TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

AMME CÜZÜNDE MAZİ FİİLİN DELALETİ

Abdulmoain LAYLA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

AMME CÜZÜNDE MAZİ FİİLİN DELALETİ

Abdulmoain LAYLA

Danışman: Prof. Dr. Musa ALP
Üye: Prof. Dr. Faruk ÇİFTÇİ
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ali TEMEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2019

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Musa ALP
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Faruk ÇİFTÇİ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ali TEMEL

ONAY
Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
…/…/201..

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirimlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

../…/ 201..

Abdulmoain LAYLA

ÖZET

AMME CÜZÜNDE MAZİ FİİLİN DELALETİ

Abdulmoain LAYLA

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Musa Alp

Ağustos 2019, 97 Sayfa

Mazi fiilin ifade etmiş olduğu zamansal delaletler çoğunlukla geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman şeklinde üç ana zamana ayrılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in mazi, muzari ve emir fiillerle dolu olduğu bilinmektedir. Bu itibarla, bu tezde Amme cüzünde yer alan mazi fiillerin delaleti konusu, Arap dili dilbilgisi kuralları ile dilbilimci olan tefsircilerin görüşleri çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır. Bu araştırma giriş ve sonuç kısımlarına ek olarak üç bölüme ayrılmaktadır.

Birinci bölümde, fiilin tanımı genel olarak ele alınmıştır. Daha sonra mazi fiilin tanımı yapıldıktan sonra mazi fiilin alametlerinden ve fiilin delaletinden bahsedilmiş, ayrıca فِعْل ve عَمَل lafızları arasındaki fark ele alınmıştır. Bundan sonra delalet kavramı tanımlanmış ve delalet çeşitleri belirtildikten sonra zaman ve zamanın bölümleri açıklanmıştır. Bölümün sonunda ise nâsih fiiller ile mazi fiile ait mezid (ilaveli) kiplerden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, geçmiş ve şimdiki zamana delalet eden mazi fiiller incelenmiş, yakın ve uzak zamana işaret eden mazi fiil tanıtılmış, ayrıca fiili, bu iki zamandan biriyle sınırlayan durumlar ele alınmıştır. Daha sonra, mutlak mazi fiil ile ona ait durumlar açıklanmış ve içinde söz konusu iki zamanla kullanılan fiillerin geçtiği ayetler açıklanarak mazi fiilin şimdiki zaman ifade eden durumlarından bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde, gelecek zamana delalet eden mazi fiiller incelenmiş ve bu zamanla ilişkili olan tüm durumlar açıklanmıştır. Bu zaman delalet eden mazi fiiller, fiillerin geçtiği ayetler zikredilerek açıklanmıştır. En sonda da sonuç bölümü ile kaynakça yazılmıştır.

Anahtar kelimeler: Mazi fiil, zamanın delaleti, Amme cüzü, gelecek zaman.

ABSTRACT

INDICATION OF THE PAST VERB IN JUZU AMMA

Abdulmoain LAYLA

Master Letter Department Of Basic Islam Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Musa ALP

August 2019. 97 pages

The temporal significance is considered to be one of the most delicate and important issues that linguists have addressed in ancient and modern times. There is a close relationship between the time"tense" and the past, because time determines the intended meaning of the act, so it is necessary to be aware of the temporal signs that the past may go to. They are often three main indications: past, present and future.

It is well known that the Holy Quran is full of verbs, whether past, present or command. Hence, this thesis examines the significance of the past tense in "Juzua Amma" , in accordance with the rules of the Arabic language and the opinions of linguists. I have divided this research into three chapters in addition to the introduction and conclusion.

Chapter I: Studied where the definition of the verb in general, then defined the past verb, stated its signs, the significance of the verb, also mentioned the difference between terms of verb and action. Then defined the significance and types, and then explained the tense and its sections. At the end of the chapter, the transferring verbs and extra forms of past tense were mentioned.

Chapter II: Examined the past acts that represent the past and present tense, and defined the past verb of the near and distant times, and cases that determine one of the two times. Then explained the absolute past and its situations, and stated the present times of the past verb with an explanation of the verses in which the verb is contained in both times.

Chapter III: Studied the past acts that indicate the future time, and clarified all the cases that relate to this time. It has explained the past verbs of this time with the mention of the verses in which these verbs were mentioned. In the end the conclusion, the sources and references were written.

Key words: Past verb, Juzu Amma, future tense, present tense, absolute(indefinite) tense.

ÖN SÖZ

Arapça, pek çok özelliğiyle diğer dillerden farklılık göstermektedir. Alimler bu dile ait ilimleri incelemiş, bu dilin anlaşılmasını kolaylaştırmak ve amaçlarının kavranmasını sağlamak için de kural olup temeller belirlemişlerdir. Eski ve modern dönemlerde nahivcilerin ele aldığı konulardan biri de üzerinde en çok çalışılan dilbilimsel olgulardan biri olarak kabul edilen zaman ve zamanın delaleti konusudur. Çünkü zaman insan varlığının temeli sayılmakta ve zaman boyutu taşımayan herhangi bir dil olgusundan bahsetmek mümkün değildir.

Kur'an-ı Kerim'de standart kipiyle ya da geçmişe delalet eden gelecek zaman gibi başka bir kiple yer alan çok sayıda fiil mevcuttur. Bu durum, Nahiv ve belâğat âlimlerinin yanında çok sayıda başka araştırmacıyı, Kur'an-ı Kerim'deki zaman kavramını açıklamak, zaman kavramının kural ve ilkelerini belirlemek amacıyla fiiller konusunu araştırmaya yönlendirmiştir. Alimler, bunu, Kur'ân mesajının daha iyi anlaşılması ile amaç ve hedeflerinin belirlenmesini sağlamak amacıyla Arapça dilbilgisi kurallarına ve dilbilimci ve müfessirlerin görüşlerine başvurmuşlardır. Bu çalışma, Amme cüzünde geçen mazi fiillerde zamansal delalete tahsis edilmiştir. Bununla birlikte, Amme cüzünde geçen mazi fiillerin morfolojik kiplerini inceleyerek Kur'an-ı Kerim bağlamında zaman delaletini vurgulamaya çalıştım. Bu konuyu tercih etmemdeki bazı nedenler şu şekildedir:

Yüce Allah'ın kitabına hizmet etme onuruna sahip olmanın yanı sıra Kur'ân-ı Kerim'de yer alan ve Kur'ân-ı diğer metinlerden ayıran kendine özgü mâzi fiillerin delâleti ve anlamlara sahip oldukları konusunu inceleme arzusudur. Bu nedenle araştırma, aşağıda yer alan sorulara cevap bulmaya çalışmaktadır:

Zamanın fiille olan ilişki yapısı nasıldır?

Morfolojik kiplerin sadece yapı ve biçiminden yola çıkmak, bu kiplerin morfolojik ve anlamsal işlevlerine ulaşmak için yetersizdir. Fonetik ve kavramsal anlamsal bağlamlar aracılığıyla fiilin delâletini, çoğunlukla da zamansal delâletini değiştiren bu kipler ile ilgili araştırmaya anlamsal bağlam çerçevesinde çok güvenmek gerekir.

Araştırmamızı, giriş, üç bölüm ve sonuç şeklinde belirledik. Birinci bölümü, fiilin ve mâzi fiilin zaman ve delâletini anlatmaya ayırdık. Daha sonra da delâlet kavramından bahsederek delâlet kavramının çeşitlerini açıklamaya çalıçtık. Ayrıca zaman kavramının

tanımını ve bölümlerini ele aldık. Daha sonra da nâkıs fiiller, mukârebe ve şurû‘ fiilleri, mâlum ve meçhul yapılı fiiller, medih ve zem fiilleri ile mezid ve nâkıs fiiller gibi mâzi kipinde gelen tüm fiilleri ele aldık.

İkinci bölümde de geçmiş ve şimdiki zamana delâlet eden mazi fiillerden bahsettik. Aynı zamanda bu bölüm, mazi fiillerin uygulamalı bir çalışmasını da içermektedir. Mazi fiillerde zamansal delaleti belirleyen tüm belirtileri arz ederek mazi fiil kiplerini incelemeye çalıştık.

Üçüncü bölümde, gelecek zamana delalet etme bakımından mazi fiille ilgili konuları incelenmiştir. Mazi fiilin, bu zamana (gelecek zaman) gramer bağlamı ve deliller aracılığıyla delalet ettiğini belirtilmiştir. Mazi fiiller uygulamalı olarak incelenmiş, mazi fiillerin, gelecek zamana delaletini gösteren bütün delilleri açıklanmıştır. (إذا) Şart edatının bu araştırmada çok büyük bir yeri vardır. Sonuç bölümünde, araştırmada elde ettiğim en önemli sonuçları belirtmeye çalıştık. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki -amme cüzünde örneği bulunmayan- mazî fiili, kasem ve masdariyye (ما)’sından sonra gibi yerlerde de asıl manası haricinde kullanılmaktadır.

Son olarak, bu tezi hazırlarken bana yardımcı olan herkese özellikle de tavsiye ve yönlendirmelerini benden esirgemeyen ve bu tezi inceleyip okuyan tez danışmanım Prof. Dr. Musa Alp hocama teşekkür etmeyi borç bilirim. Ayrıca bu tezin her aşamasında yanımda duran Prof. Dr. Talâl el-Bekrî’ye de teşekkür ederim.

Abdulmoain LAYLA

Adana, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iv**

ABSTRACT ..... **v**

ÖN SÖZ ..... **vi**

GİRİŞ

1. Araştırma Problemi ve Gerekçesi **1**

2. Araştırmanın Amacı **1**

3. Araştırmanın Önemi **2**

4. Varsayımlar **2**

5. Sınırlılıklar **3**

6. Araştırmanın Yöntemi **3**

BÖLÜM I

FİİLİN DELALETİ FİİLİN ZAMANI VE MAZİ FİİL

1.1. Fiilin Tanımı Alametleri ve Delaletleri **5**

1.1.1. Fiilin Tanımı 5

1.1.2. Fiilin Alâmetleri 6

1.1.3. Fiilin Delâleti 6

1.1.4. Fiil ve Amel Kelimeleri Arasındaki Fark 7

1.2. Mazi Fiilin Tanımı ve Alametleri **9**

1.2.1. Mazi Fiilin Kelime ve Terim Anlamı 9

1.2.2. Mâzi Fiilin Alâmetleri 10

1.3. Mâzi Fiilde Delâlet ve Çeşitleri **10**

1.3.1. Delaletin Kelime ve Terim Anlamı 11

1.3.2. Delâlet Çeşitleri 11

1.3.3. Manâ ve Delâlet arasındaki Fark 12

1.4. Zaman ve Zamanın Kısımları 13

1.4.1. Zamanın Kelime ve Terim Anlamı 13

1.4.2. Zaman Kavramı 14

1.4.3. Morfolojik ve Sentaktik Zaman 15

1.4.4. Fiillerin Zamana Delâleti 16

1.5. Nâsih Fiiller 19

1.5.1. Nâkıs Fiiller 20

1.5.1.1. كان Ve Benzeri Fiillerin Tam ve Nâkıs Şekilleri 21

1.5.1.2. كان Ve Benzeri Fiillerin Anlamları 22

1.5.2. Mukârebe Recâ ve Şürû‘ Fiilleri (**كاد** ve Benzerleri) 24

1.5.2.1. Mukârebe (yaklaşma) Fiilleri 25

1.5.2.2. Recâ (umma) Fiilleri 25

1.5.2.3. Şurû‘ (başlama) Fiilleri 25

1.5.3. ظن ve Benzerleri 26

1.5.3.1 Mutasarrıf ve Mutasarrıf Olmayan Fiiller 26

1.6. Malûm ve Meçhûl Fiiller 27

1.6.1. Malum Fiilin Meçhûl Fiile Dönüşmesiyle Cümlede Oluşan Durumlar 27

1.6.2. Son Harfinden Önceki Harf İllet Harfi Olan Fiillerin Meçhul Yapılışı 28

1.6.3. Meçhul Ecvef Fiil 29

1.7. Medih ve Zem Fiilleri 29

1.7.1. Övgü ve Yergi Üslûbunda نعم ve بئس ‘nin Yerine Geçen Fiiller 31

1.7.2. حَبّذا ولا حَبّذا fiilleri 31

1.8. Mâzi Mezîd Fiil ve Anlamları 32

1.8.1. Sülâsî Mezîd Fîh Fiiller 33

1.8.2. Rubâ‘î Mezîd Fîh Fiillerin Vezinleri 34

1.8.3. Mezîd Fîh Fiillerin Amaç ve Anlamları 34

1.8.4. Zâid Vezinlerin Anlamları 35

BÖLÜM II

GEÇMİŞ VE ŞİMDİKİ ZAMANA DELÂLET EDEN MAZİ FİİLLER

2.1. Mazi Fiilin Yakın ve Mutlak Zamana Delâleti 42

2.1.1. Mazi Fiilin Yakın Zamana Delâleti 43

2.1.1.1. Mazi Fiilden Önce قد Edatının Gelmesi 43

2.1.1.2. Mazi Fiilin Olumsuzluk Edatı ما dan sonra Kullanımı 44

2.1.1.3. Mazi Fiilin Mukârebe Fiili Şeklinde Kullanımı 45

2.1.2. Mutlak Mazi 45

2.2. Mazi Fiilin Uzak Zamana Delâleti 45

2.2.1. Mazi Fiilin كان Fiiliyle Birlikte Kullanımı 45

2.2.2. Mazi Fiilin Mânevî Belirtiyle Kullanımı 46

2.3. Mazi Fiilin Şimdiki Zamana Delâleti 46

2.3.1. Mazi Fiilin Zamana Delâlet Eden Bir Zarfla Birlikte Kullanımı 47

2.3.2. Mazi Fiilin İnşâî Terkip İçinde Kullanımı 47

2.3.3. Mazi Fiilin Kasemden Sonra Kullanımı 47

2.3.4. Mazi Fiilin Şurû‘ Fiillerinden Gelmesi 48

2.4. Mazi Fiilin Geniş Zamana Delâleti 48

2.4.1. Mazi Fiilin Tesviye Hemzesinden Sonra Kullanımı 48

2.4.2. Mazi Fiilin كلما Edatından Sonra Kullanımı 49

2.4.3. Mazi Fiilin حيث Edatından Sonra Kullanımı 49

2.4.4. Mazi Fiilin Tahsis Edatından Sonra Kullanımı 49

2.4.5. Mazi Fiilin İsm-İ Mevsûldan Sonra Kullanımı 50

2.4.6. Mazi Fiilin Lafz-ı Celâleye İsnâdı 50

2.4.7. Mazi Fiilin Yenilenen Kozmik Olgulara Delalet Etmesi 50

2.4.8. Mazi Fiilin Tekrarlanan Bir Olaya Delaleti 50

2.4.9. Mazi Fiilin Mevsuftaki Sabit Bir Niteliğe Delaleti 51

2.5. Mutlak Maziye Delalet Eden Fiiller 51

2.6. Şimdiki Zamana Delâlet Eden Fiiller 59

2.7. Keynûnet (Oluş bildiren) Fiilleri 65

2.8. İltifat 70

BÖLÜM III

GELECEK ZAMANA DELALET EDEN FİİLLER

3.1. Siyâka Göre Mazi Fiilin Gelecek Zaman İfade Etmesi 72

3.1.1. Mazi Fiilin Dua ve Vaat Anlamı 72

3.1.2. Mazi Fiilin Muzari Kevn Fiilinden Sonra Gelen Muzari Fiile Atfı 73

3.1.3. Mazi Fiilin Recâ ve Gelecekten Bahsedilen Bir Bağlamda Gelmesi 73

3.2. Mazi Fiilin Karinelere Göre Gelecek Zaman İfade Etmesi 74

3.2.1. Mazi Fiilin Şart Edatlarından Sonra Gelmesi 74

3.2.2. Mâzi Fiilin Nefy Edatlarından Sonra Gelmesi 74

3.2.3. Mazi Fiilin Masdar Mâ/ مماsından ve İmmâ/ إماEdatından Sonra Gelmesi ... 75

3.2.4. Mâzi Fiilin Genel Nekraya Sıfat Olması 75

3.3. Siyak ve Karinelerin Arasında Mazi Fiilin Anlam Etkisi 75

3.3.1. Mâzi Fiilin Kıyamet gününün Durumlarını İfâde Eden Bağlamda Geçmesi 75

3.3.2. Mâzi Fiilin Duâ Bağlamında Geçmesi 77

3.3.3. Mâzi Fiilin Gelecekteki Olaylar Bağlamında Geçmesi 78

3.3.4. Mâzi Fiilin Şart Edâtlarından Sonra Geçmesi 79

3.3.4.1. Mâzi Fiilin إذا Şart Edatından Sonra Geçmesi 80

3.3.4.2. Mâzi Fiilin مَنْ Şart Edatından Sonra Gelmesi 90

SONUÇ 91

KAYNAKÇA 93

GİRİŞ

1. Araştırma Problemi ve Gerekçesi

Amme cüzündeki mâzî fiilini seçme sebebimiz; Kur'an'da geçen mâzî fiillerin estetik ve çeşitli delaletlerinden dolayıdır. Ayrıca bu fiiler, Kur'an'da diğer fillere nazaran daha çok bulunmaktadır ve fiilin zamanıdilde önemli konulardan biridir, Çünkü fiilin zamanı belirtildiği vakit fiilin anlamının ne olduğunu daha açık olur.

Ayrıca Amme cüzündeki bunun gibi tekrarlayan fiileri ve çeşitli delaletleri çok geçince bu araştırmayı yapma ihtiyacımız olduğunu gördüm.

Tabi bu araştırmayı yaparken bu fiillerin sayısının çok ve delaleti çok olmanından dolayı birçok sorunla karşı karşıya kalacağız, onun bu fiiller için arasındaki anlamların, tam olarak ne olduğu ayırt edilememekedir.

Başka bir problemise müfesirlerin bu ayetleri hakkında açıklama yaparken birbirinden çok farklı görüş ve delaletler, ortaya koymuş olmaları ve bu konuda Arapça da yazılan kaynakların az olduğunun öngörülmesidir.

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmayı hazırlamaktaki asıl amacımız, Kur'an'da mâzî fiillerin zamanlarını belirleyen unsurların neler olduğunu tesbit etmek ve fiillere hangi zamanları kazandırdığını belirlemeye çalışmaktır.

Cümlelerin daha sağlıklı bir biçimde anlaşılmasının en önemli şartı, fiillerin zamanlarını belirleyen unsurların bilinmesidir. Cümlenin temel unsuru olan fiil, bir yargı ifadesi olduğundan, yapısının ve zaman inceliklerinin iyi bilinmesi gerekir.Bu konu, tüm dillerde hâlâ önemini ve güncelliğini korumaktadır.

Kur'an'da fiillerin zamanlarını belirleyen unsurlar meselesini her türlü önyargıdan soyutlayıp, bilimsel bir yaklaşımla ele alarak incelemektir. Ancak bunu yaparken Arapça'nın yapısına uygun şekilde vahiy bilgisi, temel ve en güvenilir bilgi kaynağı olarak değerlendirilecektir. Dolayısıyla çalışmamız içeriğinde işleyeceğimiz her bir unsur, mantıksal yönleriyle de irdelenmekle birlikte esas olarak Kur'an'da kullanıldığı şekliyle ele alınacaktır. Unsurun kabul edilebilirliğinin ölçütleri Kur'an ayetleri olacaktır. Fiillerin zamanını belirleyen unsurların ortaya konulması, fiillerin zamanını ortaya çıkaracağından ve sağlıklı bir anlamın ortaya çıkmasını temin etmeye yardımcı olacağından önem taşımaktadır.

Arap dilinde fiil, cümlenin en önemli unsurudur. Çünkü; o, fiil cümlesinde müsned durumundadır. Yani fiil, cümlenin hüküm taşıyan kısmıdır.

Bu araştırmamız, Kur'an'da mâzi, sîgasını zamanı belirleyen unsurlarla dil için önemli olan zaman etkileşimini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

3. Araştırmanın Önemi

İnsan zamana bağlı bir varlıktır. Canlılar âleminde belki de zaman kavramına sahip tek varlık insandır. İnsanın en ayırt edici özelliklerinden biri olan dil de onun zamana bağımlılığına paralel olarak teşekkül etmiştir. Bu nedenle bir dilin mantalitesini anlamanın en önemli yollarından birisi, onun zamanlarla ilgili unsurlarını tespit etmektir. Bu yönüyle fiillerin zamanlarını belirleyen unsurlar, Arapça'daki zamanları daha iyi ayırt etmeye yönelik bir inceleme alanıdır. Kur'an'da geçen fiillerin zamanlarının doğru belirlenebilmesi bu unsurlara bağlıdır.

Arapça'da mazi fiil asıl olup, muzari fiilin çekimle gelmesi, onun gelişmeye müsâit olduğunu gösteren hususlardandır. Gelişmiş başka dillerde, muzari'nin kullanımı yaygındır. Onlar, maziyi, bir harf ekleyerek veya çıkararak ya da sigayı değiştirerek muzari'den türetmektedir. İlkel insan, hiyoroglif tarzında düşünüyormuş gibi, resimler üzerinden konuşur. Şimdiyi, gördüğü iş sırasında çizer, yazdığını dile getirmek ister ve yazı işi esnasında bir insanı çizer. Maziden bahsetmek istediği zaman, çizdiği şekle geçmişte olan bir olayı gösteren bir alamet ekler veya kendinden, geçmiş vakti gösteren bir şeyle manayı tamamlayan resimler çizer.

Ancak Arapça'da mazi asıldır. Maziye dâhil olan harflerle muzâri, mâzi'den türetilir. Ancak her iki sigada bu taksim üzere istikrar buluncaya kadar adım adım ilerleyerek kendi özgünlüklerine ulaşırlar Arapça'nın gelişmeye müsait olduğunun bir göstergesi de her iki zaman arasında olan farklılığın, gramer farklılığı yanında mantıki ve felsefi oluşudur. Gelişmiş dillerin çoğunda fiil, geçmiş, şimdi ve gelecek (past, present, future) kısımlarına ayrılır. Şimdi, kendisini aradığımız ancak bulamadığımız veya bir an gelecekten ayrılmayan ona bitişik şekilde devam ederken bulduğumuz zamandır

4. Varsayımlar

Bu çalışmamız şu varsayımları ihtivâ etmektedir:

Mâzî fiili sadece geçmiş zamana delâlet etmiyor, aynı şekilde belli karinelerle istikbâl (gelecek zaman) ve hâl (şimdiki zaman) anlamında da kullanılabiliyor. Buna delil olarak da 'amme cüzünden âyetler, gösterilecektir.

Geçmiş zamana delâlet eden fiil, her yerde mâzi siğasiyla gelmiyor. Kur'an'ı Kerim'de mâzî fiil, sadece mutlak geçmiş zaman anlamında gelmediğini bazen yakın bazen uzak geçmiş zaman anlamında da kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin kad'li veya kad'siz. Kur'an âyetlerinde geçen mâzi siğaları, geçmiş zamana mufred olarak (sadece mâzî binâsiyla) mı yoksa terkîb (içinde bulunduğu cümlenin siyâk-sibâk) halinde mi delâlet ediyor? Bu ve bunlara benzer hususlar detaylı olarak araştırılacaktır.

5. Sınırlılıklar

Geçmiş zamanın anlamını kendi zamanından başka bir zamana değiştiren özel ve önemli belirteleri vardır. Bunlar bazen karışıklık ve şüpheye yol açar. Bu nedenle, geçmiş zamanın orijinal zamanı belirtisinden alt zamanın belirtisine değiştirecek durumları inceleyeceğim. Ve çoğu zaman Kur'an bağlamında, Kur'an'ı okuyan kişilerin yanlış anlamalarını etkileyecek bu tür belirtiler buluruz.

Bu çalışma 30'uncu cüz (Amme cüzü) için ayrılmıştır. İlk olarak Nebe, Naziat, Mutaffifin, ve Abese surelerinden sırasıyla başlayarak, son on sureyi – Fil suresi ve ötesi – ile sonlandıracağım. Arapça zamansal faktörü açıklığa kavuşturmada büyük bir önem taşıyor olması için bu cüzü seçtim.

6. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, fiilin bilhassa mâzi fiilin zaman ve delâletini anlatmaya gayret ettik. Daha sonra delâlet kavramından bahsederek delâlet kavramının çeşitlerini açıklamaya çalıştık. Bunun yanında zaman kavramının tanımı ve kısımlarına temas ettik. Daha sonra da nâkıs fiiller, mukârebe ve şurû' fiilleri, mâlum ve meçhul yapılı fiiller, medih ve zem fiiller ile mezid ve nâkıs fiiller gibi mâzi kipinde gelen tüm fiilleri inceledik.

İkinci bölümde geçmiş ve şimdiki zamana delâlet eden mazi fiillerden söz ettik. Aynı zamanda bu bölümde, mazi fiillerin uygulamalı bir çalışmasını da içermektedir. Bu itibarla mazi fiillerde zamansal delaleti belirleyen tüm belirtileri arz ederek mazi fiil kiplerini incelemeye çalıştık.

Üçüncü bölümde, gelecek zamana delalet etme bakımından mazi fiille ilgili konuları izah ettik. Mazi fiilin, gelecek zamana gramer bağlamı ve deliller aracılığıyla delalet ettiğini belirttik. Bu sebeple mazi fiilleri uygulamalı olarak inceleyerek, mazi

fiillerin, gelecek zamana delaletini gösteren bütün delilleri açıkladık. (إِذَا) Şart edatının bu araştırmada çok büyük bir yeri vardır.

Kaynaklardan yararlanırken başta örnekleme, karşılaştırma ve analiz yöntemleri kullanılmıştır. Konu çerçevesinde malzeme toplamak için, başta nahivcilerin ve müfessirlerin görüşlerine yer verilmiştir.

BÖLÜM I

FİİLİN DELALETİ FİİLİN ZAMANI VE MAZİ FİİL

Bazı nahivcilere göre fiil, kelâmda asıl olarak kabul edilir. Bunun için, fiile ait tanım, fiile özgü alamet ve delâletleri ile fiil **الفعل** ile amel **العمل** arasındaki farkı bu bölümde belirtmem önem arz etmektedir. Bundan sonra da fiilin delâlet ve zaman çeşitlerini belirttim. Esas çalışma konum, mazi fiil ve mazi fiilin zamanı olduğundan mazi fiili tarif edip mazi fiilin alâmet ve delaletleri ve zaman ve durum çeşitlerini açıklamam gerekmektedir. Mazi fiilin mücerred ve mezid hali, ziyade yapılan mazi fiil çeşitleri ve anlamları, nakıs ve tam fiiller, nevâsih, meçhul ve mâlum durumdaki mazi fiil ile yapılış şekilleri üzerinde durdum. Lafzî ve terkîbî olarak medih ve zem üslubunda kullanılan mazi fiili işledim.

Terkip ile ile ilgili olarak ayrıca nahivcilerin sarfî terkip ile nahvî bağlam arasındaki fark hakkında söylediklerini bir araya getirdim. Bu ikisinden kaynaklanan değişik يفعَلُ, أفعَل يفعُلُ, تفعِلُ gibi kipleri ele aldım. Bu kiplerden her biri bağlam içerisinde başka bir karineye ihtiyaç duymaksızın zamansal anlamına kesin bir şekilde delalet eder. Morfolojik zamandan kastedilen şey de budur. Nahvî zamanda ise, zamanın bağlamdaki bir fonksiyon olduğunu ve bu fonksiyonu, fiilin anlamını taşıyan kelime türlerinden herhangi birinin yerine getirdiği görülmektedir.

1.1. Fiilin Tanımı Alametleri ve Delaletleri

Tez konum olan mazi fiil ve delaleti konusuna giriş niteliğinde nahiv alimlerinin fiilin tanımı, alamet ve delaletleri, fiil ile amel kelimeleri arasındaki fark hakkında dile getirdikleri görüşlerden bahsedeceğim.

1.1.1. Fiilin Tanımı

Bir olayın zaman ile bağlantısına delalet eden kelime türüdür. Fiilin niteliklerinden bazıları kendinden önce قد edatı, gelecek zamana delalet eden iki edat, fiili cezm eden edatların kendinden önce gelmesi, açık muttasıl zamirler ile sakin olan

müenneslik ‘te’ sinin sonuna bitişmesi gibi niteliklerdir. Örneğin, قد فعل يفعل وسيفعل وسوف يفعل ولم يفعل وفعلتُ ويفعلنَ وافعلي وفعلتْ [1]

Sîbeveyh: “ Fiil, isimlerin oluş lafızlarından alınmış şekiller olup, geçmişte olan, şimdiki zamanda gerçekleşen ve gerçekleşmeyen ve varlığını devam ettirmekte olan zamanlar için binâ edilen kelime türüdür. Geçmiş zamanlı fiile örnek: ذَهبَ, سَمِعَ, مُكِثَ, يَقتلُ , , اِذهبْ , اقتلْ , اضربْ fiilleri, devam etmekte olan emir fiile örnek ise حُمِدَ fiilleri, يَذهبُ , ويَضرِبُ , ويُقتَلُ يُضرَبُ gibi haber bildiren fiillerdir.[2]

1.1.2. Fiilin Alâmetleri

Fiil, isim ve harflerden birkaç alâmetle ayırt edilir. Bu alametler şunlardır: Fâillik ‘te’si. "فعلَتَ, فعلتما, فعلتم, فعلتِ, فعلتُنَّ, فعلت" fiillerindeki ‘te’dir. Bu ‘te’den maksat faillik ‘te’sidir. Bu ‘te’ فعلتُ fiilindeki mütekellim ‘te’ تباركتَ filindeki fethalı muhatab ‘te’ si, فعلتِ fiilindeki kesreli muhataba ‘te’ sidir. Ayrıca fiil, أتَتْ fiilindeki sâkin olan müenneslik ‘te’si ile de ayırt edilmektedir. İsimlerin sonunda gelen ‘te’ harfi ise, هذه مسلمةٌ, رأيت مسلمةً, مررت بمسلمةٍ örneklerinde olduğu gibi i‘râp harekeleriyle herekelidir. لاتَ, ربتَ, ثمتَ örneklerinde olduğu gibi harfin sonunda ve تضربين fiilinde olduğu gibi muzari fiilde gelen ‘te’ harekelidir. Bu ‘te’ mazi fiile bitişmez. Fiil aynı zamanda hafif (cezmli) olsun musakkel (şeddeli) olsun tekid ‘nûn’ unun kendisine bitişmesiyle de ayırt edilir. Hafif olan tekid ‘nûn’ una örnek {لَنَسْفَعاً بِالنَّاصِيَةِ[3]} ayetidir. Musakkel olan tekid ‘nûn’ una örnek de {لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ[4]}ayetidir.[5]

1.1.3. Fiilin Delâleti

Fiil, zamanla sınırlı olan bir oluşa delalet eden kelimedir. Zaman, fiili isim ve harften ayırt eden temel bir unsurdur. Bu nedenle, ‘fiil zamana delalet eden kelime olup, meydana gelme zamanında yenilenme ve ortaya çıkma olgusunu ifade eder.’ Denilmiştir. Örneğin: ‘Muhammed ayağa kalkıyor.’ Cümlesindeki ‘kalkıyor.’ Fiili, önceden var olmayan ayağa kalkma eyleminin meydana gelişini ifade etmektedir. Muhammed, daha

---

[1] Zemahşerî, Mahmûd İbn Ahmed, Ebû’l-Kâsım, *el-Mufassal fî Sınâ‘ati’l-i‘râb,* tah. Ali Bumelhem, Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut 1993, s.319.

[2] Sîbeveyh, Amr İbn Osman İbn Kanber, *el-Kitâb,* tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü’l-Hâncî, Kâhire 1988, I-12.

[3] Alak, 96/15

[4] Â‘râf, 7/88.

[5] İbn Akîl, Abdullah İbn Abdurrahman el-Akîlî el- Hemedânî el-Mısrî, *Şerh-i İbn Akîl alâ elfiyeti İbn Mâlik,* tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru’t-Turâs, Kâhire, I-22,23.

önce oturur veya yatar bir vaziyetteyken, fiil zamana delalet etmiştir. Zaman da yenilenme olgusuna delalet etmiştir. Muzari fiil, şimdiki ve gelecek zamanı ifade etmektedir. Mazi fiil de, bitmiş bir zamanda oluşun meydana gelişinin tamamlandığını ifade etmektedir. Şimdiki zaman ile gelecek zamanda meydana gelen fiiller, daha sonra zamanı bitmiş bir mazi fiil haline gelecektir.[6]

1.1.4. Fiil ve Amel Kelimeleri Arasındaki Fark

Dilde fiil, "Geçişli veya geçişsiz her türlü eylem anlamına gelmektedir. فَعَلَ يَفْعَلُ فَعْلًا وفِعْلًا gibi. İlk harfi kesreli olan lafız isim, fethalı olan lafız da mastardır. Bu ismin çoğul hali de فِعَال vezninde gelmektedir. Örneğin بِئْر - بِئَار, قِدْح - قِدَاح gibi. Ayrıca, فَعَلَه يَفْعَلُه فِعْلًا örneğinde ki فِعْلًا lafzının masdar olduğu da söylenmiştir. Bu görüşün سَحَره خَدَع يَخْدَع خَدْعاً يَسْحَره سِحْراً örneği dışında başka bir örneği yoktur. Aynı zamanda وخِدْعاً، وصَرَع صَرْعاً وصِرْعاً örnekleri de mevcuttur. İlk harfin harekesi fethalı olan الفَعْل kalıbı, فَعَل يَفْعَل fiillerinin mastarıdır.[7] İbn Hişâm fiili dilbilimsel açıdan "Fâilin oturmak, kalkmak vb. yapmış olduğu olayın kendisidir." Şeklinde tanımlamaktadır. [8]

Her ne kadar sözlüklerde fiil, amel olarak nitelendiriliyor olsa da, iki kelime arasında dilsel kullanım açısından bir fark mevcuttur. El-Kâmus el-Muhît sözlüğünde "Amel hareket, meslek ve fiildir. Çoğulu أعْمالٌ olarak gelmektedir. عَمِلَ fiili, فرِحَ، أعْمَلَهُ, اسْتَعْمَلَهُ fiilleri gibidir. Fiilin اعْتَمَلَ versiyonu, 'kendisi yaptı, işledi.' Anlamına gelmektedir. Bu fiil kökünün وأعْمَلَ رأْيه وآلَته، واسْتَعْمَلَهُ: عَمِلَ به. ورجل عَمِلٌ، ككَتِفٍ ذو عَمَلٍ، أو مَطْبوعٌ عليه. والعَمَلَةُ، محرَكةً: العامِلونَ بأيْديهِم" versiyonları da mevcuttur.[9] Amel kelimesi zekat ve sadaka mallarını toplamakla görevli olan kişiler ile padişahın kendi işlerini yaptırmakla görevlendirdiği kişilere de ad olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu kelime işçinin yaptığı iş karşılığı olarak almış olduğu ücret için de ad olarak kullanılmaktadır. Herevî, Tehzîbu'l-Luğa eserinde şöyle demektedir: "Amel: Yüce Allah sadakalar ayetinde şöyle buyurmaktadır: "sadakaların toplanmasında görevli olanlar."[10] Burada

---

[6] Ukkâşe, Mahmud, *et-Tahlîlu'l-Luğaviyyu fî Dav'i İlmi'd-Delâleti Dirâsetün fî'd- Delâleti's-Savtiyyeti ve's-Sarfiyyeti ve'n-Nahviyyeti ve'l-Mu'cemiyyeti,* Dâru'n-Neşri li'l-Câmi'âti, Kâhire 2011, s. 95.

[7] İbn Manzûr, Cemâleddîn İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab,* Dâru Sâdır, Beyrut h. 1414 , XI-528.

[8] İbn Hişâm, Abdullah İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fî Ma'rifeti'l-Arab,* tah. Abdulgani ed-Dakar, eş-Şeriketu'l-Muttehidetu li't-Tevzî', Dımaşk 1984, I-18.

[9] Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed İbn Yâkub, el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmus el-Muhît,* tah. Muhammed Naîm el-'Arkasûsî, Müessesetü'r-Risâleti li't-Tıbâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrut 2005, I-1036.

[10] Tevbe, 9/60.

zikredilenler, sadakaları, mal sahiplerinden alan çalışanlar olup bunların tekil hali عامل ve ساع kelimeleridir. Amel terimi ile ilgili olarak "bir kişi padişahın işlerinden birini üstlendiğinde, استُعمل فلان falan kişi çalıştırıldı. İfadesi kullanılmaktadır. Yine bir kişi bir konu hakkında düşünüp taşındığında, أعمل فلان ذهنه في كذا وكذا falan kişi zihnini şöyle şöyle çalıştırdı. Denilmektedir. Yine fiil وعمِل فلان العَمَل يعمَله عَمَلاً فهو عامل şeklinde de kullanılmaktadır. العُمَالَة kelimesi ise yaptığı iş sonucunda bir çalışana verilen geçimlik için kullanılan bir kavramdır.[11] İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab eserinde şöyle demektedir: " Amel, iş ve eylemdir. Çoğul hali أعمال şeklindedir. عَمِلَ عَمَلاً bir iş yaptı. أعمَلَه غيرُه واستعمله Başkası onu çalıştırdı ve kullandı. اعتَمَل الرجلُ Bir kişi, işi bizzat kendisi yaptı. Şeklinde kullanılmaktadır. Sîbeveyh bir şiirinde şöyle demektedir:

إن الكريم، وأبيك، يَعتَمِلُ ... إنْ لم يَجدْ يوماً على مَنْ يَتَّكِلُ

فَيَكتسي مِنْ بعدها ويَكتَحل

Amel (العمل) in bir kişinin başkası için, i'timâl (الاعتمال) in ise bir kişinin kendisi için yaptığı şeyleri ifade ettiği söylenmektedir. اعتمل fiili, işe koyulma, işe dalma anlamına gelmektedir. الاعتمال mastarı العمل sözcüğünden افتعال ifti'âl vezninde mastardır. Bu fiil ile insanların ihtiyaç duydukları bina, tarım, aşılama ve gözetleme gibi şeyleri yapmayı ifade etmede kullanılmaktadır.[12]

Yukarıdaki tüm açıklamalardan, amel (العمل) kelimesinin, herhangi bir şeyin doğasını ifade etme veya bunlarda etkiler yaratma amacında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, فلان يعمل الطين خزفاً : falan kişi çamuru çömlek yapıyor ve يعمل الخشب مائدة : tahtayı masa yapıyor, يعمل الحديد درعاً : demiri kalkan yapıyor denilmekte buna karşı يفعل الخشب مائدة veya يفعل الطين خزفاً denilmemektedir. Yüce Allah {وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَما تَعْمَلُونَ} "Allah sizi ve yapmakta olduklarınızı yarattı."[13] Yani sizi ve sizin yontarak veya kazıyarak şekillendirdiğiniz cisimleri yoktan var etti." Başka bir ifadeyle sizi ve yontarak yaptığınız putları yarattı. عمل النجار الباب والكرسي Marangoz kapı ve pencereyi yaptı. عمل الصائغ السوار والخلخال Kuyumcu bilezik ve halhalı yaptı. Denilir. Bu cümlede

[11] Ebû Mansur, Muhammed İbn Ahmed İbn el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa,* tah. Muhammed Avd Mur'ib, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001, II-255.
[12] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XI-475.
[13] Sâffât, 96.

kastedilen şey bu şeylerin öz ve imgelerinin değil şekillerinin yapılmış olduğudur. Putlar ise öz ve şekilden ibarettirler. Bunların özlerini yaratan Allah'tır. Şekillerini yapanlar ise istedikleri şekle sokana kadar onları yontmak ve bazı parçalarını atmak suretiyle onlara şekil verenlerdir.[14]

1.2.Mazi Fiilin Tanımı ve Alametleri

Çalışmamızın bu bölümünde mazi fiilin kelime ve terim anlamlarını verdikten sonra nahivcilerin mâzi fiil ve mazi fiilin alametleri ile ilgili görüşlerini bir araya getirib anlatacağız.

1.2.1. Mazi Fiilin Kelime ve Terim Anlamı

Kelime Anlamı: مضى الشيء يمضِي مُضيّاً ومَضاء ومُضوّاً Bir şey geçti, geçiyor. Yani geçti ve gitti. مضى في الأَمر وعلى الأَمر مُضوًّا Devam etti. أمرٌ مَمْضُوٌّ عليه İş işten geçti. مَضى بسبيله Öldü. ومَضَى في الأَمر مَضاء Uyguladı. أمضَى الأَمرَ işi yaptı. أَمضَيت الأَمرَ İşi yaptım.[15]

Terim Anlamı: Nahivciler mazi fiili, konuşma zamanından önce ortaya çıkan bir eyleme delalet eden fiil şeklinde tanımlamaktadırlar. Mâzi fiil olayın gerçekleşmesini veya mutlak anlamda ortaya çıkmasını ifade etmektedir. Mazi fiil, içinde bulunulan an ile bağlantısı kesildiği için kesinlik ifade etmektedir. Çünkü mazi fiil, قام ayağa kalktı. جلس oturdu. قرأ okudu. Fiillerinde olduğu gibi birşeyin konuşma zamanından önce ortaya çıkmasına delalet etmektedir.

Bazen fiil, mazi kipinde geldiği halde şimdiki, geniş veya gelecek zamana ait belirtiler taşıyabilmektedir. Mazi fiil, بعت sattım. اشتريت satın aldım. Fiillerinde olduğu gibi şimdiki zaman ifade edebilir. Bu fiiller, mazi fiil kipindedir ancak, amaçlanan anlam şimdiki zamanın ifade ettiği anlamdır. Konuşan kişi bu fiilleri amacı doğrulamak ve amacın gerçekleşmesi için kararlılığı pekiştirmeyi göstermek için gerçekleştirmiştir. Yüce Allah'ın "Allah çok bağışlayıcı çok esirgeyicidir."[16] Ayetinde olduğu gibi

[14] Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Amr İbn Ahmed, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl,* Dâru'l-Kitâbi'l- 'Arabî, Beyrut h.1407, IV/51.
[15] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XV-283.
[16] Nisa, 96.

sürekliliğe delalet etmektedir. Yani Allah çok bağışlayıcı çok esirgeyici idi ve oldu ve O şu anda da böyledir.[17]

Mâzî fiil, aslî delâletten bazen uzaklaşır. Bu da inşâ yoluyla şimdiki zamana delalet etmekle olur.[18] Talep ve vaat yoluyla da gelecek zamana delalet etmektedir. Geçmiş ve gelecek zamana delalet etmesi de mümkündür.[19]

1.2.2. Mâzi Fiilin Alâmetleri

Nahiv âlimleri, mazi fiilin mebni olduğu konusunda görüş birliği halindedirler. Binâda asıl olan sükûn olmasına rağmen mâzi fiil hareke üzere binâ edilmiştir. Çünkü mazi fiil, cümle içerisinde haber, sıfat, sıla cümlesi ve hâl pozisyonlarında bulunmasından dolayı mu'rab muzari fiile benzemektedir. /علي يكتب/ "Ali yazıyor." Cümlesindeki Muzari fiil, ref' mahallinde haberdir. Aynı şekilde /علي كتب/ "Ali yazdı." Cümlesindeki mazi fiil de ref' mahallinde haberdir. İ'râpta asıl olan i'râbın harekelerle yapılmasıdır. Özellikle en hafif hareke fetha başta olmak üzere mazi fiilde hareke i'râp alameti olmuştur. Mâzi fiilde fethanın irap alameti olmasının nedeni, fethadaki hafiflikle fiildeki anlamsal ağırlığın dengelenmesini sağlamaktır. Böylece ağır olan iki şeyin bir arada bulunmasının önüne geçilmiştir. Fiil anlamının karmaşıklığı, fiilin hem olay hem de zamana işaret etmesidir. Mâzi fiil kendisinden sonra bir ek bitişmemişse /خرجَ/ "çıktı." /قامَ/ "ayağa kalktı." /سعى/ "gayret etti." Fiillerinde olduğu gibi feth üzere binâ edilir. Mazi fiil, kendisine cemaat vâvı bitiştiğinde /جلسُوا/ "Oturdular." /نامُوا/ "Uyudular." Fiillerinde olduğu gibi damm üzere binâ edilir. Kendisine harekeli bir ref' zamiri bitiştiğinde ise / كتبْتُ / "Yazdım." /سعيْنا/ "Gayret ettik." /شددْنَ/ "Bağladılar." Fiillerinde olduğu gibi sükûn üzere binâ edilir.[20]

1.3.Mâzi Fiilde Delâlet ve Çeşitleri

Kelime ve kalıp olarak mazi fiil ile ilgili durumlardan söz edildilecek sonra mazi fiilin delaleti konusuna intikal edilmiş ve delâlet kelime ve terim anlamı açısından tarif

---

[17] Ukkâşe, Mahmud, *et-Tahlîl el-Luğavî fî Dav'i İlmi'd-Delâleti Dirâsetün fi'd-Delâleti's-Savtiyyeti ve'n-Nahviyyeti ve'l-Mu'cemiyyeti,* s. 102.

[18] İstek amaçlı olmayan: aldım, sattım, azat ettim gibi fiiller lafzen mazi, manen şimdiki zaman ifade etmektedirler. Sözlükte inşâ: أنشأ fiilinin mastarıdır.

[19] İbn Mâlik, Muhammed İbn Abdullah, *Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsıd,* tah. Muhammed Kâmil Berekât, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kahire 1967, s. 5-6.

[20] İbn Akîl, *Şerh-i İbn Akîl alâ Elfiyeti İbn Mâlik, I-38.*

edilmiştir. Daha sonra delalet çeşitleri ve delalet ile anlam arasındaki farktan bahsedilmiştir.

1.3.1. Delaletin Kelime ve Terim Anlamı

Kelime Anlamı: دَلَلَ fiil kökünden türemiştir. الدليل kelimesi ise, kendisiyle sonuç çıkarılan, ve bir şeye delâlet eden şey demektir. / دَلَّهُ على الطريق / "Ona yolu gösterdi." Mazi, muzari ve mastar şekilleri şunlardır:[21] دَلَّ يَدُلُّهُ دَلالَةً ودِلالَةً ودُلولَةً Delâlet, irşâd ve hidâyet demektir.دلّه دلالة denildiğinde, onu irşâd ve hidayet etti. Anlamı kastedilir. Yol gösterdi anlamında دَلَّ يَدِلُّ vezni kullanılır. Yine Allah'ın nimet vermesini ifade için, دَلَّ يَدِلُّ vezni kullanılır. المَنَّان بعمله Amelini başa kakan demektir.[22] دَلَّهُ عليه دَلالَةً ودُلولةً فانْدَلَّ: سَدَّدَهُ إليه birini bir şeye yöneltmek demektir.[23]

Terim Anlamı: "Anlam incelemesi, anlamı inceleyen ilim, anlam teorisini ele alan bilim dalı, anlamı taşıyabilmek için harflerden oluşan kelimelerde bulunması gereken şartları inceleyen bilim dalı."[24] Delâlet ilmi, anlamı açıklayan kelimelerle sınırlı değildir. Bazen, hareke, bazen işaret, bazen de biçimden belirli bir anlam anlaşılmaktadır. Delâlet, " Anlamı açıklama ve yorumla birlikte ele alan, ifade etme şeklinin sorunlarıyla ilgilenen, içinde bir mana belirten hareke, işaret, şekil, fotoğraf, renk, dilsel olmayan sesler ve sosyal iletişimde bir ifade şeklini yerine getiren bunların dışındaki semboller dilsel ve dilsel olmayan sembolleri barındıran ilimdir."[25]

1.3.2. Delâlet Çeşitleri

İbn Cinnî, el-Hasâis kitabında, zamansal delâleti, lafzî, sınâ'î ve manevî delalet olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Bilinmelidir ki bu delaletlerden her biri, önemli, değerli ve yararlı olmakla birlikte kuvvet bakımından üç derece halindedir. Bunların en güçlüsü lafzî delalet, ondan sonra sınâ'î delalet, daha sonra da manevî delalettir. Bunlardan konumuzun amacına uygun olan kadarından söz edeceğiz. قام fiili ele alındığında, bu fiilin lafzının, mastarına, yapısının, zamanına, anlamının da fâiline (özne) delalet ettiği görülecektir. Görüldüğü üzere, fiilin lafzından, kipinden ve anlamından üç adet delalet

---

[21] el-Fârâbî, Ebû Nasr İsmail İbn Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâh, Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye,* tah. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dârû'l-İlm Li'l-Muallimîn, 4. Baskı, Beyrut 1987, IV/1698.
[22] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* د ل ل bâbı, XI/248.
[23] el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît,* I/1000.
[24] Ahmed Muhtâr, Ömer, *İlmu'd-Delâleti, İlmu'l-Kitâb, baskısı yok, Kâhire 1998, s. 11.*
[25] Ukkâşe, Mahmud, *ed-Delâletü'l-Lafziyye,* Mektebetu Angelo el-Mısriyye, 1. Baskı, Kahire 2000, s. 4-5.

çıkarılabilmektedir. Sınâ'î delalet, her ne kadar bir lafız olmasa da lafzın taşıdığı ve onu aşıp hedefindeki sembolde karar kıldığı bir imge oluşuyla manevî delaletten daha kuvvetli olmuştur.[26]

Bu sözlerden anlaşılmaktadır ki İbn Cinnî'ye göre zamansal delâlet, modern dilbilim çalışmalarında olduğu gibi, sarfî zaman anlamından başka bir şey olmayıp, sarfî zaman anlamını aşıp bağlamdaki anlama ulaşmamaktadır. " Nahiv, bağlamdaki ilişkiler sistemi olduğu için, nahvî zamana bakma yeri tek başına fiil kipi değil, bağlamdır. Sarf ilmi, kelime yapılarını ve kalıplarını ele alan bir disiplin olduğu için, sarfî zaman da kelime kalıbının ifade ettiği anlamla sınırlı olup, bu kelime kalıbıyla başlayıp onunla bitmektedir. Kelime, bağlamsal ilişkiler halindeyken sarfî zaman kapsamına girmemektedir. O halde, bağlam içinde ortaya çıkan zamana, kelime yapısının içinde var olan zamandan farklı bir gözle bakmak kaçınılmaz olmaktadır. Çünkü nahvî zamanın anlamı, sarfî zamandan, sarfî zamanın kipin fonksiyonu olması bakımından farklıdır. Nahvî zaman ise bağlamın fonksiyonudur. Bağlam fonksiyonunu, zamirler ve diğer belirtiler belirlemektedir. Arap nahivciler, Arapçada zamanın anlamına baktıkları zaman, sarfî zamanı ilk andan belirlemek onlar için kolay olmuştur. Fiilleri zamana göre mazi, muzari ve emir şeklinde üçe ayırdıktan sonra bu sarfî zamansal delaletleri, zamansal bir sistem haline getirdikten sonra, cümle içindeki fiiller üzerine tatbikini zorunlu kılmışlardır.Bu durum, gelecek zaman anlamı ifade ettiği zaman bile mazi fiilin mâzi olarak adlandırılmasından anlaşılmaktadır.[27]

1.3.3. Manâ ve Delâlet arasındaki Fark

Manâ ve delâlet, kavram, amaç ve diğer sözcüklerle olan ilişkileri bakımından birbirinden farklıdır. Mana, dilin bizzat içindeki sözcükle bağlantılıdır. Delâlet ise, dış dünyayla bağlantılıdır. " Kelimenin anlamından bahsettiğimizde, dilin kendi içindeki diğer kelimelerle birlikte olan ilişkisinden bahsetmiş oluruz. Örneğin, ثري /zengin derken غني /zengin veya فقير /fakirin karşıt anlamlısı kastedilmektedir. Yine كريم /cömert, بخيل /cimrinin karşıt anlamlısıdır. Kelimenin anlamı, aynı dildeki ilgili kelimelerle olan ilişkisiyle bağlantılıdır. Bir başka açıdan, delâlet kelimenin dış dünya ile olan ilişkisini ifade etmektedir. Kelime ise, çoğunlukla, dış dünyada bulunan bir varlığa

[26] İbn Cinnî, Ebi'l-Feth, Osman, *el-Hasâis,* tah. Muhammed Ali en-Neccâr, âlemu'l-Kutub, Beyrut III/98.
[27] Hassân, Temmâm, *el-Luğatu'l-Arabiyye Ma 'nâhâ ve Mebnâhâ,* Dâru's-Sekâfe, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1949, s. 242.

işaret eder. İşaret ettiği şey; insan, hayvan, bitki, cansız varlık veya bir yer olabilir. Örneğin, Numân, aslan, ağaç, kaya, Avrupa.

Sözcükler ile varlıklar arasında fark vardır. Kürsü kelimesi, kürsü değildir. Aksine, kürsü diye adlandırdığımız şeye işaret etmektedir. Yine kapı kelimesi de kapı değildir. Okul kelimesi de okul değildir. Bir tarafta, dilsel ifade, bir tarafta da dış dünyada yer alan varlık söz konusudur. Dile ait ifadeler, dilin bir parçası, dış dünyada yer alan varlıklar da dünyaya ait bir parçadır. O halde, delâlet, dile ait ifadeler ile dış dünyada yer alan varlıklar arasında bir ilişkiden ibarettir. Dış dünyada yer alan belirli bir varlığı gösteren ifade, تعبيراً دالاً / işaret eden tabir, İşaret eden tabirin işaret ettiği dış dünyadaki varlık da, المدلول / işaret edilen, diye isimlendirilir. İşaret eden tabir ile işaret edilen şey arasındaki ilişki de delâlet diye isimlendirilir.[28]

1.4.Zaman ve Zamanın Kısımları

Dilbilimciler, zamanı çeşitli kısımlara ayırmışlardır. Bu kısımları zamanın kelime ve terim anlamını belirttikten sonra bu kısımlardan da bahsedeceğiz. Zaman kavramı ile morfolojik ve sentaktik zaman arasındaki fark, fiillerin geçmiş zaman, geçmiş zamandan önce, geçmiş zamandan sonra, mazi fiil kalıbıyla kullanılan şimdiki zaman ve diğer zamanlara olan delaletlerini açıkladık.

1.4.1. Zamanın Kelime ve Terim Anlamı

Kelime Anlamı: Leys şöyle dedi: " zaman/الزَّمن kelimesi, الزَّمَان kelimesinden gelmektedir. Bu sözcüğün türediği fiil, زمِن يزْمن زَمناً وزمانةً şeklindedir. أَزمنَ الشيءُ ifadesi, bir şeyin üzerinden zamanın geçmesi anlamına gelmektedir.[29] zaman/الزَّمن kelimesi, "الحين sözcüğüyle ifade edilen zamanın az ya da çok bir bölümü anlamında kullanılan الزَّمَان kelimesinin bir bölümü anlamına gelmektedir. Bu kelime için hem زمان hem de زَمَن ifadeleri kullanılmakta, bunların çoğulu, أَزمان ve أَزمِنَة şeklindedir.[30]

İbn Manzûr, hem زمان hem de زَمَن ifadeleri, az ve çok vaktin ismidir. Muhkem adlı eserde, زمان ve زَمَن ifadeleri, asır anlamına gelmektedir. Çoğulu, أَزمُن, أَزمان,

[28] El-Hûlî, Muhammed Ali, İlmu'd-Delâleti (İlmu'l-Ma'nâ), Dâru'l-Felâh Yayın ve Dağıtım, Suveylih, Ürdün, 2011, s. 25.
[29] Ebû Mansûr, Muhammed İbn Ahmed İbn İbn el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbu'l-Luğa,* XIII/159.
[30] İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn, Ahmed İbn Fâris İbn Zekeriyyâ, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa,* tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1979, III/22.

أَزمِنة şeklinde gelmektedir. أَزمنَ الشيءُ ifadesi, bir şeyin üzerinden zamanın geçmesi anlamına gelmektedir. İbnu'l-A'râbî'den nakledildiği şekliyle, أزمن بالمكان ifadesi, "bir yerde bir zaman ikâmet etti". Demektir. Şemr de, Dehr ve zaman birdir. Demiştir. Ebu'l-Heysem, Şemr hata yapmıştır. Zaman, yaş hurma ve meyve, sıcak ve soğuğun zamanıdır demiştir. Sözlerine devamla, zaman iki aydan altı aya kadar olur. Demiştir. Dehr ise, kesintiye uğramazken zaman, yılın mevsimlerinden biri ve bir kişinin yönetimde kaldığı süre için kullanılır. Hz. Peygamber (S.A.V.) bir hadisinde, yaşlı bir kadına sıcak davranarak, bize Hz. Hatice'nin zamanlarını veriyordu demiştir. Bununla, Hz. Hatice'nin hayatını kastetmiştir.[31]

Terim Anlamı: Zamanın çok sayıda tanımı mevcuttur. Zaman kavramıyla alakalı nahivciler ile dilciler arasındaki farklı düşüncelere, ayrıca zaman kavramının, filozoflar, mantıkçılar ve sıradan insanlar için ne ifade ettiğine değinmek istiyoruz. Ayrıca, nahvî zaman ile felsefî zaman arasındaki farkı tespit etmemiz gerekmektedir.

1.4.2. Zaman Kavramı

İnsanlar arasında zaman, gece ile gündüzün değişmesi, senelerin birbiri ardına gelmesi demektir. Zaman kavramı, dakika, saat, gün, ay, yıl gibi standart süre ve olaylarla ölçülmektedir. Müslüman filozoflar, zamanı, gece ve gündüzün hareketi olarak tanımlamışlardır.[32] Yüce Allah, "…Ve O, geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır.[33] Buyurmaktadır. Mantık âlimleri de zamanı, " Zaman, varlık içinde, ardışıklık ve yarışma halinin nedenidir." Şeklinde varlık ve yoklukla açıklamışlardır.[34]

Dilbilimcilerin zaman kavramı hakkındaki görüşleri ve zaman kavramını tanımları birbirinden farklıdır. Onlara göre, dilbilisel açıdan zamanın gece ve gündüzün hareketleriyle, yokluk ve varoluş ile bir ilgisi yoktur. Ayrıca zaman, sayım ve ölçüme, algı ve duyuma bağlı olmayıp dilsel yapıya, yazılı ve sözlü cümleler ile bu cümleler içinde yer alan fiil kalıpları, edat, harf ve nevâsihlere dayanmaktadır. Bu dilsel zaman, bazen tek başına bir fiilden, bazen de tam bir cümleden anlaşılabilmektedir.

---

[31] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XIII/199.
[32] Reşîd, Kemâl Abdurrahim, *ez-Zemenu'n-Nahvî Fi'l-Luğati'l-Arabiyye,* Dâru Âlemi's-Sakâfe, Amman 2008, s.12.
[33] En'âm 96/6.
[34] Dağîm, Semih, *Mevsûatu Mustalahât Sadruddîn eş-Şîrâzî,* Mektebetu Lubnân, 1. Baskı, Beyrût 2004, I/454-455.

Bu nedenle, felsefik zamanın anlamının, gün ve saat gibi ölçü birimleri olarak kullanılan kelimelerle kullanıldığı, gramer zamanının yalnızca kullanım yoluyla işlevsel olduğu açıktır.[35]

Ferit Aydın, " Fiil bağlamında zaman konusu, önemli bir konudur. Fiil, birbirinden farklı zamansal aşamalara sahiptir. Bunun için, fiilin zaman kavramıyla olan ilişki çerçevesi, Arap Dili dilbilimcilerinin üç kip halinde belirledikleri çerçeveden daha geniştir. Belki de dilbilimcilerin amacı, zaman kavramını doğrudan ele almak değil, fiil için kendisini isim ve harften ayıran tanımı bulmaktır. Bu nedenle, fiilin zamanını sadece geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olarak belirlemekle yetindiler. Bazıları da fiil kiplerini üç zamanlı fiiller olarak adlandırdılar.[36] Demektedir.

Temmâm Hassân da, "الزمن ile الزمان sözcükleri arasındaki fark, en iyi şu şekilde açıklanabilir. الزمان sözcüğü, saniye, dakika, saat, gece, gündüz, gün ay, yıl, yüzyıl, devir, çağ ve asır gibi belirli zaman ölçütleriyle ölçülen zaman miktarlarından matematiksel bir miktar olup, tek başına veya cümle içerisinde kullanılan kiplerin ifade ettiği anlamla sınırlandırılamaz. Sentaktik zamanın bağlılığı gibi, olaylara bağlanamaz. Çünkü sentaktik zaman, fiile ait anlamın bir parçası olarak kabul edilmektedir,[37] Demektedir".

1.4.3. Morfolojik ve Sentaktik Zaman

Zamanın, dilbilgisel bağlam ile morfolojik yapı aracılığıyla gerçekleştirdiği fonksiyon arasında farklılık mevcuttur. Bu nedenle, dilbilgisel zaman ile morfolojik zamanı birbirinden ayırt etmemiz gerekir.

Morfolojik zaman : Bağımsız bir eyleme ait mutlak zamandır. Bu zaman, kipleri sayesinde mutlaktır. Bu zaman, "cümle bağlamından ayrı olarak tek başına fiil kipinin işlevidir."[38] Dilbilgisel zaman ise, mutlak değildir. Çünkü ancak, cümle bağlamı içerisinde mevcut olup bağlamından bağımsız olamamaktadır. Bu zaman türü, "Fiilin, mastar ve fiil isimleri gibi diğer kelime türleri aracılığıyla yerine getirdiği bir

[35] Reşîd, Kemâl Abdurrahim, *ez-Zemenu'n-Nahvî Fi'l-Luğati'l-Arabiyye,* Dâru Âlemi's-Sakâfe, Amman 2008, s.13.
[27] Ferit Aydın, *Arap Dilinde Zamanlar*, Anber Yayınevi, İstanbul 1997, s.2.
[28] Hassân, Temmâm, *el-Luğatu'l-Arabiyyetu Ma'nâhâ ve Mebnâhâ,* s.242.
[29] Hassân, s.240.

fonksiyondur."[39] Örneğin, فَعَلَ فَعُلَ, فَعِلَ vb. fiiller, geçmiş zamanda gerçekleşen bir olayı ifade etmektedirler.

Ancak, يفعَلُ وتفعِلُ ونفعَلُ أفعَل kipindeki fiiller, olayın şimdiki ve gelecek zaman içerisinde gerçekleşmesini ifade etmektedir. Bu kiplerden her biri, cümle bağlamı içerisinde başka bir belirtiye ihtiyaç duymadan kendi zamansal anlamına mutlak bir şekilde delalet etmektedir. İşte morfolojik zamanla kastedilen şey de budur. Dilbilgisel zamana baktığımızda ise bu zamanın, cümle bağlamı içerisinde, zamanın anlamını taşıyan fiil ve diğer kelime türlerinin yerine getirdiği bir fonksiyon olduğunu görmekteyiz.[40]

1.4.4. Fiillerin Zamana Delâleti

Çağdaş dilbilimciler, zamanı geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman şeklinde 3 (üç) kısma ayıran ilk dilbilimcilerden farklı olarak, zamanı 7 (yedi) kısma ayırmaktadırlar. Çağdaş dilbilimcilerin taksimi, dilbilimsel bağlamda Arapçadaki kip ve yapıların zamansal delaleti üzerine yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Bu yedi kısım zaman şu şekildedir.

- Geçmiş zamandan önceki zaman.
- Geçmiş zamandan sonraki zaman.
- Gelecek zamandan önceki zaman.
- Gelecek zamandan sonraki zaman.
- Geçmiş zaman.
- Şimdiki zaman.
- Gelecek zaman.

- **Geçmiş zamandan önceki zaman**

Dilbilimciler, mazi fiil kipinin, kendini mazi fiil kipindeki bir fiilin takip ettiği حتى edatından önce mazi fiil kipi geçerse geçmiş zamandan önceki zamana delalet edebileceğini belirtmektedirler. Bu duruma örnek, ولقد كُذِّبت رسل من قبلك فصبروا على ما كُذِّبوا وأُوذوا حتى أتاهم نصرنا / Andolsun ki senden önceki peygamberler de

[39] Hassân, s.240.
[40] Hassân, Temmâm, *el-Luğatu'l-Arabiyyetu Ma'nâhâ ve Mebnêhê,* s.241.

yalanlanmıştı. Fakat onlar, yalancılıkla itham edilmelerine ve eziyete uğramalarına rağmen sabrettiler; sonunda yardımımız onlara yetişti.[41] Ayetinde mevcuttur. Yalanlayanların peygamberlere yaptıkları eziyetler, Allah'ın geçmişte onlara yapmış olduğu yardım ulaşmadan önce gerçekleşmiştir.[42]

- **Geçmiş Zaman**

Dilbilimciler, geçmişte başlamış ve geçmişte bitmiş bir olaya delalet etmesi gibi, mazi fiil kipinin bazen geçmiş zamana delalet ettiğini belirtmektedirler. Buna örnek olarak, وطفقا يخصفان عليهما من ورق الجنة / Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar.[43] Örtme eylemi (üzerlerine yaprak yapıştırma) geçmiş zaman içerisinde başladı ve yine geçmiş zaman içerisinde sona erdi.[44]

- **Geçmiş Zamandan Sonraki Zaman**

Dilbilimciler, mazi fiil kipinin bazen geçmiş zamandan sonraki zamana delalet edebileceğini belirtmektedir. Örneğin, فَتَوَلّى فرعون فَجَمَع كيدَهُ ثم أتى / Bunun üzerine Firavun dönüp gitti. Bütün hilesini topladıktan sonra geri geldi.[45] Ayetinde mazi fiil kipi, geçmiş zamandan sonraki zamana delalet etmektedir. Yüce Allah'ın ثم أتى /sonra geri geldi." Sözündeki gelmek eylemi, Firavun'un, dönüp gittikten ve bütün hilesini topladıktan sonra gerçekleşmiştir.[46]

- **Şimdiki Zaman**

Dilbilimciler, mazi kipinin bazen, mazi, muzari, emir ve ism-i fâil kalıbıyla, şimdiki zamana delalet edebilmektedir. Bunlardan sadece bir örnekle yetinilmiştir. Mazi kalıbı, sabit gerçeklere benzeyen bir zaman aralığında geçerse, bu durumda, şimdiki zamana delalet eder. إنما صنعوا كيد ساحر ولا يفلح الساحر حيث أتى / Yaptıkları sadece

[41] En'âm 6/34.
[42] El-Vezîr, Muhammed Receb, *Makale:Mecelletu ulûmi'l-Luğati'l-Arabiyyeti, Dirâsât İlmiyye Muhkeme,* Dâru Ğarîb basım ve yayınevi, Kahire t..y. s.43.
[43] A'râf 7/22.
[44] El-Vezîr, Muhammed Receb, *Makale:Mecelletu ulûmi'l-Luğati'l-Arabiyyeti, Dirâsât İlmiyye Muhkeme,* s.40.
[45] Tâhâ 20/60.
[46] İbrâhîm Enîs, *Min Esrâri'l-Luğa,* Mektebetu Angelo el-Mısriyye, 6. Baskı, Kahire 1978, s.174.

sihirbaz hilesidir. Nerede olursa olsun, sihirbaz aslâ iflâh olmaz.[47] Ayetinde geçen أتى fiili, sâbit gerçeklere benzeyen devam eden şimdiki zamana delalet etmektedir.[48]

- **Gelecek Zamandan Önceki zaman**

Prof. Hâmid Abdulkâdir, bu zamana, "İstikbâlî geçmiş zaman" adını vermekte ve şöyle demektedir: "Mazi çeşitlerinin beşincisi olan İstikbâlî geçmiş zaman, az kullanılmaktadır. Bu zaman çeşidinin Kur'ân-ı Kerim'de örneği yoktur. Bununla birlikte, birinin diğerinden önce meydana geleceğini tahmin ettiğimiz iki olayı ifade etmek istediğimiz zaman ona ihtiyaç duyarız. Örneğin, saat dokuz olduğunda kutlama sona erecektir. Dememiz gibi. İstikbâlî geçmiş zaman, iki öğeden oluşur. Bunlardan birincisi, muzari formdaki keynûnet fiili, ikincisi de, fiilin gerçekleşmesine delalet eden ifade edilmesi amaçlanan mazi formdaki bir fiildir. Her iki fiilin sayı, cinsiyet ve çeşit açısından birbirine uygun olması gerekmektedir.[49]

- **Gelecek Zaman**

Mazi formdaki fiil kipi, kasem cevabı cümlesinde, gelecek zamana delalet eder. el-Vâkıdî'nin, Bedir savaşına gitmek üzere hazırlanmakta olan Kureyşliler hakkında söylediği şu sözü bu duruma örnektir: "Kureyşliler, Ebû Leheb'in yanına giderek ona şöyle dediler: 'Sen ki, Kureyş'in efendilerinden birisin. Ve sen savaşa katılmayacak olursan, sana kavminin dışındakiler itibâr gösterir. Çık veya başka birini gönder. Dediklerinde o da: Lât ve Uzzâ'ya yemin olsun ki, çıkmayacağım da yerime kimseyi de göndermeyeceğim deyince, Ebû Cehil gelip: Ey Ebû Utbe, Allah'a yemin olsun ki, biz ancak senin ve senin atalarının dinini korumak için savaşa gitmekteyiz dedi."[50]

ما خرجنا /Çıkmayız. İfadesindeki mazi fiil formu, kasem cevabı olan cümlede gelecek zamana delalet etmektedir. Kureyşliler, o zamanlar, savaşa gitmek için daha hazırlık yapmamıstı

.

[47] Tâhâ 20/69.
[48] İbrâhîm Enîs, *Min Esrâri'l-Luğa,* s.174.
[49] Hâmid Abdulkâdir, Makale: *Me'âni'l-Mâzi ve'l-Muzâri'i fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyye dergisi, Tahrîr Matbaası, Kahire 1958, sayı: X/70.
[50] El-Vâkıdî, Muhammed İbn Ömer İbn Vâkıd es-Sehmî, *el-Meğâzî,* tah. Marsden Jones, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1984, I/33.

- **Gelecek Zamandan Sonraki Zaman**

Gelecek zamandan sonraki zamana hem mazi hem de muzari formdaki fiiller, çeşitli durumlarda delalet etmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: Kıyamet günüyle ilgili olayların anlatıldığı cümle içerisinde, şimdiki zamanın hikayesi anlatıldığında ve لمّا edatının cevap cümlesinde bulunursa. Bunun örneği, وقال الشيطان لمّا قضي الأمر إن الله وعدكم وعد الحق ووعدتكم فأخلفتكم / İş bitirilince şeytan da diyecek ki: "Şüphesiz Allah, size gerçek olanı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım.[51] Ayetinde geçen لمّا قضي الأمر ibaresi, iş bitirilince yani kıyamet günündeki hesap bitirilince anlamına gelmektedir.[52]

Ayette geçen قال الشيطان ibaresindeki mazi fiil, yine ayette yer alan ve لمّا zarfından sonra gelen قضي fiiliyle kastedilen ve kıyamet gününde gerçekleşecek olan olaylardan bahseden durum bağlamında gelecek zamandan sonraki zamana delalet etmektedir. [53]

1.5. Nâsih Fiiller

Nesih, bir şeyin iptal edilip yerine başka bir şeyin ikâme edilmesi demektir. Bir şeyi başka bir şeyle nesh etti, nesh ediyor şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca, انتسخه kalıbında da bir şeyi başka bir şeyle yok etti anlamında kullanılmaktadır. Bir şeyin başka bir şeyi nesh etmesi demek, onu yok edip yerine geçmesi demektir. El-Leys: "Nesih, önceden kendisiyle amel edilen bir şeyin yok edilip daha sonra bunun yerine başka bir şeyi koymaktır." Demektedir. Araplar, نسخت الشمسُ الظلَّ وانتسَخَتْهُ güneş, gölgeyi nesh etti. Yani yok etti. Derler. Bu da, güneş gölgeyi götürüp, gölgenin yerine geçti. Anlamına gelmektedir. Rüzgar, yurdun eserlerini nesh etti. Yani değiştirdi.[54] Neshin terim anlamı, mübteda ve haberin hükmünü değiştirmektir. Neshediciler, mübteda ve haberden oluşan isim cümlesinin başına gelip cümlenin hükmünü nesh eder. Yani değiştirir. İsim cümlesinde amel eder. Neshedicifiilerden bazıları, mübtedâyı ref', haberi de nasip eder. Bu neshediciler de كان fiili ve benzerleridir. Bazı neshediciler de mübteda ve haberi

[51] İbrahim 14/22.
[52] Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, II/550.
[53] el-Vezîr, Mahmud Receb İbn Amr İbn Vâkıd es-Sehmî, *el-Meğâzî,* tah. Marsden Jones, âlemu'l-Kutub, Beyrut 1984, I/33.
[54] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* III/61.

kendisinin mef'ulu olmaları noktasından yola çıkarak nasb ederler. Bunlar da ظنَّ fiili ve benzerleridir.[55]

1.5.1. Nâkıs Fiiller

Her fiilin, eylemini gerçekleştiren bir fâilinin olduğu bilinmektedir. Ancak, fiil herhangi bir oluş bildirmez ve onu yerine getirecek ve yapacak herhangi bir fâile bağlı değilse, bu fiile nâkıs fiil adı verilmektedir. كان ve benzerleri, nâsih ve nâkıs fiiller olarak kabul edilir. Çünkü bu fiiller, fâilsizdirler. Nâkıs fiiller, كان, ظل, بات, أضحى, أصبح, أمسى, صار, ليس, زال, برح, فتىء, انفك, دام fiilleridir.

ليس hariç كان ve benzerlerinin tümü, ittifakla fiildirler. Cumhur alimler ليس nin fiil olduğu görüşündedirler. El-Fârisî ile Ebûbekr İbn Şakîr ise, ليس nin harf olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu görüşleri içinde, şu iki delili göstermişlerdir:

Birinci delil: ليس sözcüğü, iki yönden harfe benzemektedir. Benzeme yönünün birincisi, ليس sözcüğünün, harfin delalet ettiği manaya delalet etmesidir. Bu husus, ليس sözcüğü, ما vb. olumsuzluk harflerinin delalet etmiş olduğu olumsuzluğa delalet etmesi şeklindedir. Benzeme yönünün ikincisi de, harfin câmid olup çekimlenmemesi gibi, ليس sözcüğü de câmid olup çekimlenememektedir.

İkinci delil: ليس sözcüğü, genel olarak fiillerin sahip olduğu özelliklerden farklı özelliklere sahiptir. Bunun açıklaması, genel olarak fiiller, değişik kiplere göre daima, olay ve zamana delalet etmek için mastardan türetilmektedirler. Bu sözcük ise, esas itibariyle, olaya delalet etmemektedir. Zamana delalet etme şekli ise, tüm fiillerin delalet etme şeklinden farklıdır. Tüm mazi fiiller, bitmiş olan zamana delalet ederken bu sözcük, haberinin şimdiki zamanda delalet ettiği olayın olumsuzluğuna delalet etmektedir.

el-Fârisî ile Ebûbekr İbn Şakîr'in, 'çünkü ليس sözcüğü, fiilin alametlerini kabul etmektedir.' sözlerine gelince, sakin olan müenneslik te'sinin ليس sözcüğüne bitiştiğini görmüyor musun? Örneğin ليستْ هند مفلحة / Hind başarılı değildir. Denilir. Yine Fâilin te'si de ona bitişmektedir. Örneğin, لستُ، لستَ، لستم denilmektedir.[56]

---

[55] İbn Hişâm, Cemâludddîn Abdullah, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ,* tah. Yûsuf el-Buka'î, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2008, s.167.
[56] İbn Akîl, *Şerhi İbni Akîl,* I/262-263.

Bu fiiller, çekim açısından üç kısma ayrılmaktadır:

1. Asıl itibarıyla çekimi yapılamayan, sadece mazi fiil çekimi yapılan fiiller: Bunlar da دام ve ليس fiilleridir. Bu iki fiilden دام fiilinden türetilmiş olan يدوم، دم، دائم، دوام sözcüükleri,sadece tek bir fâili ref‘ eden tam fiil olan دام fiiline aittir. Burada bahsedilen fiil ise ismi ref‘, haberi nasb eden nâkıs دام fiilidir.

2. Eksik çekimi yapılan fiillerdir: Bu fiillerin de mazi, muzari ve ism-i fâilleri kullanılmaktadır. Bu fiiller de زال، وفتئ، وبرح، وانفك fiilleridir.

3. Tam çekimi yapılan fiiller: Bu fiillerin, mazi, muzari ve emir çekimleri yapılabilmektedir. Bu fiillerden, mastar ve ism-i fâil gelmektedir. Bunlar da كان, ظل, بات, أضحى, أصبح, أمسى, صار fiileridir.[57]

1.5.1.1. *كان* ve Benzeri Fiillerin Tam ve Nâkıs Şekilleri

Bu fiiller, tam ve eksik olma bakımından ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi, hem tam hem de nâkıs olanlar, ikincisi de, sadece nâkıs olan fiillerdir. Tam fiil ile merfû‘uyla yetinen fiil, nâkıs fiil ile de, merfû‘uyla yetinmeyip merfû‘uyla birlikte bir mansûba ihtiyaç duyan fiil kast edilmektedir. Örneğin, أصبح fiili, كان fiilinin benzerlerindendir. Bu fiil, ‘ أصبحَ الرملُ طيناً /Kum, çamur oldu.’ Cümlesinde yer alan أصبح fiili, herhangi bir olaya delalet etmemekte bilakis sabah vaktine delalet etmektedir. Görüldüğü gibi bu fiil nâkıs bir fiil olup, ‘kum sabah vaktinde çamur oldu.’ Anlamına gelmektedir. Ancak, tam fiil olsaydı, bir fâile ihtiyaç duyardı. أصبحُت نشيطاً بعد أن نمت جيداً /İyi bir uyku uyuduktan sonra, dinçleştim. Cümlesi, sabahleyin dinç olarak uyandım. Anlamına gelmektedir. Bir başka örnek verilecek olursa, تجمَّعَت الغيوم فكان المطر /bulutlar toplandı ve yağmur yağdı. Cümlesindeki كان fiili, yağmur hâsıl oldu veya meydana geldi. Anlamını vermektedir. Yani كان fiili, herhangi bir olaya delalet ettiği için tam fiildir. Çünkü bu fiil, fâil almıştır ve nâkıs fiil değildir.

[57] İbn Akîl, *Şerhi İbni Akîl,* I/268-269.

ليس dışındaki tüm bu fiiller, tam fiil olarak kullanılabilirler. ليس ise, sadece nâkıs olarak kullanılabilir. Muzarisi, يزول şeklinde gelen زال fiili, tam fiildir. Örneğin, زالت الشمس / güneş battı.[58] İbn Hişâm, "زال fiilini, muzarisi يزالُ şeklinde gelen fiil olarak sınırladım. Bunu yapmamın nedeni, muzarisi يَزِيلُ şeklinde gelen زال fiiliyle karışmasını engellemektir. Çünkü bu fiil, bir nesne alan geçişli ve tam bir fiil olup 'ayırmak' anlamına gelmektedir. زِلْ ضَأْنَكَ عَنْ مَعْزِكَ / koyunlarını, keçilerinden ayır. Cümlesindeki fiil buna örnektir. Bu fiilin mastarı الزَّيْلُ kelimesidir. Ayrıca bunu yapmamın bir diğer nedeni, muzarisi يَزُولُ şeklinde gelen زال fiiliyle karışmasını engellemektir. Çünkü bu fiil, geçişsiz ve tam bir fiil olup 'yerinden ayrılmak' anlamına gelmektedir. Bu fiilin örneği إِنَّ اللهَ يُمْسِكُ السَّمَواتِ وَالأَرْضَ أن تَزُولاَ وَلَئِنْ زَالَتَا / Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri, yok olup gitmesinler diye (kurduğu düzende) tutuyor. Andolsun, eğer onlar (yörüngelerinden sapıp) yok olur giderlerse,…[59] ayetinde geçmektedir. Fiilin mastarı, الزَّوَالُ şeklindedir.[60]

Tam fiile örnek olarak, وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ / Eğer borçlu darlık içindeyse, ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin.[61] خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالأَرْضُ / Onlar, gökler ve yerler durdukça orada ebedî olarak kalacaklardır.[62] فَسُبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ / Öyle ise akşama girdiğinizde, sabaha kavuştuğunuzda, Allah'ı tespih edin.[63] Ayetlerinde geçen fiiller verilebilir.[64]

1.5.1.2. *كان* ve Benzeri Fiillerin Anlamları

Nâsih veya nâkıs fiillerin her birinin ifade ve delalet ettiği bir anlamı vardır. Bu anlamlar, şu şekildedir:

كان Fiili: Müsnedün ileyhin müsnedle nitelenmesine delalet etmektedir. Bu, / كانَ الرجلُ فقيراً / "Adam fakir idi." Örneğinde olduğu gibi ya sürekli olarak kopuk olan mazi fiil, ya da / وكان الله عليماً حكيماً / "Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."[65]

---

[58] İbn Akîl, *Şerhi İbni Akîl,* I/279.
[59] Fâtır 35/41.
[60] Ebû Muhammed, Abdullah Cemâluddîn İbn Yûsuf İbn Ahmed İbn Abdullah İbn Hişâm el-Ensârî, *Avzahu'l-Mesâlik İle Elfiyeti İbni Mâlik,* Dâru'l-Cîl, 5. Baskı, Beyrut 1979, I/237.
[61] Bakara 2/280.
[62] Hûd 11/107.
[63] Rûm 30/17.
[64] İbn Hişâm el-Ensârî, *Avzahu'l-Mesâlik İle Elfiyeti İbni Mâlik,* I/279.
[65] Nisâ 4/17.

Ayetinde olduğu gibi sürekli olarak devam eden mazi fiil yoluyla olur. Yani, Allah, önceden de alîm ve hakîm idi. Şimdi de hakîm ve alimdir. Yine, /كانت أمي حنونة/ "Annem şefkatliydi." Örneğinde, şefkatli idi ve hala da şefkatlidir. Anlamı mevcuttur. Bazen de **كان** Fiili, devam eden geçmişe delalet eder. Bu durumda fiil cümleye, 'bir defa işledi ve şu an işlemeye devam ediyor.' Anlamımı katmaktadır. Örneği n, /كان خالد يقوم الليل/ "Halit gece namazı kılıyor idi." İle /وكان يأمر أهله بالصلاة والزكاة/ "Ailesine namaz ve zekâtı emrederdi."[66] Bazen de **كان** fiili, صار fiiliyle aynı anlamda kullanılır. / وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا / "Gök açılır ve kapı kapı olur. Dağlar yürütülür, serap hâline gelir."[67] Ayetleri ile /صدَق الرجل فكان راضياً/ "Adam doğru söyledi ve memnun oldu." Yani o zaman memnun oldu ve memnun olarak kaldı.

صار Fiili: Bu fiil, bir halden başka bir hale intikal etmeye delalet eder. Örneğin, /صارَ الرملُ طيناً/ "Kum, çamur haline geldi.", /صار سعيد غنياً/ "Sait, zengin oldu."

ظلَّ Fiili: Hakkında yargı belirtilen kişi ve nesnelere ait eylemin gündüz vakti gölgenin belirdiği vakitte meydana geldiğini belirtir. Örneğin, kardeşim gündüz vakti faaliyette bulunursa, /ظلَّ أخي يعمل كذا/ "Kardeşim, şöyle yapmaya devam etti." Denilir. Ayrıca, fiilinin صار anlamını da belirtir. Örneğin, / وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ/ "Onlardan biri, kız ile müjdelendiği zaman içi öfke ile dolarak yüzü simsiyah kesilir!"[68] Bu ayette, söz konusu olan kişi müjdelendiği zaman, ayette belirtilen şekle dönüşür. Bir başka örnek de /ظلَّ الرجلُ بشوشاً/ "Adam, güleryüzlü oldu." Cümlesidir.

بات Fiili: Hakkında yargı belirtilen kişi ve nesnelere ait eylemin gece vakti meydana geldiğini belirtir. Örneğin, /بات الحارس يقظاً/ "Bekçi geceyi uykusuz geçirdi."

أصبح Fiili: Hakkında yargı belirtilen kişi ve nesnelere ait eylemin sabah vakti meydana geldiğini belirtir. Örneğin, /أصبح الولد نشيطاً/ "Çocuk sabah vaktine dinç olarak girdi." Bazen de sabah vaktine işaret etmeksizin, كان veya صار fiilleriyle aynı anlamda kullanılır. Örneğin, /أصبح أخوك عظيماً/ "Kardeşin önemli biri haline geldi." Bu cümlede أصبح fiili, sabah vaktine işaret etmeksizin, صار fiiliyle aynı anlamda kullanılmıştır.

---

[66] Meryem 19/55.
[67] Nebe 78/19-20.
[68] Nahl 16/58.

أضحى Fiili: Hakkında yargı belirtilen kişi ve nesnelere ait eylemin duha vakti meydana geldiğini belirtir. Örneğin, "Kardeşin, duha vaktine sevinçli bir halde girdi." İbni Zeydûn'un şu sözünde olduğu gibi, bazen صار fiiliyle aynı anlamda kullanılmaktadır.

/ أضحى التنائي بديلاً من تدانينا / "Uzaklaşma, yakınlaşmamızın alternatifi haline geldi."

/ وناب عن طيب لقيانا تجافينا/ "Sevgisizlik, tatlı buluşmamızın yerini aldı."

أمسى Fiili: Hakkında yargı belirtilen kişi ve nesnelere ait eylemin akşam vakti meydana geldiğini belirtir. Örneğin, "İşçi, akşam vaktine yorgun bir halde girdi."

ليس : Şimdiki zaman içinde olumsuzluk belirtir. Örneğin, / ليسَ محمدٌ حاضراً/ "Muhammed hazır değildir." Bu cümlede, Muhammed'in şu an gelişi olumsuz kılınmıştır. Ancak ليسَ sözcüğü, geçmiş veya gelecek ifade eden bir kayıtla kayıtlandığında, kayıtlandığı şeye göre anlam alır. Örneğin, /ليس علي مسافراً أمس أو غداً / "Ali dün ya da yarın yolcu değildir."

ما زال : "ما برح، ما فتئ، ما انفكّ" fiilleri, fiilin konuşma vaktine kadar devam edişini belirtir. Örneğin, / ما زال زيدٌ منطلقاً/ "Zeyd hâlâ sevinçlidir." Yani, Zeyd, konuşma vaktine kadar sevinçli olmaya devam etmektedir.[69]

1.5.2. Mukârebe Recâ ve Şürû' Fiilleri (كاد ve Benzerleri)

Nâkıs fiillerden bazıları, كاد ve benzerleridir. Bu fiiller, amel etme bakımından كان ve benzerleri gibidir. Ancak, bu fiiller, كان ve benzerlerinden, haberlerinin müfred bir isim gelememesi bakımından ayrılmaktadırlar. Haberlerinin fiil cümlesi olması gerekmektedir. Bu cümlenin başında أن edatı, olabilir de olmayadabilir. كاد ve benzerleri, mukârebe (yaklaşma), recâ (umma) ve şürû' (başlama) fiilleri olmak üzere üç kısma ayrılır.

[69] Es-Sâmirâî, Muhammed Fâzıl, *en-Nahvu'l-Arabî Ahkâm ve Me'âni,* Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Dımaşk 2014, I/212-214.

1.5.2.1. Mukârebe (yaklaşma) Fiilleri

Haberin ortaya çıkışının yakın olduğunu gösteren fiillerdir. Bunlar, كاد، كرُب، أوشك fiilleridir. Bu fiillerinin başına أن edatının gelip gelmemesi câizdir. Ancak çoğunlukla, كاد fiiline ait haberin başına أنْ edatı gelmektedir. Buna örnek olarak, / كادَ الحقُّ يظهرُ / " Neredeyse gerçek ortaya çıkacak.", / كادَ الحقُّ أن يظهرَ / "Neredeyse gerçek ortaya çıkacak.", / أوشكَت الشمسُ أن تغيبَ./ "Güneş, batmak üzeredir."

1.5.2.2. Recâ (umma) Fiilleri

Haberin gerçekleşmesinin umulduğunu gösteren fiillerdir. Bunlar, عسى، حرى، واخْلَوْلَق fiilleridir. Bu fiillerin üçü de aynı anlamdadır. Bunlardan عسى fiilinden önce أن edatının gelip gelmemesi câizdir. حرى ve اخلولق fiilllerinden önce ise, أن edatının gelmesi zorunludur. Örneğin, / عسى الأشجار تخضرُ / "Umarım ağaçlar yeşillenmiştir." / اخلولق المسلمون أن يتّحدوا/ "Umarım Müslümanlar birleşirler."[70] / حرى الحوادثُ أن تقلَّ، / "Umarım kazalar azalır."

1.5.2.3. Şurû‘ (başlama) Fiilleri

Haberinde yer alan fiilin başlamış olduğunu belirtir. Bu fiillerin sayısı çok olup شرَع fiiliyle aynı anlamı taşıyan her fiil bu fiillerle birlikte değerlendirilebilir. Bu fiiller şunlardır: هَلْهَل ve شرع، أنشأ، طفق، أخذ، هبَّ، بدأ، ابتدأ، جعل، علق . Bu fiillere ait haberin, başında أن edatı olmayan bir fiil cümlesi olması şarttır. Örneğin, / شرعت الأمواجُ تتلاطمُ / "Dalgalar, çarpışmaya başladı.", / بدأَ المطرُ يزدادُ / "Yağmur, gittikçe artmaya başladı.", /هبَّت الريح تشتدُّ/ "Rüzgar şiddetlenmeye başladı." Bu bölümde yer alan fiillerden,أوشك ve كاد fiilleri dışında kalan fiillerin çekimi yapılmamaktadır. Söz konusu olan bu iki fiilin muzari çekimi ve ism-i fâillleri mevcut olup bunlar mazi fiil gibi amel ederler. Örneğin, / يكاد الاقتصاد أن ينتعش/ "Ekonomi canlanmak üzere.", / الأرض موشكة أن تخصبَ/ "Toprak, ürün vermek üzere."[71]

[70] Muğâlese, Mahmûd, *en-Nahvu'ş-Şâfî,* Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, s.219-220.
[71] Muğâlese, Mahmûd, *en-Nahvu'ş-Şâfî,* s.223-224.

1.5.3. ظن ve Benzerleri

Başlama için kullanılan nâkıs fiillerden bazıları, ظن ve benzerleridir. Bu fiiller, şunlardır:رأى, عَلِمَ, وَجَدَ, درى, تَعَلَّمْ, خَالَ, ظَنَّ, حَسِبَ, زَعَمَ ,عدَّ, حَجا, جَعَلَ, هَبْ örneğin, / عَلمتُ زيداً أخاك/ "Zeyd'in, senin kardeşin olduğunu öğrendim."

Bu fiiller, kulûb ve tahvîl fiilleri şeklinde iki kısma ayrılır.

1. Kulûb fiilleri: Bu fiiller, kendi aralarında ikiye ayrılır. birinci kısım fiiller, yakîn (kesinlik) ifade ederler. Bunlar, تعلم ve رأى, علم, وجد, درى fiilleridir. İkinci kısım fiiller, tercih ifade ederler. Bunlar da, هب, جعل, حجا, ترك, زعم, حسب, ظن, خال fiilleridir.

2. Tahvîl Fiilleri: Bu fiiller de اتَّخَذَ ve صَيَّرَ, جعل, وَهَبَ, تَخِذَ, ترك, رَدَّ fiilleridir. Örneğin, /صيَّرتُ الطينَ خزفاً , وَاتَّخَذَ اللهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلاً/ "Allah, İbrahim'i dost edindi."[72] "Çamuru, seramiğe dönüştürdüm."

1.5.3.1 Mutasarrıf ve Mutasarrıf Olmayan Fiiller

Mutasarrıf (çekimi yapılabilen) fiiller, تَعَلَّمْ ve هَبْ fiilleri dışındakilerdir. Bunların / ظننت زيداً قائماً / "Zeyd'i ayakta zannettim." Örneğinde olduğu gibi, mazi şekilleri kullanılır. Bunun yanında /أظن زيداً قائماً / "Zeyd'i ayakta zannediyorum." Örneğinde olduğu gibi, muzari şekilleri ile, /ظُنَّ زيداً قائماً / "Zeyd'i ayakta zannet!" Örneğinde olduğu gibi emir şekilleri de kullanılmaktadır. Ayrıca, /أنا ظانٌّ زيداً قائماً / "Ben, Zeyd'i ayakta zannediyorum." Örneğinde olduğu gibi ism-i fâil şekilleri ve /زيد مظنونٌ أبوهُ قائماً / "Zeyd, babası ayakta zannedilendir." Örneğinde olduğu gibi ism-i mef'ûl şekilleri de kullanılmaktadır. Cümlede geçen Zeyd'in babası ilk mef'ûldür ama, fâilin konumunda yer aldığı için ref' edilmiştir. قائماً kelimesi de ikinci mef'ûldür. Yine, / عجبتُ من ظنِّك زيداً قائماً/ "Zeyd'in ayakta olduğunu zannetmene şaşırdım." Örneğinde olduğu gibi bu fiillerin mastarları da kullanılmaktadır. Mutasarrıf olmayan fiiller, تَعَلَّمْ ve هَبْ fiilleridir. Bunlardan, تعلم fiili, اِعْلَم anlamında kullanılmakta ve şâirin şu sözlerinde yer aldığı gibi sadece emir kipi kullanılmaktadır.[73]

/ تَعَلَّمْ شِفاءَ النفسِ قَهْرَ عَدُوِّها / "Bil ki, nefsin şifâsı düşmanını yenmektedir."

---

[72] Nisâ 4/125.
[73] Ziyâd İbn Seyyâr İbn Amr İbn Câbir.

/ فَبالِغْ بِلُطْفٍ في التّحَيُّلِ والمَكرِ / "Nazikçe bol bol hile ve kurnazlık yapmaya devam et!"[74]

1.6. Malûm ve Meçhûl Fiiller

Bir cümlede, /قرأَ الطالبُ الدرسَ/ "Öğrenci, dersi okudu.", / يقرأ سعيدٌ الدرسَ / "Said, dersi okuyor." Cümlelerinde olduğu gibi fiilin fâili (özne) zikredilirse, fiil malum olur. Bununla birlikte, /قُرِئ الدرسُ/ "ders okundu.", /سيُقرأُ الدرسُ/ "ders okunacak." Cümlelerinde olduğu gibi fiilin fâili (özne) zikredilmezse, fiil, meçhûl fiil, fiilden sonra gelen merfû' da nâibu'l-fâil diye adlandırılır. Yukarıdaki örneklerde geçen nâibu'l-fâillller aslında mef'ûlün bihdir. Fâil düşürülüp fiil kendisine isnâd edilmiştir. O halde fiil, fâili bakımından malum ve meçhul olmak üzere ikiye ayrılır. Malum fiil, cümlede fâili zikredilen, meçhul fiil ise cümlede fâili zikredilmeyen fiildir. Fiilin meçhul siğâya binâ edilmesi, hem mazi hem de muzari fiil için geçerlidir. Emir fiilin ise, meçhulü yapılmamaktadır. Ne var ki, fiilin meçhule binâ edilmesi sırasında fiilin harekeleri mutlaka değişmektedir.

Fiilin meçhule binâ edilmesi boşuna değildir. Fiil şu amaçlarla meçhule binâ edilir: Duyan kişinin zekasına dayanarak îcâz için, fiilin meçhul olduğu bilindiği için, fiilin kim tarafından işlendiği bilinmediği için, fiili işleyen kişinin hakkını gözetmek için, fiili işleyen kişiden korkulduğu için, fiili işleyen kişiyi tahkir etmek için; bu durumda kişi dilini ondan korumuş olmaktadır. Fiili işleyen kişiyi yüceltmek ve onurlandırmak için; bu durumda kişi zikredilmeyerek onurlandırılmış olmaktadır. Fiili işleyen kişiye işlemiş olduğu fiil yakışmıyorsa ve fiili duyan kişiden fail gizlenmek isteniyorsa. Bu durumlarda fiil meçhule binâ edilir.

1.6.1. Malum Fiilin Meçhûl Fiile Dönüşmesiyle Cümlede Oluşan Durumlar

Malûm fiil, meçhul fiile dönüştüğü zaman, fail düşürülüp yerine mef'ûlün bih getirilir. Bu, /يُكرَم المجتهدُ/ "Çalışkan kişi takdir edilir." Cümlesinde olduğu gibi bazen açık bir şekildeyken, bazen / أَحسنْ فيُحسَن إليك / "İyilik yap ki, iyilik bulasın." Cümlesinde olduğu gibi açık bir şekilde olmayabilir. Bazen de fail konumuna geçen ifade, / سُكنت الدارُ وسُهرتِ الليلةُ/ "Evde oturuldu ve gece uykusuz geçirildi." Cümlesinde olduğu gibi

[74] İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl,* II/28-32.

zarf, /سِيرَ سَيرٌ طويلٌ/ “Uzun bir yürüyüş yapıldı.” Cümlesinde olduğu gibi mastar olmaktadır.

Fiil, ancak /يُكرَمُ المجتهدُ/ “Çalışkan kişi takdir edilir.” Cümlesinde olduğu gibi kendinden; ya da /يُرْفَقُ بالضعيف/ “düşküne yardım edilir.” Cümlesinde olduğu gibi başka bir şeyle geçişliyse meçhule binâ edilir.

Bazen de geçişsiz (lâzım) fiilden meçhule bina yapılır. Bu da, Nâibu’l-fâil, / سُهرَ سهرٌ طويلٌ / “Uzun bir süre uykusuz kalındı.” Cümlesinde olduğu gibi mastar, veya / صيم رمضانُ / “Ramazan ayı oruçlu geçirildi.”

Cümlesinde olduğu gibi veya zarf olduğunda mümkün olmaktadır.

Cümledeki fail düştüğü zaman, malum fiilin suretinin değişmesi gerekir. Şayet fiil, mazi bir fiil ise, fiilin son harfinden önceki harfin harekesi kesre, ondan önceki harekeli tüm harfler de dammeli yapılır. Örneğin,

كَسَرَ أَكرَمَ, تَعَلَّمَ, استَغفَرَ. / كُسِرَ, أُكرِمَ, تُعلِّمَ, اسْتُغْفِرَ

Fiil, muzari bir fiil olduğunda ise, ilk harfinin harekesi damme, son harften önceki harfin harekesi de fetha yapılır. Örneğin,

يَكسِرُ, يُكرِمُ, يَتعلمُ, يَستغفِرُ./ يُكسَرُ, يُكرَمُ, يُتعلَّمُ, يُستغفَرُ.

1.6.2. Son Harfinden Önceki Harf İllet Harfi Olan Fiillerin Meçhul Yapılışı

Son harfinden önceki harf elif harfi olan mazi fiil, meçhule bina edilecek olursa, südâsi değilse, elif harfi ‘ye’ harfine dönüştürülür. Kendinden önceki harekeli tüm harflerin harekesi kesre yapılır. Örneğin,

باعَ, قال./ بِيع, قيلَ // ابتاعَ, اقتادَ, اجتاحَ./ ابتِيعَ, اقتيدَ, اجْتِيحَ.

Fiil, استتابَ, استماحَ gibi 6(altı) harfli bir fiil ise, fiilin son harfinden önceki harf ‘ye’ harfine dönüştürülür. Bu durumda bu fiillerin meçhul hali أُستُتيبَ أُستُميحَ şeklinde olur.

Son harfinden önceki harf, med (uzatma) harflerinden biri olan muzari fiil, meçhule bina edilmek istendiğinde, med harfi elif harfine dönüştürülür. Örneğin, يقولُ, يبيعُ / يُقالُ, يُباعُ // يستطيعُ, يَستتيبُ / يُستطاعُ, يُستتابُ

1.6.3. Meçhul Ecvef Fiil

"سِيمَ ورِيمَ وقِيدَ" gibi meçhul olan her sülâsi ecvef mazi fiile, harekeli bir ref‘ zamiri bitiştiğinde, سُمته الأمرَ، ورُمت الخيرَ، وقُدت الجيشَ cümlelerinde geçen fiillerde olduğu gibi fiilin malum hali dammeli ise, fiilin malum halinin meçhul haliyle karışmaması için, meçhul fiilde ilk harfin harekesi kesre yapılır. Örneğin, سِمت الأمرَ، رِمتُ بخير، قِدتُ للقضاءِ.

Fiilin malum halinde بِعته الفرسَ، ونِلتُه بمعروف cümlelerinde geçen fiillerde olduğu gibi fiilin ilk harfinin harekesi kesre ise, meçhul yapıldığında بُعتُ الفرسَ، نُلتُ بمعروف cümlelerinde geçen fiillerde olduğu gibi ilk harfin harekesi damme yapılır.

Malum olan sülâsi ecvef mazi fiile, harekeli bir ref‘ zamiri bitiştiğinde, fiil, سامَ يَسومُ، رام يرومُ، قاد يقُودُ gibi فَعَلَ يَفْعُلُ bâbından bir fiil ise, fiilin ilk harfi, سُمْتُه الأمر، ورُمْتُ الخير، وقُدْتُ الجيش cümlelerinde olduğu gibi dammeyle harekelenir.

Fiil, باع يبيعُ وجاء يجيء، وضامَ يضيمُ gibi فَعِل يفعِلُ bâbından bir fiil ise, fiilin ilk harfi, بِعتُهُ، جِئتُهُ، ضِمت الخائنَ، نِلْتُ الخير، خِفْتُ الله cümlelerinde olduğu gibi kesreyle harekelenir.[75]

1.7. Medih ve Zem Fiilleri

Bir şeye karşı hayranlık ve takdir veya yerme ve küçümseme duygularını ifade etmek için kullanılan fiillerdir. Övgü ve yergi üslûbu üç unsurdan oluşur. Bunlar, övgü veya yergi fiili, bu fiilin fâili, övgü veya yerginin mahsusudurlar.

Medih (övgü) fiilleri: نعم, حبَّ, حبذا

Zem (yergi) fiilleri: بئس, ساء, لا حبذا

بئس ve نعم : Âlimler, bu iki sözcüğün fiil mi, harf mi oldukları konusunda ihtilâf etmişlerdir. Cumhûr nahiv âlimlerine göre, bu iki sözcük, نعمت المرأة هند وبئست المرأة دعد Cümlelerinde olduğu gibi sâkin olan müenneslik ‘te’sini kabul ettiği için fiildir. İçlerinde el-Ferrâ’nın olduğu bir grup Kûfeli âlim, Arapların bazılarının kullandığı” نعم

[75] El-Ğalâyînî, Mustafa, *Câmi‘u’d-Durûsi’l-Arabiyye,* el-Müessesetu’l-Hadîsetu li’l-Kitâb, Trablus, Lübnan, 1. Baskı, s.40-41.

السَّيرُ على بئس العَيْرُ cümlesinde olduğu gibi, bu sözcüklerin başına cer harfinin gelmiş olmasına dayanarak bu iki sözcüğün, isim oldukları görüşünü benimsemişlerdir. Buna ait bir diğer örnek de والله ما هي بِنعم الولدُ نَصْرُها بُكاءٌ وبِرُّها سَرِقَةٌ cümlesidir. Bu söz, نعم ve بئس fiillerinin i'râbının, mahzûf bir sözün mef 'ûlu olduğunu göstermektedir. Bu sözün i'râbı da, mahzûf bir mevsufun sıfatıdır. Bu da, بئس ve نعم nin değil, cer harfinin mecrûrudur.

el-Eşmûnî, "Kûfelilere göre, بئس ve نعم harflerin anlamlarından olan inşâ mânâsı içerdiği için fethâ üzere mebnî iki isimdir. Ayrıca, İnşâ ifade eden şeyin, cümlenin tamamı olup, sadece بئس ve نعم olmadığını zikretti.[76] Bu iki fiilin çekimi yapılmamaktadır. Bunların sadece mazi hali kullanılır. Bu iki fiilin mutlaka merfû' bir fâilinin olması gerekmektedir. Bu fâil, üç kısımdır:

Birinci Kısım: Fâilin başında elif lâm/ال harflerinin olması gerekir. نعم الرجل زيد cümlesinde olduğu gibi. Fâilin başındaki elif lâm/ال harfleri konusunda ihtilaf edilmiştir. Bir grup, elif lâm/ال takısının gerçek olarak cins için olduğunu, cümlede geçen Zeyd için bütün cinsi meth ettiğini daha sonra da sadece Zeyd'i zikrederek tahsis ettiğini belirtip, böylece onu iki defa meth edilmiş olmaktadır. elif lâm/ال takısının, mecazen cins için olduğu da söylenmiştir. Böylece Zeyd, abartı amacıyla sanki tüm cinsi temsil etmiş olmaktadır. Bunun, ahit için olduğu da söylenmiştir.

İkinci Kısım: Fâilin elif lâm/ال takılı bir isme muzâf olması gerekir. Örneğin, / وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ / "Allah'a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzel!"[77]

Üçüncü Kısım: Fâilin, kendinden sonra gelen temyiz olarak kabul edildiği için mansub olan nekre bir kelimeyle müfesser olan mudmar bir kelime olması gerekir. Örneğin, /نعم قوماً معشره / Bu cümlede yer alan,نعم fiilinde müstetir (gizli) bir zamir olup mansup nekre قوماً sözcüğüyle açıklanmaktadır. Cümledeki معشره ifadesi ise mübtedadır.[78]

---

[76] Es-Sabbân, Muhammed İbn Alî, *Hâşiyetu's-Sabbân alâ Şerhi'l-Eşmûnî alâ Elfiyeti İbni Mâlik,* tah. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, el-Mektebetü't-Tevfîkiyye, Kâhire, ty., III/38.
[77] Nahl 16/30.
[78] İbn Akîl, Şerhi İbni Akîl, III/160-161.

بئس ve نعم sözcüklerinin aslı ile ilgili olarak el-Eşmûnî, "بئس ve نعم sözcüklerinin aslı, فَعِل veznidedir. İlk harfin harekesi, fetha, ikinci harfin harekesi, kesredir. En fasihi ise ed-Demâmînî'ninde olduğu gibi, başta kesre, ardından da sükun olmasıdır. Daha sonra ilk harf ile ikinci harfin harekesi kesre yapılmış hali olan نِعِم halidir. Daha sonra, ilk harfin fetha, ikinci harfin sükûn yapılmış hali olanنَعْم halidir. Daha sonra ise ilk harfin fetha, ikinci harfin kesre yapılmış hali olan نَعِم halidir. بئس için de, بَيْس kullanılmıştır. Yani kıyasa aykırı olarak, ilk harfi fetha, ikinci harf hemzeden bedel yapılmış sakin bir harf olan şeklidir. Hume''de bu şekilde geçmektedir.[79]

1.7.1. Övgü ve Yergi Üslûbunda بئس ve نعم'nin Yerine Geçen Fiiller

Övgü ve yergi ifade eden ve tüm hükümlerinde **بئس ve نعم** gibi kabul edilen bazı fiiller mevcuttur. Bu fiillerden yergi için kullanılan fiillerden biri, ساء fiilidir. Bu fiilin fâili, ancak بئس 'ye fail olabilen ve başında elif lâm (ال) olan fâil olabilmektedir. Örneğin, / ساء الرجل زيد / "Zeyd, ne kötü adamdır." Ayrıca, / ساء غلام القوم زيد / "Zeyd, kavmin ne kötü bir çocuğudur." Cümlesinde olduğu gibi başında elif lâm (ال) olan bir kelimeye muzâf olan kelimeler fâil olabilmektedir. Yine, / ساء رجلاً زيد / "Zeyd, ne kötü adamdır." kendinden sonraki nekre bir kelimeyle müfesser olan mudmar (kapalı anlamlı) kelimeler de fail olabilmektedir. / ساء مثلاً القوم الذين كذبوا/ "Âyetlerimizi yalan sayan ve ancak kendilerine zulmeden bir kavmin durumu ne kötüdür!"[80]

Her sülâsi fiilin, (فَعُلَ) veznine aktarılmış hali övgü ve yergi amacıyla kullanılabilir ve bu fiil tüm hükümlerde بئس ve نعم fiilleri gibi kabul edilir. Örneğin, / شَرُفَ الرجل زيد / "Zeyd ne şerefli bir adamdır.", /لَؤُمَ الرجل بكر / "Bekir ne kötü adamdır.", /شَرُفَ غلامُ الرجلِ زيد/ "Zeyd, adamın ne şerefli bir çocuğudur.", / شرف رجلاً زيد/ "Zeyd, ne şerefli bir adamdır."

1.7.2. حَبّذا ولا حَبّذا fiilleri

Övgü için, /حبذا زيدٌ / "Zeyd ne iyidir.", yergi için de /لا حبّذا زيدٌ / "Zeyd, ne kötüdür." Âlimler bu fiilin i'râbında ihtilaf etmişlerdir. Ebû Ali el-Fârisî, el-Bağdâdiyyât eserinde, İbni Burhân ve İbni Harûf, حب fiilinin, mazi fiil, ذا sözcüğünün de onun fâili

[79] *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Eşmûnî alâ Elfiyeti İbni Mâlik,* III/40.
[80] A'râf 7/177.

olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca İbni Harûf, bu görüşün Sîbeveyh'in de görüşü olduğunu iddia etmiştir. Mahsûsun mübteda olması, kendinden önceki cümlenin de onun haberi olması câizdir. Ayrıca, mahsûsun, mahzuf bir mübtedanın haberi olması câizdir.

El-Müberred, el-Muktadab'da, İbnu's-Serrâc, Usûl'de, İbni Hişâm el-Lahmî ile İbni 'Usfûr, حبذا sözcüğünün isim, mahsusun da onun haberi, veya حبذا sözcüğünün mukaddem haber, mahsûsun da onun muahhar haberi olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. حَبَّ fiili, ذا sözcüğü ile birleşmiş ve ikisi birlikte bir isim halini almıştır.

Aralarında İbni Derstuveyh'in yer aldığı bir grup âlim, حبذا sözcüğünün mazi fiil, زيدٌ sözcüğünün de onun fâili olduğunu ileri sürmüşlerdir. حَبَّ fiili, ذا sözcüğü ile birleşmiş ve ikisi birlikte bir fiil halini almıştır. Bu görüş, en zayıf görüştür.

Medih veya zemmin mahsusu, ister müfred, ister müzekker, ister müennes, ister tesniye, ister cemi hangi halde olursa olsun, ذا sözcüğünden sonra geldiği takdirde, mahsûsun değişmesiyle,ذا sözcüğü değişmez. Her zaman müfred ve müzekker halde kalır. حبذا زيد، وحبذا هند، حبذا الزيدان، وحبذا الهندان، وحبذا الزيدون، وحبذا الهندات cümlelerinde bu durumu görmekteyiz. Görüldüğü üzere ذا sözcüğü, her duruda müfred ve müzekkerliğini korumaktadır. Şayet öyle olmasaydı, حبذي هند، وحبذان الزيدان، وحبَّتانِ الهندان، وحَبَّ أولئك الزيدون أو الهندات cümlelerinin bu şekilde olması gerekirdi.[81]

1.8. Mâzi Mezîd Fiil ve Anlamları

Sarf âlimleri, mezîd fiil örneklerini inceleyip, zâid harflerin sayısının tüm durumlarda onu(10) geçmediğini görmüşlerdir. Bu harfler, (س, أ, ل, ت, م, و, ن, ي, ه, ا) harflerinden ibâret olup (سألتمونيها) şeklinde formüle edilmişlerdir.

Sarf âlimleri, her fiil için bir ölçek belirlemiş, fiilin aslî harfleri ile belirlenmiş olan bu ölçeğin harfleri olan ف /fe, ع /'ayn ve ل /lâm harflerini eşleştirmişlerdir. Fiilin içinde yer alan zâid harflere karşılık olarak da zâid olan harfin aynısını getirmişlerdir. Bu zâid harfler, her yerde zâid harf olarak yer almaz. Bu harflerin zâid olarak kullanıldığı bazı durum ve yerler mevcuttur. Bu ziyâde işlemi, boşuna olmayıp, yalın halde olan fiilin ifade ettiği genel mânâya ek olarak ek anlamlar ifade etmek için ortaya çıkmıştır. Örneğin,

[81] İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl,* III/168-171.

ضارَبَ - فاعَلَ fiilinde, ا/elif harfi zâiddir. Bu ziyâdelik işlemi, darb eyleminin işteşliğini ifade etmektedir. Yani, darb eylemini, karşılıklı olarak iki tarafın yaptığını ifade etmiştir.

1.8.1. Sülâsî Mezîd Fîh Fiiller

Sülâsi mezîd fîh, üzerine bir harf eklenen, üzerine iki harf eklenen ve üzerine üç harf eklenen fiil olmak üzere üç kısımdır. Üzerine eklenen harflerle sülâsi fiilin en çok ulaştığı harf sayısı altıdır.

Üzerine bir harf eklenen sülâsi mezîd fîh fiil, üç vezin halinde gelmektedir:

1. أَفْعَل vezni: أكْرم، وأعْطى، وأقام، وأقرّ.
2. فاعَلَ vezni: قاتَلَ، وآخَذَ
3. فَعَّلَ vezni: فرَّحَ، وزكَّى، وَبرَّأ

Üzerine iki harf eklenen sülâsi mezîd fîh fiil, beş vezin halinde gelmektedir.

1. انفعَلَ vezni: انْكَسَرَ، وانْشَقَّ، وانْقادَ، وانْمَحَى
2. افتعلَ vezni: اجْتَمَعَ، واشْتدّ، واخْتار، واتَّصَلَ، واتّقى
3. افْعَلَّ vezni: اِحْمَرَّ، واصْفرَّ، واِعْوَرَّ Bu vezin çoğunlukla renk ve eksiklik bildiren fiillerde kullanılır.
4. تفعَّلَ vezni: تعلَّم، وتزكّى، تَرَدَّدَ
5. تَفاعَلَ vezni: تباعَدَ، وتَشاوَرَ، وتبارك

Üzerine üç harf eklenen sülâsi mezîd fîh fiil, dört vezin halinde gelmektedir.

1. استفعلَ vezni: استخْرَجَ، واسْتقامَ، واسْتَلقى
2. افْعَوْعَلَ vezni: اغدوْدَنَ الشعر : “saç uzadı.” اعْشَوْشَبَ المكانُ : “yer bol otlu oldu.”
3. افْعَالّ vezni: اِحْمَارّ الزهر vezni: “çiçekler kıpkırmızı oldu.”
4. افْعَوَّلَ vezni: اِجْلَوَّذَ : “hızlandı.”, اِعْلَوَّطَ : Devenin boynuna asılıp, deveye bindi.

1.8.2. Rubâ‘î Mezîd Fîh Fiillerin Vezinleri

Rubâ'î mezîd fîh fiiller, üzerine bir harf eklenen ve üzerine iki harf eklenen rubâ'î mezîd fîh fiiller olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Üzerine bir harf eklenerek elde edilen rubâ'î mezîd fîh fiillerin bir tek vezni vardır.

تَفَعْلَلَ vezni: تَبَعْثَرَ، تَزَلْزَلَ، تَدَحْرَجَ

Üzerine iki harf eklenerek elde edilen rubâ'î mezîd fîh fiillerin iki vezni vardır.

1. اِفْعَنْلَلَ vezni : احرنجم، افرنقع
2. اِفعَلَلَّ vezni : اِقشعَرَّ، اِطمأنَّ[82]

1.8.3. Mezîd Fîh Fiillerin Amaç ve Anlamları

Fiildeki ziyâdelik ya mânevî ya da lafzî bir amçla yapılır.

Anlamsal amaçla yapılan ziyâdelik: Fiilin yalın halinin ifade ettiği anlama ek bir anlam kazandıran ziyadeliktir. تقاتَلَ fiilindeki zâid olan ا /elif ve ت/te harflerinin müşâreket , استغفر fiilindeki zâid olan ا /elif , س/sin ve ت/te harflerinin talep, استغفر fiilindeki zâid olan ت/te harfi ileffilin ayne'l-harfinin şeddelenmesiyle tekellüf bildirmesi gibi. Fiillerin kazanmış oldukları bu anlamlar, fiillerin yalın halleri olan قتلَ، غفَرَ، صبَرَ. Fiillerinde yer almayan ek anlamlardır.

Lafzî amaçla yapılan ziyâdelik: Lafzî amaçla yapılan ziyâdeliğin birkaç nedeni vardır.

- **İlhâk için yapılan ziyâdelik:** Bu ziyâde şekli anlamsal olmaktan çok lafzî amaçlıdır. Bununla, ilhâk için ziyadelik yapılan kelimelerin, ilhâk olundukları kelime gibi çekimlerinin yapılabilmesi için harf, hareke ve sükûn sayısı bakımından uygun olması amçlanmaktadır. Örneğin, جلببَ، جَهْوَرَ، بَيْطَرَ fiilleri, kök harf sayısı itibariyle, sülâsi olmakla birlikte, rubâ'î mücerred fiil olan دحرج fiiline mülhak olup çekiminin bu fiil gibi yapılabilmesi amacıyla üzerlerine birer harf eklenmiştir.

[82] El-Hâfız, Yâsîn, *İthâfu't-Tarf fî İlmi's-Sarf*, Dâru'l-'Asmâi, 1. Baskı, Dımaşk 1996, s.37-40.

- **İmkan için yapılan ziyadelik:** اِنْتصرَ، اِعْلَمْ، اِسْتِسقاء gibi fiillerde olduğu gibi, sâkin olan harfin telaffuz edilebilmesi için kelimenin başına vasıl hemzesinin eklenmesine benzer olan ziyadeliktir.

- **Fiile yeni bir anlam kazandırmak için yapılan ziyâdelik:** Bu ziyâdeliğin yapılmasındaki amaç, fiilin yalın halinde var olmayan başka bir anlam elde etmek içindir. Nitekim bu konuyla ilgili (kelimenin yapısında yapılan ekleme, kelimenin ifade ettiği anlamı da arttırır.) denilmiştir. Üzerine ekleme yapılmak suretiyle anlamı zenginleştirilen bir fiilin, kazandığı yeni anlamlar fiil tek başınayken tam olarak anlaşılamaz. Fiilin kazandığı yeni anlamlar, ancak cümle içindeki bağlamdan anlaşılabilmektedir.

- **Düşen bir harfin yerine bedel olarak yapılan ziyadelik:** زنادقة kelimesindeki müenneslik 'te' si gibi. Zira, قنديل kelimesinin قناديل şeklinde çoğulu yapıldığı gibi, زنديق kelimesinin de زناديق şeklinde çoğul yapılması lazımdır. Ancak, bu kelimedeki 'ye' harfi düşürülmüş ve yerine kelimenin sonuna bedel olarak 'te' harfi getirildikten sonra bu hali almıştır.

- **Med için yapılan ziyadelik:** كتاب، دخول gibi kelimelerde yer alan med harflerinin ziyadeliği gibi. Bu kelimelerde yapılan ziyadeliğin nedeni, kelimedeki harekelerin yoğunluğundan dolayı ortaya çıkan telaffuz zorluğunu ortadan kaldırmaktır.[83]

1.8.4. Zâid Vezinlerin Anlamları

Zâid harflerin anlamları çoktur. Dil âlimleri, bu anlamları, fasih dil metinlerini inceleyerek ortaya çıkarmaya çalışmış ve çok sayıda anlama ulaşmışlardır.

1- **أَفْعَل vezni:** Bu veznin birçok anlamı vardır.

- **Sayrûret:** Bir şeyin başka bir şeye sahip oluşunu ifade etmektedir. Örneğin, /أوْرَقَ الشَّجرُ/ "ağaçlar yapraklandı.", /ألبنَ الرجلُ وأتمرَ وأفلسَ/ "Adam süt, hurma ve para sahibi oldu."

[83] İbnu'l-Hâcib,Raziyyuddîn Muhammed İbn el-Hasan el-Esterâbâdî, *Şerhu Hâşiyeti İbni'l-Hâcib,* tah. Muhammed Nûr el-Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1982, s.6-66. ; El-Hâfız, Yâsin, İth^fu't-Tarf fî İlmi's-Sarf, s. 79-80.

- **Duhûl:** Bir mekanın veya zamanın içine girmektir. Örneğin, / أشأم الرجل وأعرقَ وأصبحَ وأمسى / "Adam, Şam'a, Irak'a, sabah ve akşam vaktine girdi."

- **Selb ve İzâle:** Örneğin, /أقذيتُ عينَ فلان / "Falan kişinin gözündeki tozu aldım." /أعجمتُ الكتابَ/ "Kitaba noktalama işaretleri koyarak hatasını giderdim."

- **Musâdafe:** Bir şeyi taşıdığı bir nitelikte bulmak demektir. Örneğin, / أحمدت زيداً اوأكرمته، اوأبخلته / "Zeyd'i övgüye layık veya cömert veya cimri buldum."

- **Heynûnet veya İstihkâk:** /أحصَدَ الزرع / "Ekinlerin hasat zamanı geldi.", /أزْوَجَتْ هند/ "Hind evlenmeyi hak etti. / Hind'in evlilik zamanı geldi."

- **Ta'rîz:** Örneğin, /أرهنت المتاع وأبَعْتُهُ/ "Malı ipoteğe arz ettim. Malı satışa sundum."

- **Temkîn:** Örneğin, /أحفرته النهر / "Ona nehri kazma imkanı sağladım."

- **İstif'âl vezninin anlamında kullanılması:** Örneğin, /أعظمته / "Gözüme büyük göründü." استعظمته fiili de aynı anlamdadır.

- فعّل **veznindeki fiilin dönüşlülük halini bildirmesi:** /فطَّرته فأفطر / "Ona iftar ettirdim, o da iftar etti.", /بشَّرْته فأبشر/ "Onu müjdeledim, o da bu müjdemden dolayı sevindi."

- **İğnâ:** Asıl fiilin yerine başka bir fiilin kullanılması demektir. Örneğin فاز fiilinin yerine أفلح fiilinin kullanılması gibi.[84]

2. فَاعَلَ vezni

- **Teşâruk:** İki ya da daha fazla kişinin bir şeyi ortaklaşa yapmaları demektir. Bir kişi karşısındaki birine karşı bir eylemde bulunur, karşısındaki kişi de buna karşılık bu eylemin mislini yapar. Ancak, öznelik, eylemi ilk yapan kişiye verilir. Eylemin aynısıyla karşılıkta bulunan kişiye ise mef'ûliyet (nesne olma) isnât edilir. Fiilin aslı, lâzım (geçişsiz) ise, bu vezne aktarılmakla fiil geçişli olur. Örneğin, /ماشيته / "Onunla birlikte yürüdüm." Yani ben yürüdüm o da yürüdü.

[84] İbnu'l-Hâcib, *Şerhu Hâşiyeti İbni'l-Hâcib,* s.83.

- **Muvâlât:** Bir olayın art arda tekrarını ifade etmek için kullanılır. Örneğin, /والیت الصوم وتابعته/ "Peşpeşe oruç tuttum."

- **Teksîr:** Çokluk ifade etmek için kullanılan فعَّلَ vezniyle aynı anlamda kullanılır. Örneğin, /ضاعفت الشيء وضعَّفته/ "Bir şeyi iki katına çıkardım."

- Fiilin mücerred haliyle ayı anlamda kullanılır.
Örneğin,[85] دافع ودَفع، وسافر وسفَر

3. فَعَّلَ vezni:

- **Teksîr ve Mübâlağa:** Fiilin mücerred halinin ifade ettiği anlamın çok yapıdığını ifade için kullanılmaktadır. Örneğin, /جَوَّل/ "çok gezdi." /طَوَّف/ "etrafında iyice dolandı." Çokluk ve mübâlağa bazen mef'ûlün anlamında etkili olur. Örneğin, /غلِّقَتِ الأبواب/ "Kapıları iyice kapattı."[86] Bazen de fâilin anlamında etkili olur. Örneğin, /برَّكَتِ الإبلُ/ "Çok sayıda deve çöktü." /مَوَّتَتِ البقرُ/ "Çok sayıda İnek öldü. ",

- **İzâle ve Selb:** Örneğin, /قشَّرْتُ الفاكهة/ "meyveyi soydum." Yani meyvenin kabuğunu izâle ettim. /جَرَّبتُ البعيرَ/ "Develerin uyuzluğunu giderdim." Yani develerde bulunan uyuzluğu izâle ettim.

- **Sayrûret:** Bir şeyin başka bir şeye benzemesini ifade etmektedir. Örneğin, /قوَّس زيدٌ/ "Zeyd, kavis gibi eğrildi.", /حَجَّر الطين/ "Çamur taşlaştı."

- **Nispet:** Bir şeyin, fiilin aslına nispet edilmesidir. Örneğin, /فسَّقْت زيداً/ "Zeyd'i fasık olarak gördüm." Zeyd, fâsıklığa nispet edilmiştir. /كفَّرْته/ "Onu kafir olarak gördüm." Zeyd, kâfirliğe nispet edilmiştir. , /جَهَّلتُه/ "Onu câhil olarak gördüm." Zeyd, câhilliğe nispet edilmiştir.

- **Teveccüh:** Bir yöne yönelmeyi ifade etmek için kullanılır. Örneğin, /شرَّقْتُ/ "Doğu tarafına yöneldim.", /غرَّبت/ "Batıya yöneldim."

[85] İbnu'l-Hâcib, *Şerhu Hâşiyeti İbni'l-Hâcib,* s.96.
[86] Yusuf 12/23.

- **İhtisâr:** Bir ifadenin kısaltılarak ifade edilmesinde kullanılır. Örneğin, لا إله إلا الله ifadesi için, هلَّلَ fiilinin, سبحان الله ifadesi için, سبَّح fiilinin, لَبّيْك ifadesi için, لَبّى fiilinin, آمين ifadesi için de, أَمَّن fiilinin kullanılması gibi.

- **Kabûl:** Bir şeyin kabul edildiğini ifade etmek için kullanılır. Örneğin, / شفَّعت زيداً / "Zeyd'in şefâatini kabul ettim."

- **Geçişlilik:** Örneğin, /فَرِحَ خالد / "Halit sevindi." Fiil, bu vezne aktarıldıktan sonra /فرَّحتُ خالداً / "Halid'i sevindirdim." Geçişlilik kazanmıştır.[87]

4. **انْفَعَلَ vezni**

Bu vezin sadece mutâva'at (dönüşlülük) anlamını sağlamak için kullanılır. Mef'ûlün bih'in, fâilin kendisine uyguladığı fiili kabul atmesi için kullanılmaktadır. Bunun için, bu vezin, sadece duyusal davranış ifade eden fiillerde kullanılır.

a. Çoğunlukla sülâsî fiillerin dönüşlülüğü için kullanılır. Örneğin, /قطَعتُ الحبل فانقطع / "İpi kestim o da kesildi.", /كسَرتُ الغصن فانكسر / "Dalı kırdım o da kırıldı."

b. Sülâsi olmayan fiillerin dönüşlülüğü için kullanılır. Örneğin,

/أطلقتُ الأسير فانطلق / "Esiri serbest bıraktım o da hür oldu."

Bu vezinde gelen fiiller her zaman geçişsizdir.

5. **افْتَعَلَ vezni** : Bu vezin fiile şu 6 (altı) anlamı vermekle öne çıkmıştır.

- **İttihâz:** (edinme), /اختتم زيد / "Zeyd, yüzük edindi.", /اختدم/ "hizmetçi edindi."

- **İctihâd ve Talep:** Örneğin, /اكتسب / "çalıştı ve kazanmayı istedi.", /اكتتب/ "çalıştı ve yazmayı talep etti."

- **Teşârük:** Örneğin /اختصم زيد وعمرو / "Zeyd ve Amr tartıştılar."

- **İzhâr:** Örneğin, /اعتذر واعتظم / "özür ve büyüklüğü açığa vurdu."

[87] İbnu'l-Hâcib, *Şerhu Hâşiyeti İbni'l-Hâcib,* s.92.; El-Hâfız, Yâsîn, *İthâfu't-Tarf fî İlmi's-Sarf,* s.45-46.

- **Mübâlağa:** Fiilin anlamında abartı demektir. Örneğin, /اقتدر / "çok kudretli oldu.", /ارتدَّ/ "dinden döndü."

- **Mutâva'at:** Sülâsi fiilin dönüşlülüğünün çok olması şeklindedir. Örneğin, / عدَلته فاعتدل / "Onu düzledim o da düzeldi.", /جمَعته فاجتمع / "Onu topladım oda bir araya geldi."[88]

6. استفعل vezni

Bu vezin, fiile şu 6 (altı) anlamı vermekle öne çıkmıştır.

- **Talep:**

a. Gerçek anlamda talep: Örneğin, /استغفرت الله / "Allah'ın mağfiretini istedim."

b. Mecâzî anlamda talep: Örneğin, /استخرجت الذهب من المعدن / "Altını, madenden çıkardım." Altını madenin içinden çıkarmak ve onu elde etmek için uğraşma eylemi, talep diye adlandırılmıştır. Ancak gerçek anlamda onu talep etmek mümkün değildir.

- **Sayrûret:**

a. Gerçek anlamda sayrûret: Örneğin, /استحجر الطين / "Çamur taşlaştı."

b. Mecâzî anlamda sayrûret: Örneğin, /استأسد زيد / "Zeyd aslan gibi oldu."

- **Bir şeydeki niteliğe inanma:** Örneğin, /استحسنتُ قولك / "Sözünün güzel olduğuna inandım."

- **Anlatılan bir şeyi kısaltmak:** Örneğin, /استرجع / "إنا لله وإنا إليه راجعون" demek."

- **Kuvvet:** Örneğin, /استهتر / "bunaklığı arttı.", /استكبر/ "Kibri arttı./ büyüklendi."

- **Musâdefe:** Örneğin, /استكرمت زيداً أو استبخلته / "Zeyd'i cömert/cimri gördüm."[89]

---

[88] İbnu'l-Hâcib, *Şerhu Hâşiyeti İbni'l-Hâcib,* s.108.; El-Hâfız, Yâsîn, *İthâfu't-Tarf fî İlmi's-Sarf,* s.46-47.
[89] İbnu'l-Hâcib, *Şerhu Hâşiyeti İbni'l-Hâcib,* s.110.; El-Hâfız, Yâsîn, *İthâfu't-Tarf fî İlmi's-Sarf,* s.49.

7. افْعلَّ vezni

Bu vezinde gelen fiiller, çoğunlukla bir tek anlamı ifade etmek üzere kullanılır. Bu da, bir renk veya kusurun çokluğunu ifade etmektir. Bu vezinde gelen fiiller her zaman geçişsiz olur. Örneğin, / احمرَّ / "kırmızı oldu.", /ابيضَّ/ "beyazlığı arttı.", /اعورّ/ "tek gözlü oldu."

8. تَفَعَّل vezni

Bu vezin ile beş anlam ifade edilmektedir.

- **Ayne'l-harfi şeddeli olan فعَّل veznindeki fiillerin dönüşlülüğü:**

Örneğin, /نبَّهته فتنبَّه / "Onu uyardım oda dikkatli oldu.", /كسَّرته فتكَسَّر/ "Onu kırdım o da kırıldı."

- **İttihâz (edinim):** Örneğin, /توسد ثوبه / "elbisesini yastık edindi."

- **Tekellüf:** Örneğin, / تصبَّر / "katlandı", /تحَلَّم/ "yumuşak huylu olmak için kendini zorladı."

- **Tecennüb (kaçınma):** Örneğin, /تحرَّج / "günahtan/sıkıntıdan kaçındı."

- **Tedrîc:** Örneğin, /تجرَّعت الماء / "Suyu yudum yudum içtim.", /تحَفَّظْت العلم/ " İlmi, adım adım öğrendim."

9. تَفَاعَلَ vezni

Bu vezin, fiile şu 6 (altı) anlamı vermekle öne çıkmıştır.

- **Teşrîk:** Bir fiilin iki ya da daha fazla kişi arasında ortaklaşa yapılmasını ifade etmektedir. Fiili işleyenlerin her biri lafzen fâil ma 'nen mef 'ûldür. Örneğin, / تجاذب زيد وعمرو ثوباً / "Zeyd ve Amr karşılıklı olarak bir elbiseyi çekiştirdiler. "

- **Tezâhür:** Bir fiili gerçek dışı yapmak, yapar gibi davranma demektir. Örneğin, /تَعَامَى, تَغافَلَ, تَناوَمَ / "uyuyor gibi yaptı./ bilmezden geldi./ görmezden geldi."

- **Tedrîcilik:** Bir şeyin kademeli olarak, adım adım meydana gelmesi demektir. Örneğin, /تزايد النيلُ / "Nil nehrinin suyu gittikçe arttı.", /وتواردت الإبل/ "Develer, yavaş yavaş geldi."

- **Mutâva ‘at:** vezninde gelen fiillerin dönüşlülük halini belirtmek için kullanılır. Örneğin, /باعدته فتباعد / “Onu uzaklaştırdım o da uzaklaştı.”[90]

Bunların dışında kalan diğer vezinler, fiilin asıl anlamını pekiştirmek amacıyla kullanılmaktadırlar. Örneğin, /اعشوشب المكان / ifadesi, toprağın bol otlu olduğunu ifade etmekte ve anlam bakımından fiilin yalın hali olan ‘عَشب’ den daha kuvvetlidir. Yine ‘اخشوشن’ fiili, yalın hali olan ‘خَشُن’ fiilinden daha kuvvetli bir anlama sahiptir. ‘احمارَّ’ fiili de, hem yalın hali olan ‘حَمرُ’ fiilinden hem de ‘احمرَّ’ dan daha kuvvetli bir anlama sahiptir.[91]

[90] İbnu’l-Hâcib, *Şerhu Hâşiyeti İbni’l-Hâcib,* s.99.; El-Hâfız, Yâsîn, *İthâfu’t-Tarf fî İlmi’s-Sarf,* s.47-48.; Ahmed İbn Muhammed, *Şezâ’l-‘Arf fî Fenni’s-Sarf,* Dâru’l-Kiyân li’t-Tıbâ‘a ve’t-Tevzî‘, Riyad, basılmamış eser, s. 81-82.

[91] İbnu’l-Hâcib, *Şerhu Hâşiyeti İbni’l-Hâcib,* s.112.; el-Hamelâvî, Ahmed İbn Muhammed, *Şezâ’l-‘Arf fî Fenni’s-Sarf, s. 81-82.*

BÖLÜM II

GEÇMİŞ VE ŞİMDİKİ ZAMANA DELÂLET EDEN MAZİ FİİLLER

Mâzi fiilde aslolan mazi fiilin mutlak geçmiş zamana delalet etmesidir. Bununla birlikte bazen bağlamda ortaya çıkan lafzî veya mânevî göstergelerin varoluşu sonucu mazi fiil, uzak veya yakın zamana delalet edebilmektedir. Yukarıda bahsedilen aynı nedenden dolayı, mazi fiil şimdiki zamana da delalet edebilmektedir. Bu metinlerde mazi fiilin yakın geçmiş zamana delâlet ettiğini gösteren işaretler olmasına rağmen, mazi fiilin birçok Kur'ân metninde yakın ve uzak geçmiş zamana delalet etttiğini gördüğüm için bu durumu kanıtlayan bazı Kur'an ayetlerini yazacağız. Aynı şekilde içerdikleri mazi fiillerin uzak zamana işaret eden mazi fiillerin yer aldığı bazı Kur'an ayetlerini de yazacağız. Bu durum, mazi fiili aslî delaletinden uzaklaştıran işaretlerin varlığı sonucu meydana gelmiştir.

Şimdiki zamanın mazi fiil üzerinde bir etkisi olmuştur. Nitekim şimdiki zamana delalet eden metinler mazi fiilin kullanımıyla gelmiştir. Bu durum, Kur'an'daki cümle bağlamının müfessir ve dilciler yoluyla işaretler veya işaretler dışındaki yollarla ispat ettiği bir durumdur. Geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların tümüne, yani bazı modern dilci ve müfessirlerin bahsettiği geniş zamana delalet eden fiillerin yer aldığı bazı Kur'an ayetlerinden de bahsedeeğız.

Bir tek Kur'an ayetinde bulduğum bir olguyu da aktardım. Bu olgu yönelme olgusudur. Muzari fiilin mazi fiile doğru yönelmesidir. Bu durumu kolaylaştıran şeylerden biri geçmişe ve delalet eden muzari fiilin mazi fiile yönelimi açısından zamanın birbirine benzemesidir.

2.1. Mazi Fiilin Yakın ve Mutlak Zamana Delâleti

Mazi fiil, geçmiş zamana delalet etmesi bakımından yakın geçmiş zaman ile uzak geçmiş zaman olmak üzere iki kısma ayrılır. Mazi fiilden önce örneğin قد edatı geldiğinde, mazi fiil yakınlığa delalet eder. Ancak kendinden önce herhangi bir işaret gelmemişse o zaman da mutlak delaleti üzerinde kalır. Örneğin, /جاء سعيد/ "Sait geldi." Dediğimizde, bu yakınlığa delalet eden herhangi bir işareti olmayan mutlak bir delalettir.

2.1.1. Mazi Fiilin Yakın Zamana Delâleti

Lafzî veya mânevî belirti, yakın zamana işaret eden mazi fiili belirleyen belirtidir. Lafzî belirtiye örnek verilecek olursa, /جاء المعلم قبل قليل/ “Az önce öğretmen geldi.” Cümlesinde /قبل قليل/ “az önce” ifadesi yakınlığa delalet etmektedir. Mânevî belirtiye de şu şekilde örnek vermek mümkündür : Sınava girmek üzere hızlıca gelen bir öğrenciye /بدأ الامتحان/ “sınav başladı.” Denildiğinde mazi fiilin yakınlık ifade etmesini sağlayan üç belirti sözkonusudur.

2.1.1.1. Mazi Fiilden Önce قد Edatının Gelmesi

Mazi fiil, kendinden önce yalnızca fiille birlikte kullanılan قد edatı geldiği zaman yakın zamana delalet eder. Bu edatla kullanılan fiil zorunlu olarak mutasarrıf, olumlu ve nasb ve cezm edatları ile س “sîn” ve سوف “sevfe” edatlarından soyutlanmış bir şekilde kullanılır. قد edatı, mazi ve muzari fiillerle kullanımında değişik zamansal delaletlere sahiptir.[92]

Dilbilimcilerin görüş birliği içinde kabul ettikleri en açık şey, قد edatının mazi fiille kullanıldığında kesinlik, ihtimal ve yakınlaştırma olmak üzere üç anlam ifade ettiği görüşüdür. Bu delaletler, yakınlaştırma içeren anlamlardan olmadıkça zamana delalet etmezler. Yani geçmiş zamandan şimdiki zamana yakınlaştırma. Bu durum da ancak belirtiler aracılılığıyla anlaşılmaktadır.

قد edatının delaleti, fiilin beklenen bir olgu olduğunu ifade etmektedir. Beklenti de ihbardan önce olmaktadır. قد edatı haberle birlikte kullanıldığında gerçekleşmesi beklenen şeyin gerçekleşmesini ifade eder. Bu nedenle de Sîbeveyh şöyle demektedir: /ولما يفعل/ ‘henüz yapmadı.’ / وقد فعل / ‘kesinlikle yaptı.’ İfadeleri bir şeyin gerçekleşmesini bekleyen bir topluluğun ifadeleridir. Tıpkı, /قد قامت الصلاة/ ‘muhakkak namaz ikâme edilmiştir.’ İfadesinde olduğu gibi, sanki bu ifadeyle namazın ikâme edilmesini bekleyen ve kâmet vaktinin yaklaştığını bekleyen birine kâmetin getirildiğini haber veriyormuşuz gibi bir durum söz konusudur.[93]

---

[92] Reşîd, Kemal, *ez-Zemenu'-Nahvî fi'l-Luğeti'l-Arabiyyeti,* s.105; Abdulkerîm, Bekrî, *ez-Zemenu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dirâsetun Delâliyyetun li'l-Ef'âli'l-Vârideti Fîh,* Dâru'l-Kitâbi'l-Hadîs, Kahire 2001, s. 340.

[93] Reşîd, Kemal, *ez-Zemenu'-Nahvî fi'l-Luğeti'l-Arabiyyeti,* s.105-107.

Bu konu hakkında İsâm Nureddin şöyle demektedir: "/قد يفعل/ / 'bazen yapıyor.' Terkibi, geçmiş zamanı şimdiki zamana yakınlaştırmak amacıyla kullanılmaktadır. / قام زيد/ 'Zeyd ayağa kalktı.' Denildiğinde, bu ifade hem yakın hem de uzak geçmiş zaman anlamını ihtivâ etmektedir. Ancak / قد قامت / 'muhakkak ayağa kalktı.' Bu ifadede fiil yakın geçmiş zamanla sınırlanmış olmaktadır.[94]

قد edatı, /فعل/ kalıbındaki fiillerden önce geldiğinde, mazi fiilin yakınlaştırmasını ve pekiştirmesini ifade etmektedir. Bazı dilbilimcilere göre ise قد edatı, sözkonusu kalıptaki fillerle birlikte kullanıldığında gelecek zamanda olasılık ifade etmektedir.[95]

2.1.1.2. Mazi Fiilin Olumsuzluk Edatı ما dan sonra Kullanımı

Mazi fiil, olumsuzluk edatı **ما** dan sonra geldiğinde anlamı olumsuz olmakta ve fiilin zamanı şimdiki zamana yakın olmaktadır. Bilindiği gibi olumsuzluk edatı **ما** hem mazi hem de muzari fiilin başında kullanılmakta ve sözkonusu edatı isimleri olumsuz yaptığı gibi fiilleri de olumsuz yapmaktadır. Aynı zamanda mazi fiili olumsuz yaptığı gibi muzari fiili de yine olumsuz yapmaktadır. Dilbilimcilerin çoğu olumsuzluk edatı **ما** nın şimdiki zaman veya şimdiki zamana yakın geçmiş zamanı olumsuz yapmayı ifade ettiği görüşüne yakındırlar. Temmâm Hasan mazi fiilden önce gelen bu edatın fiilin zamanını şimdiki zamana yakınlaştırdığına işaret etmekte ve bu görüşünü Sîbeveyh'in / وإذا قال لقد فَعَلَ فإنَّ نَفْيَه ما فَعَلَ / " bir kişi لقد فَعَلَ ifadesini kullandığı takdirde bu ifadenin olumsuz hali ما فَعَلَ şeklinde olmaktadır." Sözünde yer alan olumsuzluk edatı **ما** ile لقد edatı arasında kurmuş olduğu ilişkiye dayandırmaktadır.[96] Aynı şekilde bir kişi / قد سافر علي/ "Ali yolculuk yaptı." Dediğinde kendisine /ما سافر علي / "Ali yolculuk yapmadı." Şeklinde cevap vermemiz de böyledir. قد edatı, birinci olumlu cümlede şimdiki zamana yakınlık ifade etmiş ardından olumsuzluk edatı **ما** gelip anlamı olumsuzlaştırmış ve aynı şekilde cümleye şimdiki zamana yakınlık ifade etmiştir.[97]

---

[94] Nureddîn, İsâm, *el-Fi'lu ve'z-Zemenu, s.63.*
[95] Tevvâme, Abdulcabbar, *Zemenu'l- Fi'li fi'l-Luğeti'l-Arabiyyeti, s.123.;* Abdulkerim, Bekrî, *ez-Zemenu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s.316.*
[96] Reşîd, Kemal, *ez-Zemenu'-Nahvî fi'l-Luğeti'l-Arabiyyeti,* s.123.; Abdulkerim, Bekrî, *ez-Zemenu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* s.316.
[97] Hasan, Abbas, *en-Nahvu'l-Vâfi,* Dâru'l-Ma'ârif, 6. Baskı, Kahire, I-53.

2.1.1.3. Mazi Fiilin Mukârebe Fiili Şeklinde Kullanımı

Mukârebe fiilleri, eylemin gerçekleşme zamanının yaklaştığına delalet eden fiillerdir. Mazi fiil, mukarebe fiillerinden olması halinde şimdiki zamana yakın zamana delalet eder. Örneğin كاد- أوشك fiillerinin zamanları, şimdiki zamana yakın zaman hatta çok yakın zamandır.[98]

2.1.2. Mutlak Mazi

فَعَلَ kalıbı, fiilin zamanını belirleyen lafzî veya manevî bir belirti ile bitişik olmadığı takdirde, sınırlı ve kayıtlı olmayan zamana delalet eder. Örneğin, / أطفأت النار / "ateşi söndürdüm." Cümlesinde söndürme olayı, lafzî ya da mânevî bir belirtiyle belirlenmeyen bir vakitte meydana gelmiştir. / قد اطفأت النار / "Ateşi söndürdüm." veya ateşi söndürme zamanını bildirmek için/ اطفأت النار البارحة / "Dün gece ateşi söndürdüm." Denilecek olursa, bu durumda /قد / ve /البارحة / sözcükleri söndürme olayının müddetini sınırlamış olmaktadır. Bu, lafzî bir belirtidir.[99]

2.2. Mazi Fiilin Uzak Zamana Delâleti

Dilbilimciler, mazi fiilin uzak zamana delalet ettiği durumlardan söz etmişlerdir. Bunlardan bazıları, mazi fiilin /كان / "idi." Fiiliyle beraber kullanımı, mazi fiilin, eski tarihî olaylardan, yaratılışın kaynağı ve evrenin kökeninden bahsetmek gibi manevî bir belirtiyle birlikte kullanımıdır.

2.2.1. Mazi Fiilin كان Fiiliyle Birlikte Kullanımı

فَعَلَ kalıbı, **كان** fiiliyle birlikte kullanıldığında uzak geçmiş zamana delalet eder. كان فعل kalıbı, olayın uzak geçmiş bir zamanda meydana geldiğine delalet etmek için kullanılır.[100] Bu ifade şekli aynı zamanda kendinden önce قد edatı olduğu halde / قد كان فَعَلَ / şeklinde de kullanılmaktadır. Dr. İsâm Nureddîn bu konu hakkında şöyle demektedir: "/كان قد فَعَلَ / ile /قد كان فَعَلَ / terkipleri, aynı zamanda uzak geçmiş zamanda meydana gelmiş olan olaylara delalet etmek için kullanılmaktadır.

---

[98] Hasan, Abbas, *en-Nahvu'l-Vâfî*, I-46.
[99] Nureddîn, İsâm, *el-Fi'lu ve'z-Zemenu*, el-Müessesetu'l-Câmi'iyyetu li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1. Baskı, Beyrut 1984 s.54.
[100] El-Mansûrî, Ali Câbir, *ed-Delâletü'z-Zemeniyyetu fi'l-Cumleti'l-Arabiyyeti*, Dâru's-Sekâfeti Li'n-Neşri ve't-Tevzî', Amman 2002, s.46.

Bu kalıp, özel bir zamana işaret eden (mürekkep bir fiil)'e delalet etmektedir. Bu kalıp mazi fiilin hikayesi konumundadır. Bu açıdan standart mazi fiilden farklıdır. Çünkü /كتب / "yazdı." Denildiğinde geçmişte meydana gelen bir olaya işaret etmiş olunur. Ancak /كان كتب / "yazmış idi." Denildiğinde ise özel bir zamanda ve hakkında konuşulan, olayları hikaye edilen geçmiş zamana delâlet eder.[101]

Dr. İbrahim es-Sâmirâî de bu konu hakkında " فَعَلَ kalıbından önce كان fiili veya قد edatı uzak geçmiş zamana delalet etmek üzere kullanılmaktadır."[102] demektedir.

Yukarıda bahsedilen görüşlerden anlaşılmaktadır ki /كان قد فعل / ve / قد كان فعل/ terkipleri uzak geçmiş zamanı bildirmek içindirler. Aynı zamanda /كان فعل / terkibi de uzak geçmiş zamanı bildirmektedir.

2.2.2. Mazi Fiilin Mânevî Belirtiyle Kullanımı

فَعَلَ kalıbı, manevi bir belirtiyle sınırlandırıldığında uzak geçmiş zamana delalet etmektedir. " Manevi bir belirtiyle uzak geçmiş zamana delalet eden kullanım durumunda daha önce zaman içinde eski insanlar ile ilgili bilgiler ya da ceza ve yasama ile alakalı herhangi bir durumdan bahsetmek gibi gelmiş geçmiş ve etkisi kesilmiş olayları ifade etmek üzere kullanılmaktadır."[103] Bu kullanım şekline örnek olarak "Hani biz meleklere, "Âdem'e secde edin" demiştik; İblîs'ten başka hepsi secde ettiler. O cinlerdendi, rabbinin emrinden dışarı çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onu izleyenleri mi dost ediniyorsunuz? Oysa onlar sizin düşmanınızdır. Zalimler adına bu ne kötü bir tercih!"[104] ayetinde /فسق / fiili kendisini /فسق / fiiline ait zamandan daha eski zamansal bir aşamaya konumlandıran /كان / fiilinden sonra gelmiştir.

2.3. Mazi Fiilin Şimdiki Zamana Delâleti

Dilbilimciler, mazi fiilin şimdiki zamana delaleti, zamana delalet eden bir zarfla birlikte kullanılması, inşâî terkip, yemin üslubundan veya şürû' (başlama) fiillerinin birinden sonra olması sonucu ortaya çıktığını ifade etmişlerdir.

---

[101] Nureddîn, İsâm, *el-Fi'lu ve'z-Zemenu,* s.67-68.
[102] Es-Sâmirâî, İbrâhim, *el-Fi'lu Zemênuhu ve Ebniyetuhu, s.29.*
[103] Abdulkerim, Bekrî, *ez-Zemenu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s.95.*
[103] Kehf, 50.

2.3.1. Mazi Fiilin Zamana Delâlet Eden Bir Zarfla Birlikte Kullanımı

فَعَلَ kalıbının şimdiki zamana delâlet ettiği durumlardan biri, bu kalıptaki bir fiilin zamana delâlet eden zarflardan biriyle birlikte kullanıldığı durumdur. /الآن / "şimdi" / اليوم / "bugün" /الساعة / "bu saatte" ve fiilin geçmiş zamana delalet etmesini engelleyen benzeri zarflar buna örnektir. /خرج الآن / "şimdi çıkyor." Dendiğinde, fiilin kipi mazi fiil kipi olmasına rağmen, cümlenin anlamı şimdiki zamanı ifade etmektedir. Bu durum, cümle içinde fiile eşlik eden belirti veya zarfın fiilin bu yönden başka bir yöne hareket etmesine izin vermemesinden kaynaklanmaktadır.

2.3.2. Mazi Fiilin İnşâî Terkip İçinde Kullanımı

Mazi fiil kipi inşâî terkip içinde kullanıldığında şimdiki zamana delalet eder. Buna örnek olarak, alışveriş bağlamında, /بعت كذا / "şöyle sattım." /اشتريت منك كذا / "senden şöyle satın aldım." Cümleleri verilebilir. Suyûtî bu knuda " …Mazi fiilin şimdiki zamana delalet etmesidir. Bunun gerçekleşebilmesi için örneğin /بِعتُ / "sattım." /اشتريت / "satın aldım." /وهبت/ "bağışladım." vb. sözleşme esnasında kullanılan fiillerle 'inşâ' nın amaçlanması gerekmektedir. Bu ifadelerin her biri, şimdiki zaman içerisinde ortaya çıkan bir olayı ifade etmek için kullanılmıştır.[105]

Aynı konu hakkında Abdullah Bûhalhal şöyle demektedir: "Mazi fiil, sözleşmelerde kullanılan /بِعتُ / "sattım." /اشتريت / "satın aldım." vb. içinde mazi fiil bulunan inşâî terkibin içinde kullanıldığında şimdiki zamana delalet etmektedir. [106]

2.3.3. Mazi Fiilin Kasemden Sonra Kullanımı

Mazi fiil, aynı şekilde kasem bağlamında kullanıldığında da şimdiki zamana delalet eder. Örneğin, / أقسمت وأحلفت / "yemin ederim." İfadesinde mazi fiil kasem bağlamında şimdiki zaman ifade etmektedir. Çünkü fiil, geçmiş zamana değil, şimdiki zamana delalet etmektedir.[107]

---

[105] Celûl, el-Beşîr, *et-Tahvîlu'z-Zemeniyyu Li'l-Fi'li'l-Mâzî Fî'l-Luğati'l-Arabiyyeti,* Mecelletu'l-Mahber, Ebhâs Fî'l-Luğati ve'l-Edebi'l-Cezâirî, Edebiyat ve Arap Dili Bölümü, Edebiyat ve Diller Fakültesi, Muhammed Haydar Üniversitesi, Biskere, VI. Sayı, 2011, s.4.

[106] Bûhalhal, Abdullah, *et-Ta'bîru'z-Zemeniyyu 'inde'n-Nuhâti'l-Arab,* Dîvânu'l-Matbû'âti'l-Câmi'iyye, Cezâir 1987, I-53.

[107] Celûl, el-Beşîr, *et-Tahvîlu'z-Zemeniyyu Li'l-Fi'li'l-Mâzî,* Mecelletu'l-Mahber, s.5.

2.3.4. Mazi Fiilin Şurû‘ Fiillerinden Gelmesi

Şurû‘ fiilleri bir işe başlama ifade eden طفق ve شرع gibi fiillerdir. Bu fiiller lafzen mazi fiil kalıbında olmakla birlikte şimdiki zaman anlamı içermektedirler. Bu fiillerin haberinde geçen muzari fiillerin zamansal delaleti mazi fiil kipinde olan şurû’ fiilinin zamanını şimdiki zamana dönüştürmektedir.[108]

2.4. Mazi Fiilin Geniş Zamana Delâleti

Mazi fiil, zamandan soyutlanmış olarak kullanılabilmektedir. Bu durumda belirli bir zamandan kayıtsız olarak sürekliliğe delalet eder. Yani fiilin anlamı geçmiş, şimdiki ve gelecek tüm zamanlarda ortaya çıkmaktadır. Bu zamana sürekli zaman adı verilmektedir. Mazi fiilin geniş zamana delaleti özel bir zaman içerisinde eylemin içinde gerçekleşmediği bir bağlamda geçmektedir. Eylemin ifade ettiği anlam her zaman ortaya çıkmaktadır.[109] Mazi fiil kipindeki fiillerin geniş zamana delâlet ettiği durumlar aşağıdaki gibidir.

2.4.1. Mazi Fiilin Tesviye Hemzesinden Sonra Kullanımı

“Mazi fiil, geçmiş veya gelecek zamana delalet edebilir. Bu durum, سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ “Uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir. Asla iman etmezler.”[110] Ayetinde geçen hemze gibi tesviye hemzesinden sonra mümkündür.[111]”

Mazi fiil kipi, kendisini bu iki zamandan herhangi biriyle sınırlandıran bir belirtiyle geçmiş veya gelecek zaman için belirlenir. Örneğin سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ “ Onları çağırsanız da sussanız da sizin için birdir. (sonuç alamazsınız.)”[112] ayetinde eylem, zamansal açıdan hem geçmiş hem de gelecek zaman ifade etmeye açıktır. Ancak أم edatıyla birlikte kullanıldığı için, zamanı, geçmiş zaman olarak belirlenmiştir.[113]

---

[108] Hasan, Abbas, en-Nahvu’l-Vâfî, I-53.
[109] Bk. Abdulkerim, Bekrî, *ez-Zemenu fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s.108.
[110] Bakara,6.
[111] Bûhalhal, Abdullah, *et-Ta‘bîru’z-Zemeniyyu ‘inde’n-Nuhâti’l-Arab*, I-60-61.
[111] A‘raf, 193.
[112] Bûhalhal, Abdullah, *et-Ta‘bîru’z-Zemeniyyu ‘inde’n-Nuhâti’l-Arab*, I-60.
[113] A‘râf, 44.

2.4.2. Mazi Fiilin كلما Edatından Sonra Kullanımı

Mazi fiil, كلما edatından sonra geçmiş zamana delalet edebilir. كلما جَاءَ أُمَّةً رَسُولُهَا كَذَّبُوهُ " Her bir ümmete peygamberi geldikçe hep onu yalancılıkla suçladılar."[114] Ayetinde geçen eylemin gerçekleşmiş olduğuna ilişkin kesin haber ifade eden belirtilerin var olmasına dayanmaktadır.[115] Bu edatla kullanılan mazi fiil gelecek zamana da delalet edebilmektedir. Örneğin, كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ "Onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka yenisiyle değiştiririz ki acıyı duysunlar."[116] Ayetinde olduğu gibi. Bunun nedeni, kıyamet gününün hâlâ gelmemiş olmasıdır.[117]

2.4.3. Mazi Fiilin حيث Edatından Sonra Kullanımı

Mazi fiil, حيث edatından sonra kullanıldığında sürekli zaman ifade edebilir.[118] فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ "İyice temizlendiklerinde onlara Allah'ın emrettiği şekilde yaklaşın."[119] Ayetinde olduğu gibi geçmiş zaman ifade edebilir. Yine, / ادخل البيت حيث دخل بانيه/ "Eve, bânîsinin girdiği yerden gir!" cümlesinde, bânî eve geçmiş zamanda girmiş ve bânînin ölü olması da muhtemeldir. Mazi fiil, وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ " Her nereden (yola) çıkarsan yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir."[120] Ayetinde olduğu gibi gelecek zamana da delalet edebilir.

2.4.4. Mazi Fiilin Tahsis Edatından Sonra Kullanımı

Mazi fiil, هلا -ألا -لوما -لولا teşvik edatlarının herhangi birinden sonra geldiği takdirde fiilin, hem geçmiş hem de gelecek zamana delalet etme ihtimali vardır.[121] Örneğin, /هلا ساعدت الفقير/ "Fakire yardım etseydin ya!" cümlesinde kastedilen anlam muhatabı azarlamak ise fiil geçmiş zamana, ancak yardım etmeye teşvik ise gelecek zamana delalet eder.

---

[114] Hasan, Abbas, en-Nahvu'l-Vâfî, I-55.
[115] Nisâ, 56.
[116] Bûhalhal, Abdullah, *et-Ta'bîru'z-Zemeniyyu 'inde'n-Nuhâti'l-Arab*, I-62.
[117] Nureddîn, İsâm, *el-Fi'lu ve'z-Zemenu,* s.59.
[118] Bakara, 222.
[119] Bakara, 149.

[121] Hasan, Abbas, en-Nahvu'l-Vâfî, I-55.

2.4.5. Mazi Fiilin İsm-İ Mevsûldan Sonra Kullanımı

Mazi fiil, ism-i mevsûlun sılâ cümlesi olduğu takdirde yine fiilin, hem geçmiş hem de gelecek zamana delalet etme ihtimali vardır.[122] الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا Birtakım insanlar onlara, "İnsanlar size karşı asker toplamışlar, onlardan korkun" dediler de bu, onların imanlarını arttırdı.[123] Ayetinde geçmiş zamana, إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ Ancak onları yenip ele geçirmenizden önce tevbe edenler müstesna! Biliniz ki Allah çok bağışlayıcı çok esirgeyicidir.[124] Ayetinde de mazi fiil gelecek zamana delalet etmektedir.

2.4.6. Mazi Fiilin Lafz-ı Celâleye İsnâdı

Mazi fiil lafz-ı celâleye isnâd edildiğinde hem geçmiş, hem şimdiki hem de gelecek zamana delalet eder. وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا Allah her şeyi bilmekte yerinde yapmaktadır.[125] كان mazi fiili genel zamana delalet etmiştir. Çünkü bu fiil, lafz-ı celâleye isnâd edilmiştir. Allah geçmişte, şu an ve gelecekte de kâindir.

2.4.7. Mazi Fiilin Yenilenen Kozmik Olgulara Delalet Etmesi

Eylem, yenilenen kozmik bir olguyla ilgiliyse mazi fiil, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamana delalet eder. هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ Gökten su indiren O'dur. Ondan hem kendiniz için içecek su hem de hayvanlarınıza yedireceğiniz bitkiler verir.[126] Gökten su indirme, her zaman olan bir olaydır. Çünkü suyun gökten indirilmesi , kozmik bir olgu olup belirli bir zamanda değil her zaman meydana gelen bir olaydır.

2.4.8. Mazi Fiilin Tekrarlanan Bir Olaya Delaleti

Mazi fiil, sürekli olarak tekrar eden olaylarla ilgiliyse genel yani geçmiş, şimdiki ve gelecek zamana delâlet eder. وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ "Allah size evlerinizi huzur yeri yapar; hayvanların derisinden gerek yolculuk gününüzde gerekse ikâmet gününüzde kolaylıkla taşıyabileceğiniz barınaklar yapmanızı sağladı…[127]" ayeti her üç zamanı kapsayan genel

[122] Bûhalhal, Abdullah, *et-Ta'bîru'z-Zemeniyyu 'inde'n-Nuhâti'l-Arab*, I-63.
[123] Âl-i İmrân – 173.
[124] Mâide, 34.
[125] Fetih, 48.
[126] Nahl, 10.
[127] Nahl, 80.

bir zamana delalet etmiştir. Çünkü ayet birbiri ardına tekrar eden eylemin ortaya çıkışına delalet etmektedir.

2.4.9. Mazi Fiilin Mevsuftaki Sabit Bir Niteliğe Delaleti

Eylem, mevsuftaki sabit bir nitelikle ilgiliyse mazi fiil, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamana delâlet eder. وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ "Nefisler cimriliğe meyillidir."[128] Ayetiyle ilgili olarak Zemahşeri, "Nefislerin cimriliğe meyilli olması demek, cimriliğin her zaman nefislerle birlikte olduğu, nefislerden asla ayrılmadığı yani cimriliğin nefislerin yapısında var olduğu demektir." Yorumunu yapmaktadır.[129] Ayette yer alan "أحضر" fiili, genel bir zamana delalet etmiştir. Çünkü bu fiilin ifade ettiği anlam insanoğlunun sabit ve ayrılmaz bir özelliği konumundadır. Cimrilik her zaman insanda hazır bulunan bir özelliktir.[130]

2.5. Mutlak Maziye Delalet Eden Fiiller

وَخَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا / Sizleri (erkekli – dişili) eşler halinde yarattık. وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا / Uykunuzu bir dinlenme (sebebi) kıldık. وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا / Geceyi sizi örten bir elbise yaptık. وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا / Gündüzü de geçimi temin zamanı kıldık. وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا / Üstünüze yedi sağlam gök binâ ettik. وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَّاجًا / Alev alev yanan aydınlatıcı ve ısıtıcı bir kandil yarattık. وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا Yağmur yüklü yoğun bulutlardan şarıl şarıl yağmur yağdırdık.[131]

Yukarıdaki ayetlerde yer alan fiiller فَعَلَ kalıbında gelmiş olup mutlak geçmişe delalet etmiştir. Çünkü bu fiilleri, bu delaletten alıkoyacak herhangi bir lafzî ya da mânevî belirti bulunmamaktadır. İsâm Nureddîn, "فَعَلَ kalıbı, fiilin zamanını belirleyen herhangi bir lafzî ya da mânevî bir belirtiyle birlikte kullanılmadığı takdirde sınırlı ve belirli olmayan bir zamana delalet eder.[132] demektedir. Bu fiiller, أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا Biz, yeryüzünü bir döşek yapmadık mı?[133] Ayetindeki muzari fiile atfedilmişlerdir. Bu durumda, mazi fiilin muzari fiile nasıl atfedildiği sorusu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu soruya İbn Âşûr şu şekilde cevap vermektedir:" Ayette geçen خلق fiili, أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا Biz, yeryüzünü bir döşek yapmadık mı? Ayetindeki muzari fiile

---

[128] Nisâ, 128.
[129] Zemahşerî, el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl, I-571.
[130] Celûl, el-Beşîr, *et-Tahvîlu'z-Zemeniyyu Li'l-Fi'li'l-Mâzî,* Mecelletu'l-Mahber, s.93.
[131] Nebe, 78/8-14.
[132] Nureddîn, İsâm, *el-Fi'lu ve'z-Zemenu,* s.54.
[133] Nebe 78/6.

ma‘tûftur. Böylelikle bu ayetin anlamı, sizleri (erkekli – dişili) eşler halinde yarattık. Çünkü, yaratılış olayı kesin bir şekilde gerçekleşmiştir. Bunun için, ayet ألم نخلقكم أزواجا şeklinde gelmemiştir. Ayette جعل fiili yerine خلق fiili kullanılmıştır. Bunun nedeni, insanları oluşturmak, onları bir anda ortaya çıkarmaktan daha inceliklidir. Üzerine atıf yapılan ifade, her ne kadar muzari fiil olsa da başına gelen (لم) edatı, anlamını geçmiş zamana dönüştürmüştür. Nitekim (لم) edatının muzari fiilin anlamını geçmiş zamana çevirdiği bilinmektedir. Bunun için, خلقناكم fiilinin ألم نجعل الأرض مهادا والجبال أوتاداً ayetine atfedilmesi yerinde olmuştur. Ayetlerde geçen her şey, önceden meydana gelmiş şeyleri açıklamaktan ibarettir.

Ayrıca, ayetteki fiilin, üzerine atfolunduğu fiil gibi muzari olmaması, muzari fiil kalıbında fiilin şeklinin ön plana çıkarılması olayı olduğundan kaynaklanmaktadır. ألم نجعل الأرض مهاداً Ayetinde muzari fiil kalıbı kullanılması, yerin ve dağların nasıl yaratıldıklarına dikkat etmeye bir çağrı ifade etmektedir. Çünkü, yer ve dağlar onlar tarafından gözle görülen şeylerdir. خلقناكم أزواجاً Ayeti ile devamı olan kısımda mazi fiil kalıbı kullanılmıştır. Çünkü خلقنا fiilinin mef‘ûlleri (nesneleri) ile bu fiile atfedilen diğer unsurlar, onlar tarafından müşâhade edilmemektedir. Allah, onlara, insanların sık sık karşılaştıkları ve gördükleri olaylardan bahsetmiştir. Bu nedenle bu olayları anlamaları daha kolaydır. Çünkü bu şeylerin delaletleri apaçık olan şeye yakındır.[134] Ayette geçen خَلْق fiili, takdir etme anlamında kullanılmıştır. En doğru şekilde takdir etme olduğu da söylenmiştir. Bu fiil kaynağı ve örneği olmayan bir şeyin yaratılışı için kullanılmaktadır. Bu şekilde bir yaratma şekli de sadece Allah’a mahsustur.[135]

وجعلنا نومكم ayetinde geçen جعلنا fiili, صيرنا anlamında kullanılmıştır. Bunun için, iki mef‘ûl almıştır. Ayette geçen سباتا kelimesi ikinci mef‘ûldür. Ayette جعلنا fiilinin tercih edilmiştir. Çünkü uyku için insanlar için kullanılan خلق fiili değil جعل fiili uygundur. [136]

---

[134] İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir İbn Muhammed İbn Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr, ed-Dâru’t-Tûnusiyye li’n-Neşr,* Tunus 1983, XXX/15-16.

[135] el-Fîruzâbâdî, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed İbn Ya‘kûb, *Basâiru zevi’t-Temyîz fî Letâifi’l-Kitâbi’l-Azîz,* tahkik: Muhammed Ali en-Neccâr, el-Meclisu’l-a‘lâ li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, Lecnetu İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, Kâhire 1996, II/566.

[136] Kurtubî, Ebû Abdullah, Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Bekr İbn Ferah el-Ensârî el-Hazrecî, *el-Câmi‘ Liahkâmi’l-Kur’ân Tefsîru’l-Kurtubî,* tahkik, Ahmed el-Baradûnî ve İbrâhim Atfayş, Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 3. Baskı, Kâhire 1964, XIX/171; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr,* XXX/18.

Nâzi‘ât sûresinde, aslî delaletlerini muhafaza eden fiiller, Hz. Musa (A.S.) ile Firavun hakkında olan ayetlerde geçen fiillerdir. Sûre içinde bu kipte gelen fiiller, şunlardır: هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى (Ey Muhammed!) Mûsâ'nın haberi sana geldi mi? إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى Hani, Rabbi ona mukaddes Tuvâ vadisinde şöyle seslenmişti: اذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى "Haydi Firavun'a git! Çünkü o azmıştır."[137] فَأَرَاهُ الْآيَةَ الْكُبْرَى Derken Mûsâ ona en büyük mucizeyi gösterdi. فَكَذَّبَ وَعَصَى Fakat o, Mûsâ'yı yalanladı ve isyan etti. ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَى Sonra sırt dönüp koşarak gitti. فَحَشَرَ فَنَادَى Hemen (adamlarını) topladı ve onlara seslendi: فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى "Ben, sizin en yüce Rabbinizim!" dedi. فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى Allah onu, ibret verici şekilde dünya ve âhiret cezasıyla cezalandırdı.[138]

Bu fiiller, Hz. Mûsâ'nın Firavunla olan kıssasında geçmekte, kıssa, Firavun'un inkarı, ilahlık iddiasında ısrarı ve aşırılığı sonucu, âkıbetinin nasıl olduğu hakkındadır. Bilindiği üzere bu kıssalar geçmişte meydana gelmiş ve geçip gitmiştir. Bu kıssaların Kur'ân-ı Kerim'de yer alması insanların bu kıssalardan ibret alması içindir. Bunun için bu kıssalarda yer alan fiiller aslî delâletlerini muhafaza etmiştir. Bu durumu, Dr. İbrâhim es-Sâmirâî vurgulayarak "فَعَلَ kalıbı, kıssalarda yer alan geçmişte yaşanmış olayların anlatımında çokça geçmektedir".[139]

Ayette geçen أتاك fiili, بلغك fiiliyle aynı anlamda kullanılmıştır. Ayette, aklen anlaşılan soyut bir şey elle dokunulabilir somut bir şeye benzetilerek 'gelmek' fiili, tercih edilmiştir. İsti'âre-i mekniyye yoluyla, meydana gelen haber, sanki gelme eyleminin kendisi için gerçekleştiği bir insandır.

Ayette geçen إذ ism-i zamandır. Burada geçmiş zamanda kullanılmıştır. Ahiret azâbı gelecekte meydana gelecek olan hesap gününde olmasına rağmen أخذه fiili, mazi fiil kalıbında kullanılmıştır. Bunun nedeni, Firavun öldüğünde, ahirette gideceği yeri gördüğünde azabı tatmaya başladığı içindir.[140]

Mutlak geçmiş zamana delalet eden fiillerden bazıları, şu ayetlerde geçen fiillerdir. أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنَاهَا (Ey inkârcılar!) Sizi yaratmak mı daha zor, yoksa

[137] Nâzi'ât, 79/15-17.
[138] Nâzi'ât, 79/20-25.
[139] Sâmirâî, İbrâhim, *el-Fi'lu Zemênuhu ve Ebniyetuhu,* s. 28.
[140] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/74-82.

göğü yaratmak mı? Onu Allah kurmuştur. رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا Onu yükseltmiş ve ona düzen ve ahenk vermiştir. وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا O göğün gecesini karanlık yaptı, ışığını da çıkardı. وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا Ardından yeri düzenleyip döşedi. أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا Ondan suyunu ve merasını çıkardı. وَالْجِبَالَ أَرْسَاهَا Dağları sağlam bir şekilde yerleştirdi.[141] Bu ayetlerde geçen tüm fiiller, yaratılışın başlangıcında çok eski zamanlarda meydana gelen olaylardan, gökyüzünün özelliği, gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığından bahseden fiillerdir.[142]

Aslî delaletini koruyan fiiller - yani, geçmiş bitmiş bir zamanda meydana gelen fiilin delaleti – aşağıdaki fiillerde yer alan fiillerdir:

عَبَسَ وَتَوَلَّى * أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü.[143] عبس، تولى، جاء fiilleri, mutlak geçmiş zamana delalet etmektedir. Çünkü bu fiiller, gelmiş geçmiş bir zaman içerisinde Hz. Peygamber (S.A.S.)' in başından geçmiş, siyer ve hadis kitaplarının nakletmiş olduğu belirli bir olaydan bahsetmektedir. Tirmizî'nin sahihinde , Said b. Yahyâ b. Saîd el-Ümevî şöyle demiştir: "Babam bana şunu söylemiştir: Bu, Hişâm b. Urve'ye arz ettiğimiz bir haberdir. Diyerek bu haber onun babasından o da Hz. Âişe'den naklederek şöyle dediğini aktarmıştır: عبس وتولى ayeti, âmâ İbn Ümmi Mektûm hakkında indirilmiştir. İbn Ümmi Mektûm, Hz. Peygamber (S.A.S.)' in yanına gelip şöyle demeye başlamıştır: Ey Allah'ın Peygamberi beni irşâd et! O esnada da Hz. Peygamber (S.A.S.)' in yanında müşriklerin ileri gelenlerinden biri vardı. Hz. Peygamber (S.A.S.), yüzünü İbn Ümmi Mektûm'dan çevirip diğer şahsa döndürmeye başladı ve şöyle dedi: Söylediğim şeyde bir kötülük görüyor musun? O şahıs da: Hayır. Diye cevap verince bu ayetler indi.[144] O halde, bu rivâyete dayanarak bu üç fiilin aslî delaletlerini muhafaza ettiği yani geçmiş bitmiş zamana delalet ettiği ortaya çıktığı söylenebilir.

Aynı delaletin, أَمَّا مَنِ اسْتَغْنَى / فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى / وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزَّكَّى Kendini muhtaç hissetmeye gelince; Sen ona yöneliyorsun. (İstemiyorsa) onun arınmamasından sana ne![145] Ayetlerinde geçen mazi fiiller için de geçerlidir. Çünkü bu ayetler Hz. Peygamber

[141] Nâzi'ât, 79/27-36.
[142] Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III/233.
[143] Abese, 80/1-2.
[144] Tirmizî, Ebû İsâ, Muhammed İbn İsâ İbn Sevre İbn Mûsâ, *Sünenü't-Tirmîzî,* tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir, Şirketü Mektebe ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı, Kâhire 1975, V/432.
[145] Abese 80/5-7.

(S.A.S.)' in yaptığı bir davranıştan (Hz. Peygamber (S.A.S.)' in yapmış olduğu sitem) bahsetmektedir. Bu durumda Abese sûresinde mutlak geçmiş zamana delalet eden altı (6) adet fiil olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tekvîr sûresindeki وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأُفُقِ الْمُبِينِ Andolsun! O Cebrâl'i apaçık ufukta gördü.[146] Ayetinde geçen رآه fiili, mutlak geçmiş zamana delalet etmektedir. Bu fiilin başka bir zamana delalet ettiği söylenemez. Çünkü bu ayet, geçmişte meydana gelmiş olan bir olaydan bahsetmektedir. Bu olay, Cebrâil (A.S.), ilk defa Hz. Peygamber (S.A.S.)'in yanına Hirâ dağındayken yer ile gök arasındaki bir kürsünün üzerinde oturmuş bir halde geldiği gün Hz. Peygamber (S.A.S.)'in, Cebrâil (A.S.)'i görme olayıdır. Bu ayet, Hz. Peygamber (S.A.S.)'i yalanlayıp kendisine gelen kişinin Hz. Peygambere görünen bir cinden başkası olmadığını söylemeleri üzerine bir cevap niteliğinde gelmiştir.[147]

Mutaffıfîn sûresinde aslî delaletini yani geçmiş zamana delaletini muhafaza eden 5 (beş) adet fiil mevcuttur. Bu fiiller, كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.[148] Ayetinde geçen ران fiili, إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ Şüphesiz günahkârlar, (dünyada) iman edenlere gülüyorlardı.[149] Ayetinde geçen أجرموا fiili, وَمَا أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ Halbuki onlar, mü'minlerin başına bekçi olarak gönderilmemişlerdi.[150] Ayetinde geçen أُرسلوا fiili, فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ İşte bugün de mü'minler kâfirlere gülerler.[151] Ayetinde geçen آمَنُوا fiili, günahkârlık ve iman, sahiplerinin dünya hayatının belirli bir anında sahiplerinin edinmiş oldukları tutumlardır. Yine kalplerin paslanması, dünya hayatında günahkarların sapkınlık ve günah yolundan geçtikleri zaman meydana gelmiştir. Bütün bu fiiller, başka herhangi bir zamana değil sadece geçmiş zamana delalet etmektedirler.

---

[146] Tekvîr 81/23.
[147] Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân Tefsîru'l- Kurtubî,* XIX/241; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* XV/265.
[148] Mutaffıfîn 83/14.
[149] Mutaffıfîn 83/29.
[150] Mutaffıfîn 83/33.
[151] Mutaffıfîn 83/34.

İnşikâk sûresinde geçmiş zamana delalet eden fiiller mevcuttur. Bu fiiller, إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ Çünkü o hiçbir zaman Rabbine dönmeyeceğini sanırdı.[152] , وَإِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ لَا يَسْجُدُونَ Onlara Kur'ân okunduğu zaman secde etmiyorlar.[153] بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ Daha doğrusu, inkâr edenler (Kur'ân'ı) yalanlıyorlar.[154] إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ Ancak iman edip de sâlih ameller işleyenler başka. Onlar için bitmez tükenmez bir mükâfat vardır.[155] Ayetlerinde geçen fiillerdir. Ayetlerdeki bağlam ve tefsirlerden anlaşıldığı kadarıyla bu fiillerin ifade ettiği zaman geçmiş bitmiştir. Ebû Hayyân, إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ Çünkü o hiçbir zaman Rabbine dönmeyeceğini sanırdı. Ayetini, "yani o, hiçbir zaman Rabbine dönmeyeceğini sanırdı. Bu da ba's (yeniden diriliş)'ı inkar etmek anlamına gelmektedir. Ayette geçen بلى sözcüğü ile olumsuz bir durumdan sonra olumluluk ifade etmektedir. Yani, Evet mutlaka Rabbine dönecektir." Şeklinde tefsir etmektedir.[156]

Burûc sûresinde, هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْجُنُودِ Orduların haberi sana geldi mi?[157] Ayetinde geçen أَتَاكَ fiili, geçmiş zamana delalet etmekte olup başka bir zamana delalet etme ihtimali yoktur. Bu fiil, geçmişte meydana gelen bazı haberler aktarılınca geçmektedir. Ebû Hayyân, " Orduların haberi sana geldi mi? İfadesi inkârcıların durumunu bildirmektedir. Yani, onların haberi, onların kendi peygamberleriyle yaşadıkları olaylar ve inkârlarından dolayı başlarına gelen cezaların haberi sana mutlaka gelmiştir." Demektedir.[158] Ebû Hayyân'ın açıklamasına bakıldığında, ayette açıklayıcı soru edatı هل /mi? den sonra geçen أَتَاكَ fiilinin bu delaleti kesinleşmiş olmakta ve anlam, قد أتاك /sana mutlaka gelmiştir. Şeklinde olmaktadır. Çünkü mazi fiilden önce gelen قد edatı, olayın geçmiş bir zamanda kesinlikle gerçekleşmiş olduğunu ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in bir çok yerinde geçen "هل أتاك /geldi mi?" ifadesi, Dr. İbrâhim es-Sâmirâî'nin belirttiği gibi çoğu kez yaşanmış kıssa ve olaylar anlatılırken kıssaların üslûbu dahilinde merak ve istek uyandırma amacıyla kullanılmaktadır.[159]

---

[152] İnşikâk 84/14.
[153] İnşikâk 84/21.
[154] İnşikâk 84/22.
[155] İnşikâk 84/25.
[156] Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît,* X/438; er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXXI/100.
[157] Burûc 85/17.
[158] Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît,* X/446.
[159] Sâmirâî, İbrâhim, *el-Fi'lu Zemênuhu ve Ebniyetuhu,* s.28.

قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ (Mü'minleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lânetlenmiştir.[160] Ayetinde geçen قُتِلَ fiili hakkında müfessirler farklı görüşler beyân etmiştir. Bazı müfessirler bu fiilin 'lanet etmek' anlamında kullanıldığını söylemiştir. Bu görüşü İbn Âşûr nakletmiş ve şöyle demiştir: "قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ ifadesi, ayette sözü geçen kişiler için bir hakaret üslubu içerdiğini bildirmektedir. Bu hakaret, onları rezil eden ve onlara karşı öfke içeren bir hakarettir. Bu kişiler öldürülmediler. قُتِلَ fiili, tıpkı قتل الخراصون / Cehâlet içinde gaflete dalmış olanlar kahrolsun![161] Ayetinde olduğu gibi, haber bildirmek için kullanılmamış, aksine hakaret için kullanılmıştır. [162] Bazıları, قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ / (Mü'minleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lânetlenmiştir. Ayetini, sûrenin başında yer alan kasemin cevâbı olarak kabul etmiştir. Bu durumda ayetin anlamı, (Mü'minleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar öldürülmüştür. Olmaktadır. O zaman أَصْحَابُ الْأُخْدُود ifadesinde yer alan kişilerle ya ceza çektiren o zalimler ya da kendilerine ceza verilip işkence çektirilenler kastedilmiş olur. Fahreddin Râzî bu ayetin tefsirini şu şekilde yapmıştır: " Ayette 'öldürüldü' ifadesiyle kastedilen kişilerin, ateşle öldürülen o katillerin olma ihtimali vardır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, zorbalar, mü'minleri ateşe atmak suretiyle öldürmek istedikleri zaman, ateş onların üzerlerine geri dönüp onları öldürdü. Ancak أَصْحَابُ الْأُخْدُود ifadesinde yer alan kişileri, maktuller olarak açıklarsak, ayetin anlamı, o mü'minler , ateşte yakılmak suretiyle öldürüldüler. Şeklinde olur. Bu durumda, ayetin üslûbu dua üslûbu değil, haber üslûbu olur."[163]

Bazı müfessirlere göre ayetin üslûbu dua üslubudur. Bunlardan biri olan el-Kurtubî şöyle demektedir: "Yüce Allah'ın قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ sözü, bu kafirleri, yüce Allah'ın rahmetinden uzaklaştırması için Allah'a dua etmektir."[164] İkinci tefsire göre hareket edersek, قتل fiili, mutlak geçmiş zamana delalet olur. Çünkü bu olaylar, geçip bitmiş bir zamanda gerçekleşmiştir. Ancak ikinci tefsire göre hareket edecek olursak, fiil, gelecek zamana delalet etmiş olur. Çünkü duânın zamanı, gelecek zaman dışında olmaz. Dr. İbrâhim es- Sâmirâî, "فَعَلَ kalıbı, duâ üslûbunda, hayır için kullanılır. Bu üslup,

[160] Burûc 85/4.
[161] Zâriyât 51/10.
[162] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX/240.
[163] Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb et-Tefsîru'l-*Kebîr, XXXI-110.
[164] Kurtubî, *el-Câmi'u Li Ahkâmi'l-Kur'ân Tefsîru'l-Kurtubî*, XIX/294.

رضي الله عنه / Allah ondan razı olsun!, رحمه الله / Allah ona rahmet etsin! Örneklerinde olduğu gibi mutlaka gelecek zamana işaret eder. Ayrıca "فَعَلَ kalıbı, duâ üslûbunda, (لا) edatıyla birlikte , لا رضي الله عنه / Allah ondan razı olmasın!, لا رحمه الله / Allah ona rahmet etmesin! Örneklerinde olduğu gibi şer için de kullanılır.[165]

أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ / Deveye bakmıyorlar mı, nasıl yaratılmıştır! وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ / Göğe bakmıyorlar mı, nasıl yükseltilmiştir! / وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ Dağlara bakmıyorlar mı, nasıl dikilmişlerdir! وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ /Yeryüzüne bakmıyorlar mı, nasıl yayılmıştır![166] Ayetlerinde geçen olayların geçmiş zamanda meydana geldiği anlaşılmaktadır. Göğün yükseltilmesi, dağların dikilmesi, yeryüzünün yayılması şeklinde olan tüm eylemler, yaratılışın başlangıcında olmuş ve bitmiştir. Yani uzak bir geçmişte tamamlanmışlardır. İlk olarak devenin zikredilmesi, devenin Arapların yanında çokça bulunmasından dolayıdır. Araplar filleri görmemişlerdir. إبل kelimesinin, kendi lafzından tekili olmayıp bu kelime müennes (dişil) tir. Bunun nedeni, Arapçada, kendi lafzından tekili olmayan cemi (çoğul) isimler, insan dışındaki varlıklara ait oldukları takdirde, bu isimlerin müennes olmaları zorunludur.[167]

Fil sûresinde geçen, أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ / Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi?[168] Ayetinde, "ألم تر" ifadesindeki geçmiş zaman, morfolojik açıdan geçmiş zaman olup, ifade kalıbı onu belirlemektedir. Cümle bağlamının belirlemiş olduğu sentaktik bir zaman değildir. Çünkü bu fiil muzari kalıbında gelmiş, ancak modern nahivcilere göre zamanın yönünü belirleyen edatlardan olan "لم" edatıyla birlikte kullanıldığı için anlamı maziye dönüşmüştür. Mustafa en-Nahhâs, "لم ve لمّا edatları, şimdiki zamanlı fiili, geçmiş zamanlı fiile dönüştürür. Bundan dolayı, " لم يخرج زيد / Zeyd çıkmadı." Dediğimizde, bu edatı muzari fiilin başında kullanırız ancak, fiilin anlamı, mazi fiil anlamıdır." Demektedir.[169] Olumsuzluk edatı olan "لم" edatı, muzari kipini, aslî delaleti olan şimdiki veya gelecek zamandan, geçmiş zamana çevirmiştir. Aynı durum, أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ / Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Ayeti içinde

[165] Es-Sâmirâî, İbrâhim, *el-Fi'lu Zemênuhu ve Ebniyetuhu, s.28.*
[166] Ğâşiye 88/17-20.
[167] Kurtubî, *el-Câmi'u Li Ahkâmi'l-Kur'ân Tefsîru'l-Kurtubî,* XIX/34-36.
[168] Fil 105/1.
[169] en-Nahhâs, Mustafa, *Min Kazâyâ'l-Luğa,* Kuveyt Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Kuveyt, 1995, s.59.

geçerlidir.[170] Zamansal delaletteki bu dönüşümü destekleyen şey, mazi kipinde gelen "أَرْسَلَ" fiilinin, "يجعل" fiiline atfedilmesi, ayrıca, "لم" edatının muzari fiilin anlamını mazi fiil anlamına çevirmesidir. Böylece, muzari fiile, mazi fiil bilinen kalıbıyla atfedilir.[171] Aynı durum, أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ/ (Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi? وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ / Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı? وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ Senin şânını yükseltmedik mi?[172] ayetlerinde geçen fiiller için de geçerlidir. Yüce Allah'ın "ألم" Sözündeki أ /hemze, red ve iptal içindir. Prof. Dr. Musa Alp, hemzenin çeşitleriyle ilgili bir yazısında, "soru edatı أ /hemze, kendisinden sonra gelen ibâre doğru değilse, hemze red ve iptal için kullanılır. Bu durum için de أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ/ (Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi? Ayetini örnek olarak vermiştir.[173] İbn Âşûr şöyle demektedir: "ووضعنا ile ورفعنا fiilleri, mazi siğasıyla, muzari siğasındaki نشرح fiiline atfedilmişlerdir. Çünkü "لم" edatı, şimdiki zamanı, geçmiş zamana çevirmiş, böylece her iki fiil, bu muzari fiile atfedilmiştir.[174]

لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ / O'ndan çocuk olmamıştır. Kendisi de doğmamıştır.[175] Ayetinde, melekler Allah'ın (haşa) kızlarıdır. Veya Mesih Allah'ın oğludur. Diyenlere cevap niteliğinde, Allah, mazi kipini kullanmış olup, لن يلد / O'ndan çocuk olmayacaktır. Dememiştir. Ayetin bu şekilde gelmiş olması, nefyin sürekliliği için de olabilir.[176]

2.6. Şimdiki Zamana Delâlet Eden Fiiller

Nebe Sûresinde şimdiki zamana delâlet eden fiillerin sayısı üçtür. Bu fiiller, وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا / Yağmur yüklü yoğun bulutlardan şarıl şarıl yağmur yağdırdık.[177] İle ذَلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ مَآبًا / İşte bu, hak olan gündür. Artık

---

[170] Fîl 105/2.
[171] en-Nahhâs, Mustafa, *Min Kazâyâ'l-Luğa,* s.62.
[171] İnşirah 94/1-4.
[172] Alp, Musa, *Arap Dilinde هل /Hel ve أ/Hemze Soru Harflerinin Vaz'ı ve Kullanımı,* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Adana 2017. Sayı: 97, s.89-118.

[174] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/411.
[175] İhlas 112/3.
[176] Bk.Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb et-Tefsîru'l-Kebîr,*XXXII-363.; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* XV-315.
[104] Nebe 78/14.
[105] Nebe 78/39.

dileyen kimse rabbine ulaştıran bir yol tutar.[178] Ayetlerinde geçen fiillerdir. أنزل fiili, yağmurun daha önce de şimdi de yağdığına ve yağışının devam ettiğine delalet etmektedir. Ayette geçen معصرات sözcüğü, yağmur yüklü olup henüz yağmurlarını boşaltmayan bulutlar anlamına gelmektedir. الماء الثجاج İfadesi de şarıl şarıl akan su anlamına gelmektedir. Mucâhid ayette geçen ثَجَّاجًا sözcüğünün bol su, Katâde ise bu kelimenin birbiri ardından gelen kesintisiz akan su anlamını ifade ettiğini belirtmiştir.[179]

Aynı şekilde şimdiki zamana delalet eden bazı ayetler de şunlardır:

يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ مَا سَعَى O gün insan yaptıklarını hatırlar.

وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى Cehennem, görenler için apaçık bir şekilde gösterilir.

فَأَمَّا مَنْ طَغَى / وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا / فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى Kim azgınlık yapar ve dünya hayatını tercih ederse, şüphesiz, cehennem onun sığınağıdır.

وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى Kim de Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsini arzularından alıkoyarsa…[180]

Ayetlerde yer alan fiiller, diriliş (ba‘s) gününün anlatıldığı bağlamda geçmektedir. O zaman insanoğlu, dünyada işlemiş olduğu amellerini hatırlar. Daha sonra ayetler, haddi aşan ve bozgunculuk yapan insanlardan bahsetmektedir. Bunlar, cehenneme gitmeyi hak etmişlerdir. Buna karşılık bu ayetler, rablerinden korkan ve şehvetlerden uzak duran bir kısım insanların da cenneti yurdunu hak ettiklerinden bahsetmektedir.

وَبُرِّزَتِ fiili, cehennemin apaçık bir şekilde gösterilmesini ifade etmek için şeddeli olarak gelmiştir. Ayrıca, cehennemi gösteren kişinin açıklanmasının amaçlanmadığı için fiil, meçhul kalıbında kullanılmıştır. Çünkü, i‘lâmdaki öğüt cehennemin gösterilmesinin gerçekleşmesiyle olmaktadır.[181] Dr. Mehdî el-Mahzûmî bu konuya işaret ederek, “Amelin meydana geldiğine delâlet etmektedir. Çünkü amelin gerçekleşmesi, kesin bir durumdur.

---

[179] Taberî, Ebû Ca‘fer, Muhammed İbn Cerîr İbn Yezîd İbn Kesîr İbn Ğâlib el-Âmilî, *Câmi‘u’l-Beyân fî Te’vîli’l-Kur’ân*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü’r-Risâle, 1. Baskı, Dımaşk 2000, XXIV-154; el-Beğavî, Ebû Muhammed, el-Huseyn İbn Mes‘ûd el-Beğavî, *Me‘âlimu’t-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur’ân Tefsîru’l-Beğavî,* tah. Muhammed Abdullah en-Nemr, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 4. Baskı, Beyrut 1997, VIII-313.

[180] Nâzi‘ât, 35-40.

[181] İbn ‘Âşûr, et-Tahrîr ve’t-Tenvîr, XXX-90.

فَعَلَ kalıbındaki fiillerin va‘d, va‘îd ve anlaşmalarda bu anlamda kullanılma durumu çoktur.[182]

Bu fiillerin, devam ve tekrara delalet ettiğine işaret etmek gerekir. Çünkü, tuğyân ve dünya hayatını ahiret hayatına tercih etmek, belirli bir zamanda gerçekleşip biten fiiller değildir. Aksine bu anlamları ifade eden fiiller zaman içinde devam etmiş daha sonra kendilerini işleyen fâillerinin hayatları boyunca tekrar edip yenilenmeye devam etmiştir. Aynı şekilde, Allah'tan korkmak ve nefsi arzularından alıkoymak, sadece belirli bir zamanda söz konusu olmayıp sürekli ve hayat boyu devam eden bir tutumdur.

Ayrıca, gerçekleşmiş olan, gerçekleşmeye devam eden ve gerçekleşmesi kıyamet gününe kadar devam edecek olan fiillerin, أَنَّا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا Gerçekten biz, yağmuru bol bol yağdırdık. ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا Sonra toprağı iyiden iyiye yardık. فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا Böylece orada taneler ortaya çıkardık.[183] Ayetlerinde geçen /صَبَبْنَا/ , /شَقَقْنَا/ , /أَنْبَتْنَا/ fiilleri olduklarını ve yağmuru bol bol yağdırmak, yeri yarıp bitkileri ortaya çıkarmak, ayetteki tanelerin de buğday, arpa vb. biçilip devşirilen herşey anlamına geldiği görülmektedir.[184] Bu fiiller, yaratılışın başlangıcından kıyametin kopuşuna dek müşahade edilen kozmik olgulardan bahsetmektedir. Bu da Allah'ın kullarına bahşettiği bu eylemlerin devam etmesi dışında sürekliliği olmayan insanlık hayatının temelidir. Burada mâzi sürekli ve yenilenen bir haldedir.

Yüce Allah'ın فَمَنْ شَاءَ ذَكَرَهُ Dileyen ondan öğüt alır.[185] Ayetinde anlam, Kur'ân taşıyıcılarına dönmektedir. Yani " Ondan öğüt almak isteyen alır."[186] شاء fiili, yenilenen ve sürekli olarak ortaya çıkan bir amele delalet eder. Bu delalet de cümlenin bağlamı مَنْ şart edatından kaynaklanan etki yoluyla ortaya çıkmıştır.

Tekvîr sûresinde bu zamana delalet eden üç fiil bulunmaktadır. Bu fiiller, وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ Andolsun, yöneldiği zaman geceye, وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ Andolsun, aydınlandığı

[182] Mahzûmî, Mehdi, *Fî'n-Nahvi'l-Arabî Nakd ve Tevcîh,* Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 2. Baskı, Beyrut 1986, s.123.
[183] Abese, 25-27.
[184] Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît,* VIII-421; Kurtubî, *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân Tefsîru'l-Kurtubî,* XIX-221.
[185] Abese, 12.
[186] Ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu,* V-284.

zaman sabaha[187], لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ İçinizden dürüst olmak isteyenler için.[188] Ayetlerinde geçen fiillerdir. Gecenin yönelmesi ve sabahın aydınlanması, yaratılışın başlangıcından bu yana gerçekleşmekte ve gerçekleşmeleri kıyamet gününe kadar devam etmektedir. Bu iki fiil sürekli bir geçmişe delalet etmektedirler. Bu durum da, eskiden beri dilbilimcilerin tespit ettiği فعل kalıbının delaletlerinden biridir. Yani sürekli yenilenen kozmik bir olguyu ifade etmektir. Bu, belirli bir zamanda gerçekleşmeyen bir olay olup her zaman gerçekleşmektedir.[189]

Aynı şekilde yenilenen geçmiş zamana delalet eden fiillerden bazıları يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ / الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ / فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?[190] ayetlerinde geçen غَرَّكَ، خَلَقَكَ، فَسَوَّاكَ، فَعَدَلَكَ شَاءَ، رَكَّبَكَ fiileridir. Bu fiiller غرك fiili dışında teceddüt eden geçmiş zamana delalet etmektedir. غرك fiili ise sadece geçmiş zamana delalet etmektedir. Yaratılış, şekillendirme ve ölçülü yapma ve oluşturma eylemleri, yaratılışın başlangıcından beri devam eden Allah'ın kıyamet günü için emir verene dek olan ana kadar devam edecek olan olaylardır. Bazı araştırmacılar, bu fiillerde zamansal olgunun geçersiz kılındığı görüşünde olup bu fiilleri sonsuz ve zamanla ilşkili olmayan fiiller şeklinde niteleyerek, Allah'ın yarattığını, yaratmaya devam ettiğini ve devam edeceğini beyan etmişlerdir. Onlara göre bu fiiller, kıyamet gününe kadar mucize, kalıcı, sonsuz ve gelecekte devam edecek olan fiillerdir.[191] Ancak sözlerinde bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu fiillerin zaman ile ilişkilerini kabul etmeyip daha sonra da bu fiillerin geçmişte ve şu anda meydana geldiğini ve gelecekte oluşmaya devam edeceğini ifade etmektedir. Bu görüş, "yarattı, yaratmaya devam ediyor ve devam edecek" sözlerinde açık bir şekilde görülmektedir. O halde fiiller, zaman kavramıyla ilişkilidir ancak sözkonusu bu zaman, geniş, yenilenen ve sonu kıyamet günü olan bir zamandır.

Bir başka açıdan, bağlamda da görüldüğü üzere bu fiillerdeki zaman sıralamasının zâhirî olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim fiillerdeki sıralamaya bakıldığında ilk bakışta bu

---

[187] Tekvîr, 17-18.
[188] Tekvîr, 28.
[189] Celûl, el-Beşîr, *Mecelletu'l-Mahber,* VI-2011.
[190] İnfıtâr, 6,7,8.
[191] Ed-Ducenî, Abdulfettâh, *el-İ'câzu'n-Nahvî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Mektebetu'l-Felâh, Kuveyt, 1. Baskı, 1984, s.198.

fiillerin peş peşe meydana geldiklerini akla getirmektedir. ف edatı yaratma, şekillendirme ve ölçülü yapma olgularını birbirine bağlamaktadır. Yani Önce yaratma olayı ardından şekillendirme onun da ardından ölçülü yapma ve son olarak da oluşturma olayının peş peşe gerçekleştiği görülmektedir. Ancak aralarında İbn Âşûr'un yer aldığı bazı müfessirler, sözkonusu olan bu fiillerin eş zamanlı olduğu yani bir defada ve aynı anda meydana geldikleri görüşündedirler. Bu müfessirler, her ne kadar bu fiillerden bazıları birbirlerinin yerine kullanılabilirse de, ف edatının sıralama ve fiiller arasında ilişki kurma görevini yerine getirmediği görüşündedirler. Çünkü التسوية /şekillendirme, yaratma evrelerinden bir evredir. Nitekim, bu evreler, insanın bir et parçası ile tam yaratılış hali arasındaki yaratılış evreleridir. Bu nedenle ف edatının atıf harfi olarak bu fiilleri birbirine atfetmesi daha etkilidir.[192]

إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ Ona âyetlerimiz okununca, "eskilerin masalları" der.[193] Ayetinde geçen قَالَ fiiliyle ilgili olarak, ayette geçen şart cümlesinin fiili konumundaki تتلى fiili süreklilik ve tekrar ifade eden muzari fiil kalıbında gelmiş olup cevabı da bu bağlam içerisinde verilmiştir. Cevap cümlesinin fiili, gelecekte kendisinden bahsedilen yenilenme halinde olan mazi fiil kalıbıyla ifade edilmiştir. Bir başka anlatımla ayette bahsedilen bu iftiracı günahkar, o ayetler kendisine her okunduğunda, ayetleri "eskilerin masalları" şeklinde nitelemesi tekrarlanacaktır. Bu ayette kast edilen kişiler, peygamberliği inkar edenlerdir. Kur'ân ayetleri kendilerine okunduğunda bu ayetler için "eskilerin masalları" demektedirler. Söyleme olayı "Kur'ân'ın okunması" yla ortaya çıkıp "Kur'ân'ın okunması" nın ortadan kalkmasıyla da kalkar.[194]

Aynı durum, وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ Mü'minler yanlarından geçtiğinde, birbirlerine kaş göz ederek onlarla alay ediyorlardı.[195] Ayetinde geçen مروا fiili içinde geçerlidir. Ancak burada cümlenin kipi yukarıdaki ayetin zıttıdır. Nitekim şart fiili mazi kipinde olmasına rağmen cevap fiili muzari kipinde gelmiştir. Kaş göz ederek alay etmek sadece geçiş esnasında veya geçmek için başlandığı zaman gerçekleşir. İşte bu şekilde muzari kipindeki bir fiilin şart cümlesinin iki bölümünden birinde bulunması, mazi

[192] İbn Âşûr, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, XXX-33.
[193] Mutaffıfîn, 13.
[194] Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb et-Tefsîru'l-Kebîr,* XXXI-87.
[195] Mutaffıfîn, 30.

kipindeki bir fiilin delaletini tekrar eden, yenilenen ve sürekli olan mazi anlamına dönüştürebilir.

Geçmişte ve şimdi meydana gelen ve kıayamete kadar oluşumu devam eden kozmik olgulardan bazıları, yaratma, şekillendirme, takdir ve hidâyet olgularıdır. Yeşil bitki örtüsünü çıkarmak da böyledir. Yüce Allah, الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى / وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى / وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى / فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى O, yaratıp şekillendiren, ahenk veren ve düzene koyandır. O (her şeyi) ölçüyle yapıp yönlendirendir. O yeşil bitki örtüsünü çıkaran, sonra da onları çürüyüp kararmış çer çöpe çevirendir.[196] Bu olayların mutlak geçmiş zamanda olmuş ve bitmiş olamayacakları anlaşılmaktadır. Aksine yaratılışın başlamasıyla oluşmuş ve oluşumları her gün tekerrür etmektedir. İbrâhîm es-Sâmirâî: / أشرقت الشمس وطلع القمر / “ Güneş parladı ve ay doğdu.”cümlesinde olduğu gibi “فَعَلَ kalıbı, oluşumu bir çok defa tahakkuk ettiği halde, olayın geçmişte meydana geldiğini göstermektedir.” Demektedir.[197]

Burada atıf harfi ف nin cümleye katmış olduğu anlama işaret etmek gerekmektedir. Şüphesiz bu fiiller geçmişte meydana gelmiştir. Ancak her eylemle diğeri arasında kısa bir süre olduğunda şüphe yok. Şüphesiz yeşil bir bitkiyi kupkuru bir ota çevirme olayı (ayette geçen ifade, kuruyup rüzgarın uçurduğu bitki ve otlardır.)[198] ancak yeşilliğin çıkarılmasından uzun bir zaman sonra gerçekleşebilmektedir. Bitkinin yerden çıkarılması ile kuru hale getirilmesi arasında kısa da olsa uzun da olsa bir sürenin geçmesi gereklidir. Her iki eylem, geçmişte oluşan olaylar olmakla birlikte sonuçta bitkinin yerden çıkarılması, kuru hale getirilmesinden sonradır. Bu geçmiş zamana teceddüt eden (yenilenen) mazi denmektedir. İbn-i Hişâm, ف edatının kullanıldığı yerlerden bahsederken ف edatının atıf edatı olarak birkaç husus için kullanıldığını söylemektedir. “Bu hususlardan biri tertip (sıralama) tir. Tertip iki çeşittir. Bunlardan biri, / قام زيد فعمرو / “Zeyd, ardından Amr ayağa kalktı.” Örneğinde olduğu gibi mânevî tertip, ikincisi de zikrî tertiptir. İkincisi de takiptir. Bu da her şeyde durumuna göredir. İki olay arasında uzunda olsa sadece hamilelik dönemi var ise, / تزوج فلان فَوُلِدَ له “Falan kişi evlendi ardından çocuğu doğdu.” Denilmekle birlikte / دخلت البصرة فبغداد / “Basra’ya ardından

[196] Â‘lâ, 2-5.
[197] Es-Sâmirâî, İbrâhîm, *el-Fi‘lu’l-Arabiyyu Zemênuhu ve Ebniyetuhu*, s.28.
[198] Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fî Te’vîli’l-Kur’ân,* XXIV-369.

Bağdad'a girdim." Örneğinde olduğu gibi ne Basra'da ne de Basra ile Bağdat arasında ikâme edilmemiş olsa dahi bu edat kullanılmaktadır.[199]

Bazı modern dilbilimciler de ف edatının anlamlarına işaret ederek şöyle demektedir: "ف edatının cümle içindeki anlamları bağlamın türüne göre değişmektedir. Bununla, ف edatının zamana delalet eden ve ف edatının cümlenin anlamında yapmış olduğu yönlendirme etkisini kast etmekteyiz. Bu anlamların birincisi, ف edatı, olaylar arasında sıralama anlamı taşıyan bir atıf edatı olmasıdır. Bu durumda, eylemde bir sürat sözkonusu olsa bile ف edatı birinci olayın ikinci olaydan önce meydana geldiğini ifade eder. Bu husus, yönlerin taksimi konusunda bizlere yardımcı olmaktadır. Örneğin, / دخل محمد فعمرو - دخل محمد فدخل عمرو / "Muhammed ardından Amr girdi.- Muhammed girdi, ardından Amr girdi." Cümlesinde fiil belirtilerle birlikte gelmiş olsa, fiilin zamanı geçmiş zaman olarak sınırlandırılır. Birinci fiil, uzak geçmiş zaman, ikinci fiil de yakın geçmiş zaman için kullanılmış olacaktır. Çünkü ف edatı, birinci fiile nispetle en uzak olan fiilin yönünü sınırlandırır.[200]

فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى Sizi alevler saçan ateşe karşı uyardım.[201] Ayetindeki fiil şu ana kadar uzanan sürekli geçmişe delalet eder. İbn âşûr, "ف edatının manevî kısımlandırma için kullanılmış olması mümkündür. Bu durumda أنذرتكم fiiliyle şimdiki zaman kastedilmiş olur. Bu fiil, قد قامت الصلاة cümlesinde olduğu gibi geçmiş zamanın şimdiki zamana yakınlaştırılması için geçmiş zaman kipiyle gelmiştir.[202]

2.7. Keynûnet (Oluş bildiren) Fiilleri

Nebe sûresinde geçen nâkıs fiillerin sayısı 6 (altı) olup, tüm bu fiiller mazi kipinde gelmiştir. Bununla birlikte bazı durumlarda bu fiillerin delaleti, geçmiş zaman yerine başka zamanlarla yer değiştirmiştir.

---

[199] İbn Hişâm, Abdullah İbn Yusuf, *Ma'nâ'l-Lebîb 'an Kutubi'l-İ'râb,* Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Ali Hamdullah, Dâru'l-Fikr, 6. Baskı, Dımaşk 1985, s.214.

[200] Reyhânî, Muhammed Abdurrahman, *İtticâhâtu't-Tahlîli'z-Zamanî fi'd-Dirâsâti'l-Luğaviyye,* Dâru Kubâ Basım Yayınevi, Kâhire, s.166.

[201] Leyl, 14.

[202] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX-389.

وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا Gök açılır ve kapı kapı olur. Dağlar yürütülür, serap haline gelir.[203] Ayetlerindeki كان fiili sayrûret (dönüşme, oluşma) ifade etmektedir. İbn âşûr, " كانت fiili, صارت fiilinin anlamında kullanılmıştır. Sayrûret anlamı, كان fiiliyle كان fiiline benzer ظل، بات، أمسى، أصبح fiillerinin anlamlarındandır.[204] Demektedir. Aynı şekilde Âlûsî de "كان fiili, صار fiilinin anlamında kullanılmış ve bir halden başka bir hale intikal etmeyi ifade etmektedir." demiştir.[205]

إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا Şüphesiz hüküm ve ayırma günü belirlenmiş bir vakittir.[206] Ayetinde كان fiiliyle ilgili olarak İbn Âşûr, "كان fiilinin tercih edilmesinin nedeni, hüküm ve ayırma gününün vaktinin yüce Allah'ın hikmeti gereği Allah'ın bilgisi dahilinde olduğunu ifade etmek içindir.[207] Demektedir. Ayet, hesap ve kıyamet gününden bahsettiği için كان mazi fiilinin aynı zamanda gelecek zamana da delalet ettiği şüphesizdir. كان fiilindeki geçmişlik bilgi itibariyledir. İbn Âşûr, "fiilin يكون anlamında kullanılmasının da mümkün olduğunu dile getirmiş ve gerçekleşme durumunun kesinliğinden dolayı da mazi kipiyle gelecek zaman ifade edilmiştir." Demektedir.[208]

إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا Şüphesiz cehennem, bir gözetleme yeridir.[209] Ayetiyle ilgili olarak, Fahrettin Râzî, ayette geçen كان fiilinin صار fiilinin anlamında kullanıldığı görüşündedir.[210] İbn Âşûr da كان fiilinin, önceki إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا Şüphesiz hüküm ve ayırma günü belirlenmiş bir vakittir. Ayetinde ifade etmiş olduğu anlamı ifade ettiği görüşünde olup, "ayette, كان fiilinin kullanılması إن جهنم مرصاد şekliyle yetinilmemesi, cehennemin bir gözetleme yeri olarak belirlenmesinin kendisi için takdir edilmiş bir husus olduğuna işaret etmek içindir." Demektedir.[211]

---

[203] Nebe, 19-20.
[204] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX-33.
[205] Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* XXX-13.
[206] Nebe, 17.
[207] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX-29.
[208] Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* XXX-12.
[209] Nebe, 21.
[210] Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb et-Tefsîru'l-Kebîr,*XXXI-14.
[211] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX-35.

إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا Çünkü onlar hesaba çekilmeyi ummuyorlardı.[212] Ayetinde geçen يَرْجُونَ olumsuz fiiliyle birlikte kullanılan كَانُوا fiili, kendinden sonra gelen ifadenin süreklilik hem geçmiş hem de şimdiki zamanda fiilin yenilenme ifade etmesini sağlamıştır. كَانُوا fiili, azgınların hesaba çekilmeyi ummamaları, nefislerinde yerleşik olan bir nitelik olup kendileri de bu niteliği taşımakta oldukları anlamına geldiğini göstermektedir. كَانُوا fiiliyle amaçlanan anlam, onların önceden de bu şekilde olup olayın bittiği şeklinde değildir. Çünkü bu cümle, onlar dünyadayken ayetin nüzul esnasındaki durumlarını haber vermektedir. Fiili, ummak diye ifade edilen şeyin inkarının devamlılığını göstermek için muzari kipinde getirilmiştir. Bu da onlara hesap günü her hatırlatıldığında, onu tekrar inkar etmiş ve hesap gününün varlığını inkar etme konusundaki şüphelerini yinelemişlerdir. Şevkânî, "yani, hesap gününde mükafatlandırılmayı ummamaktadırlar. ez-Zeccâc şöyle demektedir: Ba's (yeniden diriliş) a iman etmiyorlar ki hesaba çekilmeyi umsunlar. Cümle, sözü edilen cezayı hak ettiklerine dair bir gerekçedir." Demiştir.[213]

وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا İnkarcı da, "Keşke toprak olsaydım!" der.[214] Ayetinde geçen كان fiilinin, geçmiş ya da şimdiki zamana delalet etme ihtimali vardır. Bu bilgiye Zemahşerî ve Buka'î'den ulaşılmaktadır. Onların bu konuyla alakalı görüşleri şu şekildedir. " keşke dünyada yaratılmasaydım ve yükümlü kılınmasaydım. Ya da keşke bugün toprak olsaydım ve yeniden diriltilmeseydim."[215] Ayet, birinci anlama te'vîl edilirse geçmiş zamanı, ikinci anlama te'vîl edilirse şimdiki zamanı ifade eder.

Yine mutaffıfîn sûresinde, oluş (keynûnet) bildiren dört adet fiil geçmektedir. Bu fiiller aynı üslûba sahip cümlelerde geçmiştir. Bu cümleler mazi fiil kalıbındaki oluş (keynûnet) fiilinden sonra muzari fiil kalıbındaki fiile sahip bir fiil cümlesinden oluşmaktadır. Bu fiiller, كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ Hayır! Doğrusu şudur ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır.[216] إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا

[212] Nebe, 27.
[213] Şevkânî, Muhammed İbn Ali, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti Min İlmi't-Tefsir,* V-516; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX-39-40.
[214] Nebe, 40.
[215] Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım, Mahmud İbn Amr İbn Ahmed, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî,* 1. Baskı, Beyrut h. 1407, IV-692; el-Buka'î, İbrâhim İbn Ömer İbn Hasan er-Rabbât, *Nazmu'd-Durr fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver,* Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, XXI-215.
[216] Mutaffıfîn, 14.

هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَضْحَكُونَ Günahkarla (dünyada) iman edenlere gülüp dururlardı.[217] [217] يَفْعَلُونَ Kafirler yaptıklarının cezasını buldular mı?[218] Ayetlerinde كانوا lafzıyla, ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ Sonra da onlara, "İşte inkâr etmiş olduğunuz cehennem budur!" denilecektir.[219] Ayetinde de كنتم lafzıyla geçmiştir. Bu ifade şekilleri كانوا يكسبون - كانوا يضحكون - كانوا يفعلون - كنتم تكذبون. tarzında geçmiştir.

Bu kalıpları düşündüğümüzde aynı karakteristiğe sahip olduğunu görürüz. Bu karakteristiğin de süreklilik ifade eden bir karakteristik olduğu anlaşılır. Bu da iki parçasıyla mürekkep olan kalıp yoluyla anlaşılmaktadır. Bu iki parça, Keynûnet (oluş) fiili ile bu fiilden sonra gelen esas fiildir. Şüphesiz inkarcıların yalanlaması kendilerini en ağır cezaya müstehak kılan sürekli, tekrar eden ve kesintisiz bir yalanlamadır. Aynı durum, inkarcıların yalanlamaları, günahkar tavırları ve müminlerin kıyamet gününde onlara gülmeleri hususları için de geçerlidir. İbn Âşûr, bu ayetlerle ilgili bahsinde bu durumu şu şekilde açıklamıştır: "يكسبون fiilinin mazi yerine muzari kalıbında gelmiş olması, bu kazanma eyleminin geçmişte tekrar edişine ve birden fazla oluşuna işaret etmek içindir. Ayette كانوا fiilinin kullanılıp, ayette ما يكسبون şekliyle yetinilmemesi ise, İnkarcıların İslam dini gelmeden önceki hayatlarında Allah'a şirk koşmaları nedeniyle kazanmış oldukları günaha işaret etmek içindir. Her ne kadar onlar o zamanlar sorumlu olmasalar da İslamdan önceki dinlerin getirdiği kurallara aykırı davranmaktadırlar. Bu duruma İslamın gelişinden bu ayetin inişine kadar kısa olmayan bir süre eklenmiştir." Bir başka yerde de İbn Âşûr şöyle demektedir: " كانوا يضحكون terkîbi, bunun geçmişte onların ayrılmaz bir özellikleri olduğunu bildirmektedir. يضحكون fiilinin muzari kalıbında gelmesi, gülme eyleminin onlar tarafından tekerrür ettiğini ve onların bir alışkanlıkları olduğunu göstermek içindir.[220]

Dilbilimciler, mazi kalıbındaki keynûnet (oluş bildiren) bir fiil ile bu fiilden sonra gelen muzari kalıbındaki başka bir fiilden oluşan, yani كان يفعل siğasında gelen cümle kalıplarının sürekli olan geçmiş anlamı ifade ettiğini belirtmektedirler. Bu dilbilimcilerden biri olan Kur'ân-ı Kerim'de mazi fiilin anlamları üzerine bir araştırma

[217] Mutaffıfîn, 29.
[217] Mutaffıfîn, 36.
[218] Mutaffıfîn, 17.
[219] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX-200-210.

yazan Prof. Hâmid Abdulkadir, Arapçada devam eden geçmiş zamanın iki parçadan oluştuğundan bahsetmiştir. Bu iki parçanın birincisi, keynûnet (oluş bildiren) fiili iken ikinci parçası, ifade edilmek istenen esas eyleme delalet eden muzari fiildir. Bu durumda iki fiile ait müsnedün ileyhin sayı, çeşit ve şahıs bakımından bir olması gerekmektedir.[221] Yine Dr. Mehdî el-Mahzûmî de كان يفعل kalıbı ile bu kalıbın benzerleri geçmiş zaman içinde yer alan bir süre içerisindeki devam eden bir olayı ifade etmek için kullanıldığını söylemektedir.[222]

Keynûnet (oluş bildiren) fiili, بَلَى إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا Hayır! Sandığı gibi değil! Şüphesiz Rabbi onu görüyordu.[223] Ayetinde de geçmektedir. Ancak bu ayetteki fiil yukarıda bahsedilen sûrede geçen fiillerden farklıdır. Çünkü eski nahivciler tarafından كان الإلهية diye adlandırılan bu fiilin delaleti, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların her üçünü kapsamaktadır. Bunun böyle olduğu, belirtinin varlığına dayanmaktadır. Bu belirti de الله lafzıdır. Çünkü, Allah'ın sadece geçmişte ilim ve hikmet sahibi olduğu düşünülemez. Bilakis Allah tüm zamanlarda böyleydi, hâlâ öyledir ve böyle kalmaya devam edecektir.[224] Fahreddin Râzî bu ayetin tefsirini yaparken bu konuyla ilgili sözler nakletmiş ve şöyle demiştir: " Yüce Allah'ın بَلَى إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا Hayır! Sandığı gibi değil! Şüphesiz Rabbi onu görüyordu. Ayetiyle ilgili olarak Kelbî: "Rabbi, onu yarattığı günden tekrara diriltene kadar onu görmektedir." Ata: "Kitapların anası olan Kur'ân-ı Kerim'de onun bedbahtlığını görmektedir." Mukâtil: "Onu dirilttiği zaman görmektedir.", Zeccâc: " Allah insanın dönüşünün tekrar kendisine olacağını bilmektedir." Yorumunu yapmışlardır. Bu sözlerin bir yararı yoktur. Asıl yararlı olan iki yorumu el-Kaffâl dile getirmiştir. Bunlardan birincisi, Rabbi, onu cezalandıracağını bilmekteydi. İkincisi ise, Rabbi, onun yaptığı inkarcılık ve itaatsizlik davranışlarını bilmekteydi. Şeklindedir. Allah'ın hikmeti gereği onu ihmal edip yaptığı kötülüklerden dolayı onu cezalandırmaması mümkün değildi. Bu husus, tüm yükümlülerin her türlü günahtan uzaak durmaları için bir uyarıdır.[225]

---

[221] Abdulkâdir, Hâmid, *Meâni'l-Mâzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Mecma'ul-Luğa Dergisi, Kahire 1958, X-68.
[222] Mahzûmî, Mehdî, *Fi'n-Nahvi'l-Arabî – Nakd ve Tevcîh-, s.156.*
[223] İnşikâk, 15.
[224] Hâdif, Saîd, *Dirâsetun Luğaviyyetun Tahlîliyyetun Li Fi'li'l- Keynûneti,* Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye, Batna Üniversitesi, 3. Sayı, 1995, s. 68-69.
[225] Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb et-Tefsîru'l-*Kebîr, XXXI-100.

فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا Rabbine hamd ederek tesbihte bulun ve O'ndan bağışlama dile. O, tevbeleri çok kabul edendir.[226] Ayetinde keynûnet (oluş bildiren) fiilinin Allah'ın bir ismiyle birlikte kullanıldığını görmekteyiz. Bu nedenle bu fiil, önceki ayette sahip olduğu delaletin aynısını burada da taşıdığı görülmektedir. Yani Allah tevbeleri çok kabul etmekteydi, şu anda da kabul etmeye devam etmektedir ve kabul etmeye de devam edecektir. Bu olay, "Allah önceden en iyisini yapmış olduğu gibi bundan sonra da en iyisini yapmaya devam edecektir." Sözüne benzemektedir.[227]

2.8. İltifat

Amme cüzündeki bazı sürelerde zamansal delalet olduğu gibi kalmakla birlikte mazi kipindeki bir fiilden muzari kipindeki başka bir fiile geçiş yapıldığı gözlemlenmektedir. وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا Güneşe ve onun aydınlığına andolsun. وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَاهَا Onu izlediğinde Ay'a andolsun. وَالنَّهَارِ إِذَا جَلَّاهَا Onu ortaya çıkardığında gündüze andolsun. وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا Onu bürüdüğünde geceye andolsun. وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا Göğe ve onu bina edene andolsun. وَالْأَرْضِ وَمَا طَحَاهَا Yere ve onu yayıp döşeyene andolsun. وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا / فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun.[228] Ayetlerinde إذا zarfından sonra تلاها ve جلاها fiillerinin geldiği ve her iki fiilin mazi kipinde olup geçmiş zamana delalet ettikleri görülmektedir. Bu iki fiilden sonra da geçmiş zamana delalet eden يغشاها fiilinin muzari kipinde geldiği örülmektedir. Burada önceki ayetlerde geçen mazi kipi yerine muzari kipinin tercih edilmiştir. Fiil غَشِيَها şeklinde mazi kipinde değildir. Ancak muzari kipinde olmasına rağmen ayet sonlarındaki müenneslik alameti olan ها fasılası gözetilmiştir. Bazı önemli kişiler şunu demişlerdir: " Bu ayette muzari kipinin tercih edilmiş olmasının nedeni, Allah katında zamanların hepsinin eşit olmasından dolayıdır.[229] Bu fiilin yer aldığı ayetten sonra gelen ayet sonlarındaki fiiller فألهمها ve طحاها, سواها şeklinde mazi kipiyle gelmiştir.

---

[226] Nasr, 3.

[227] Bk. Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb et-Tefsîru'l*-Kebîr, XXXII-246; el-Buka'î, İbrâhim İbn Ömer İbn Hasan er-Rabbât, *Nazmu'd-Durr fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver,* XXII-320.

[113] Şems, 1-8.

[114] Bk. Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhît, X-486; Âlûsî, Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî

Fiilin delalet ettiği zamanın olduğu gibi kalıp fiil kipinin değişikliğe uğraması olayına nahiv ve belağat alimleri 'iltifât' adını vermektedirler. Dr. Kemal Reşid bu konuyu muzari kipinin geçmiş zaman anlamı ifade ettiği durumlar konusunu işlerken ele almış ve bunlardan içinde 'iltifât' durumunun da yer aldığı bir çok durumdan söz etmiştir. Bu durum belağatçiler nezdinde mecâzîdir. Bu da mazi kipinden muzari kipine intikal etmek gibi bağlam içerisinde bir kipten farklı bir kipe intikal etmek demektir. Buna örnek olarak, إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ İnkâr edenler ile Allah'ın yolundan alıkoyanlar…[230] ayetinde geçen muzari kipindeki يَصُدُّونَ fiili, mazi kipli صدوا anlamında kullanılmıştır. Nahiv âlimleri, aynı bağlamda birbirleriyle ilişkili iki muta'âtıf veya iki fiil arasında zaman birliği olmasını şart koşmuşlardır. İbn 'Usfûr: "Aralarında zaman birliği olmadan iki fiilden birinin diğerine atfedilmesi câiz değildir. Bu iki fiilin kiplerinin bir olması da daha iyidir." Demiştir.[231] Suyûti de "Birbirlerine atfedilen iki fiilde zaman birliği şart olduğundan şimdiki, gelecek ya da geçmiş zamana atfedilen veya üzerine atfolunan fiil, üzerine atfedildiği fiil gibidir. Örneğin, ألم تر أن الله أنزل مُخْضَرَّةً من السماء ماء فتصبح الأرض Allah'ın gökten yağmur indirdiğini, böylece yeryüzünün yemyeşil olduğunu görmedin mi?[232] Ayetinde geçen muzari kipindeki تصبح fiili, mazi kipli أصبحت fiilinin ifade ettiği anlamı ifade etmektedir." demiştir.[233]

Zerkeşî de, iltifat ve bir kipin kendi aslî zamansal delaletinden dönüşmesinden bahsederek şöyle demektedir: "Mazi fiilin avantajı, kendisiyle şu an var olmayan gelecek zamandan bahsedildiğinde bu daha beliğ ve daha üstün bir ifade şekli olur. Çünkü mazi kipiyle ifade edilen olay, kesin olmuş gibi bir konuma yükselmektedir. Muzari kipi kullanılarak geçmiş zamana ait bir olay anlatıldığında ise, bunun avantajı, muzari kipinin şekil yapısından kaynaklanan dinleyene olayı görüyormuş hissine sevk ettirmesidir.[234]

---

[230] Hac, 25.
[231] Reşîd, Kemal, *ez-Zemenu'n-Nahvî fi'l-Luğati'l-Arabiyye,* Âlemu's-Sakâfe, Amman 2008, s. 64,65.
[232] Hac,63.
[233] Suyûtî, Abdurrahman İbn Ebî Bekr, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi', tah. Abdulhamid Hindâvî,* el-Mektebetu't-Tevfîkiyye, Mısır, I-42.
[234] Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed İbn Abdullah İbn Bahâdır, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân,* tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1975, III-337.

BÖLÜM III

GELECEK ZAMANA DELALET EDEN FİİLLER

Arap dilinde mazi kip, çoğu kere gelecek zamana delalet eder. Abdulkadir Hâmid, "Arap dili mazi kipi açısından farklı amaçlardan ötürü yaşayan diğer dillerde bulunmayan çok sayıda gariplik ve sırları bünyesinde barındırır. Bu amaçların başında da mazi kipinin gelecekte gerçekleşecek bir olay için kullanılması gelmektedir. Yani eğer cümlenin siyakı buna işaret ediyorsa mazi kip muzari kipin yerine geçer.[235]

Bu bölümde gelecek zaman ifade eden mazi fiiller üzerinde durulacaktır. Zira mazi fiilin aslî delaleti geçmiş zaman ifade etmesidir. Fakat mazi fiil bazen aslî delaletlerinden uzaklaşarak fiilin zamanı belirleyen bazı karineler ile siyakına göre şimdiki veya gelecek zaman ifade eder. Bu karineler bazen mazi fiilin şart edatı iza/ إذاile kullanılmasında olduğu gibi lafzi; bazen de gelecek zaman ifade eden olaylardan haber veren cümle akışında olduğu gibi manevi olabilir. Kuran naslarında mazinin muzari ifade ettiği çok sayıda ayet şart edatı إذا ile varit olmuştur. Bu bölümde mazi kipinin muzari anlamı almasının durumları incelenecektir.

3.1. Siyâka Göre Mazi Fiilin Gelecek Zaman İfade Etmesi

Mazi fiil Kur'an ayetlerinde bazen gelecek zaman ifade eder. Bunu da cümle içerisinde lafzın mazi kalıbında kullanılmasına rağmen mana yönünden gelecek zaman ifade eden edatlardan biri ile kullanılmasından gelecek zaman ifade ettiği anlaşılır. Kuran'da Amme cüzünde birçok yerde mazi kalıbında mazi kalıbında fiil bulunmaktadır. Bunlar dua, vaat gibi farklı kısımlara ayrılmaktadır.

3.1.1. Mazi Fiilin Dua ve Vaat Anlamı

Eğer mazi fiil, dua kipinde kullanılırsa gelecek zaman ifade eder. Çünkü duanın karşılığı ancak gelecek zamanda olur. Bu konuda el-Muberrid şöyle der: "Dua emir ve nehiy konumunda olup غفر الله لزيد ile رحم الله زيدا vb. ifadelerindeki fiillerin lafızları haberi iken anlamları talep ifade eder. Burada kastedilen şey dinleyicinin Yüce Allah'tan haber verdiğini ve de Ondan bir şeyler istediğini bilmesini sağlamaktır[236]." Konuyla ilgili olarak Abbas Hasan da şunları söylemektedir: " Eğer talep ifade ederse mazi fiilin manası

---

[235] Hâmid, Abdulkadir, *Me'âni'l-mâdi ve'l-mudâri' fi'l-Kuâni'l-Kerim,* Mecma'u'l-Lugati'l-'Arabiyye Dergisi, et-Tahrîr Matbaası, Kahire, 1958, X/70.

[236] Ebu'lAbbas , Muahmmed b. Yezid el-Muberrid, el-Muktadab, Tah. Muhammed Abdulhalif Asıme, Evjaf Bajanlığıİslami İşler Yüksek Kurulu İslam Kültürü İhaya Komisyonu, Kahira, 1984,II/130.

gelecek zamanda gerçekleşir. ساعدك الله ile رفعك مكانا عالياً ifadelerinde olduğu gibi anlam ancak gelecek zamanda gerçekleşebilir[237].”

Aynı şekilde mazi fiil, vaat anlamında kullanılırsa gelecek zaman ifade eder. Zira vaat ancak gelecek zamanda gerçekleşir.” إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ” ayetinde[238] olduğu gibi vaat ifade ettiüi için gelecek zaman içerir. Burada ita/verme işi gelecekte gerçekleşecektir. Çünkü kevser cennettedir ve vakti henüz gelmemiştir[239].”

3.1.2. Mazi Fiilin Muzari Kevn Fiilinden Sonra Gelen Muzari Fiile Atfı

Fiil muzari kati bir şekilde gelecek zaman ifade eder. Muzari fiile mazi fiil atfedilirse mazi fiil de gelecek zaman anlamı içerir. “ يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ أورد ayetindeki [241]،،[240]النَّار fiili gelecek zaman ifade etmektedir. Muzari kevn fiiliden önce mazi fiil geçmiş ise bu fiil böyle bir cümlede mazi kipinde gelecek zaman ifade edecek şekilde irab edilir[242].

3.1.3. Mazi Fiilin Recâ ve Gelecekten Bahsedilen Bir Bağlamda Gelmesi

Eğer mazi kip عسى ve benzerlerinde olduğu raca kalıbında kullanılırsa gelecek zaman anlamı yüklenir. Bu durumda anlam ancak gelecek zaman ifade eder[243]. فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ ayetinde[244] olduğu gibi raca fiilinin haberinde vaki olan muzari fiil haberiyle birlikte sadece gelecek zaman içerir. Dolayısıyla عسى fiili gelecek zaman içermiş olur. Anlamı da genellikle gelecek zamanda kabul görecek olan raca ve talep anlamına gelir. Bu durumda fiilin mazi kipinde gelmiş olması kuvvetle kabul edileceğini gösterir.

Mazi fiil, kesinlikle olacağı varsayılarak gelecek zamanda olacak olaylardan haber veriyorsa aynı şekilde gelecek zaman içerir. أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ [246]وَنَادَى[245]) ayeti ile [247]اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ ayeti bu konuya örneklik teşkil eder.[248]

---

[237] Hasan Abbas, en-Nahvu’l-vâfî, I/54.
[238] Kevser, 1/108.
[239] Hasan Abbas, en-Nahvu’l-vâfî, I/54.
[240] Hud, 11/98.
[241] İbn Mâlik, Cemaluddin Muhammed b. Abdilah b. Abdillah et-Tâî el-en-Delusî, *Şerhu’l-Teshîl,* Tah. Abdurrahman es-Seyyid ve Muhammed edevî el-Mahtûn, Hicr Matbaası, 1. Baskı, Kahire 1990, I/90.
[242] es-Semârrâ’î, İbrahim, *el-Fi’lu Zemânuhu ve Ebniyetuh*, s.30.
[243] Hasan, Abbas, *en-Nahvu’l-Vâfî*, I/54.
[244] Maide, 5/52.
[245] Araf, 7/44.
[246] Enbiya, 21/1.
[247] Abdulkerim Bekrî, *ez-Zemen fi’l-Kurâni’l-Kerîm*, s. .107.
[248] Hasan, Abbâs, en-Nahvu’l-Vâfî, I/54.

3.2. Mazi Fiilin Karinelere Göre Gelecek Zaman İfade Etmesi

Nahivciler karineye göre mazi fiilin gelecek zaman ifadesi konusunda ittifak ederek bu konuda birçok nahiv şahidi getirmişleridir. Onlar Amme cüzünde karineye göre birçok mazi fiilin gelecek zaman içerdiğini ortaya koymuşlardır. Baş iza/ إذاolmak üzere şart edatlarından sonra mazi fiilin gelmesi ve de nefy edatından sonra mazi fiil gelmesi durumunda gelecek zaman ifade etmesi bu özelliklerdendir.

3.2.1. Mazi Fiilin Şart Edatlarından Sonra Gelmesi

Fiil mazi şart cümlesinde şart ya da cevap olarak gelirse gelecek zaman ifade eder. Çünkü bütün şart edatları net bir şekilde mazi fiilin anlamını gelecek zamana çevirirler[14]. إنْ جاء خالد جاء سعيدifadesinde olduğu gibi şart edatının mazi fiilin önüne gelmesiyle anlamı gelecek İza/zamana çevirmiştir[249].

İzâ/ إذاşart edatı إذا زرتني أزورك cümlesinde olduğu gibi mazi fiilin başına gelirse aynı şekilde anlamı gelecek zamana çevirir. Bu konuda nahivcilerin kahir ekseriyeti şart edatı olan İza/ إذاgelecek zaman ifade eden zarf olduğunu söylemişlerdir[250]. Mazi fiil, şart edatların çoğunun başına gelmesi ile gelecek zaman ifade eder[251]. Ancak, fiil mazi lev/ لو ve لماile kullanılırsa gelecek zaman dönüşmeyip asli anlamında kalır.

3.2.2. Mâzi Fiilin Nefy Edatlarından Sonra Gelmesi

Mazi fiil kalıbı kasemin cevabında olumsuzluk edatı la/ لاveya in/ إنْbulunursa gelecek zaman ifade eder. والله لا فعلت، cümlesinde olduğu gibi mazi fiil olumsuzluk edatı la/ لاdan sonra kullanılıp önünde de kasem bulunursa bazen gelecek zaman ifade eder[252]. er-Radî de bu konuyu şöyle dile getirmiştir. "Mazi fiil kasemin cevabında olumsuzluk edatı la/ لاveya in/ إنْ bulunursa gelecek zamana dönüşür[253]. " إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ" ayeti[254] de bu konuya örneklik teşkil etmektedir. "ولئن زالتا إن أمسكهما)" ayetindeki mazi fiilin gelecek zaman ifade etmesinin sebebi kasemin cevabında nefyden sonra vuku bulmasındandır.

---

[249] Nureddin, 'Isâm, *el-Fi'lu ve'z-zemen,* s. 58.
[250] Abdulkerim Bekrî, s.289.
[251] Bu Halhal Abdullah, et-Ta'bîru'z-Zemenî 'inde'n-nuhâti'l-'Arab, I/59.
[252] El-Hâşimî, Ahmed, el-Kavâidu'l-esâsiyye li'llugati'l-'Arabiyye, Duru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Trhz. Beyrut, s. 17.
[253] Cellûl, el-Beşîr, et-Tahlîlu'z-zemenî li'l-fi'li'lmâdî, Mecelletu'l-Muhbir, s. 13.
[254] Fâtır, 35/41.

3.2.3. Mazi Fiilin Masdar Mâ/ماsından ve İmmâ/إماEdatından Sonra Gelmesi

Mazi fiil eğer zarf olan masdar ma/ ما sından sonra kullanılırsa gelecek zaman ifade eder. İbn Hişâm buna "ma mastariyye zemeniyye" adını vermiştir. Bu durum Hz. İsa'nın ağzından şu ayette mevcuttur. "وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا"[255] Burada "مَا دُمْتُ" ifadesindeki mazi fiil ma/ ما masdariyyeden sonra kullanıldığı için gelecek zaman ifade eder ve anlamı مدة دوامي حياً/Yaşadığım sürece demektir[256]. Mazi fiil eğer إما edatından sonra kullanılırsa "فإما أَدْرَكَنَّ واحدٌ منكم الدجال" ayetinde olduğu gibi gelecek zaman anlamı kazanır[257].

3.2.4. Mâzi Fiilin Genel Nekraya Sıfat Olması

Mazi fiil, كُلُّ رجل أتاني فله درهم cümlesinde olduğu gibi genel nekraya sıfat olursa gelecek zaman ifade eder. أتاني ifadesindeki mazi fiil burada gelecek zaman göstermektedir. Çünkü genel nekra olan رجل kelimesinin sıfatı olarak gelmiştir. er-Radî, bu durumu yorumlarken şartımsı bir anlam ifade etmesinden dolayı gelecek zaman ifade eder demiştir[258].

3.3. Siyak ve Karinelerin Arasında Mazi Fiilin Anlam Etkisi

Siyak açısından gelecek zaman ifade eden mazi fiillerin çoğu kıyamet sahneleri ile ilgili olup azı ise dua, ihbar, gelecek zaman olayları gibi konularda varit olmuştur. Karinelere göre ise şart edatları men/ من ile iza/ إذاgibi edatlara binaen gelecek zaman ifade etmektedirler.

3.3.1. Mâzi Fiilin Kıyamet gününün Durumlarını İfâde Eden Bağlamda Geçmesi

Nebe' süresinde gelecek zaman ifade eden dört ayet bulunmaktadır. Bu ayetler, وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا Gök açılır ve kapı kapı olur. وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا Dağlar yürütülür, serap hâline gelir.[259] İle وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا Biz ise, her şeyi bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) tamamiyle sayıp tespit ettik.[260] يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا Onlar, Ruh'un (Cebrail'in) ve meleklerin saf duracakları gün Allah'a hitap edemeyeceklerdir. Sadece Rahmân'ın izin vereceği ve doğru söyleyecek

---

[255] Meryem, 19/31.
[256] Cellûl, el-Beşîr, et-Tahlîlu'z-zemenî li'l-fi'li'lmâdî, Mecelletu'l-Muhbir, s. 87.
[257] İbn Mâlik, Şerhu'l-Teshîl, I/13.
[258] Cellûl, el-Beşîr, et-Tahlîlu'z-zemenî li'l-fi'li'lmâdî, Mecelletu'l-Muhbir, s. 87.
[259] Nebe 78/19-20.
[260] Nebe 78/29.

olan kimseler konuşabilecektir.[261] إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا Şüphesiz biz sizi, kişinin önceden elleriyle yaptıklarına bakacağı ve inkârcının, "Keşke toprak olaydım!" diyeceği günde gerçekleşecek olan yakın bir azaba karşı uyardık.[262]

Bu ayetlerde geçen bütün mazi fiiller ayetin siyakına göre gelecek zaman ifade etmektedir. Zira ayetler kıyamet günü ile diriliş ve haşırdan bahsetmektedir. Bu açıdan o gün, gökyüzünün tamamı kapılara dönüşecek; dağlar hallaç pamuğu gibi savrularak paramparça olacaktır. Dolayısıyla ayetin bağlamı gelecek zaman ifadesini gerekli kılmaktadır.[263] el-Âlûsî mazi fiilin yapısı gerçekleşmiş olmayı gerektirir diyerek ez-Zemahşerî'den rivayetle فتحت fiilinin فتأتون ayetine matuf olduğunu ve de atıf ile matuf arasında zaman şartı bulunmadığını dolayısıyla فتحت fiilin kesinlikle gerçekleşeceğinden dolayı mazi kalıpta muzari fiil olarak gelecek zaman içereceğini söylemektedir.[264]

Aynı şekilde "أحصيناه" fiili de mazi kalıplı gelecek zaman eden bir fiildir. Zira kıyamet günü meleklerin kâfirleri azarlamasıyla ve onların dünyada yaptıkları her şeyin bir bir sayıldığını pekiştirmekle alakalı bir ayettir. Şüphesiz ki onların yaptıklarının sayılması dünya hayatında olur. Yani onlar geçmişte yaptıklarını gelecekte anlatacaklardır.[265] Kesinlikle olması kasdıyla gelecekte olacak olan işlerden haber verme amaçlı olarak burada mazi fiil gelecek zaman ifade eder.[266]

Gelecek zaman ifade eden fiillerden biri de وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى Cehennem, görenler için apaçık bir şekilde gösterilir. Ayetinde geçen fiildir.[267] Zira, cehennemin gösterilişi ancak kıyamet günün de olabilir. فُعِّلَ Veznindeki fiilin ifade ettiği anlam gelecek zaman anlamı dışında olamaz. Çünkü bu ayette, kıyamet günü olaylarından bahsedilmektedir. Kıyamet günü, mutlaka gerçekleşecek bir gündür. Bundan dolayı, mazi kipi kullanılmıştır. Çünkü mazi fiil, kesin olarak gerçekleşeceğini kast etmek üzere gelecek zamanla ilgili durumları ifade etmek için gelecek zaman anlamı ifade edebilir.[268]

---

[261] Nebe 78/38.
[262] Nebe 78/40.
[263] Bk. Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh, Muhammed İbn Ömer İbn el-Hasan İbn el-Huseyn et_teymî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb et-Tefsîr el-Kebîr,* Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Baskı, Beyrut H. 1420, XXXI/14.
[264] Bk. Ebu'l-Fazl, Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me 'ânî Fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Baskısı yok, Beyrut, XXXI/12.
[265] Kurtubî, *elCâmi Li Ahkâmi'l-Kur'ân Tefsîru'l-Kurtubî,* XIX/182.
[266] Abdulkerîm, Bekrî, *ez-Zemen Fi'l-Kur'âni'l-Kerim,* s.107.
[267] Nâzi'ât 79/36.
[268] Abdulkerîm, Bekrî, *ez-Zemen Fi'l-Kur'âni'l-Kerim,* s.107.

O halde, bu fiil, mazi kipiyle gelmiş olmasına rağmen, lafzî ve mânevî karineler yoluyla gelecek zaman ifade eder duruma dönüşmüştür.

Yüce Allah'ın, هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ Nasıl, kâfirler yapmakta olduklarının karşılığını buldular mı?[269] Ayetinde geçen ثوب fiili, aynı şekilde gelecek zaman ifade etmektedir. Çünkü ayette, kâfirlerin kıyamet günü karşı karşıya kalacakları cezaya işaret etmekte ve o gün kaçınılmaz olarak gerçekleşecek olan bir durumdan söz edilmektedir. Gelecekle ilgili olan bir konunun anlatımında mâzi fiilin kullanımı, ahirette meydana gelecek olan olayların kesinliğini ifade etmektedir. Sanki, yüce Allah'ın va'di bu fiilin kullanımıyla gerçekleşmiş gibidir. O gün gerçekleşecek olan olayların meydana gelmesinde şüpheye de yer yok gibidir.

Yüce Allah'ın فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ / فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ / وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ / فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ 1. İşte o vakit, kimin tartıları ağır gelmişse, 2. Artık o, hoşnut olacağı bir hayat içinde olacaktır. 3. Ama kimin de tartıları hafif gelirse, 4. İşte onun anası (varacağı yer) Hâviye'dir.[270] Ayetlerinde bağlamın kıyamet günüyle ilgili olduğu açıktır. Birden çok yerde, kıyamet günüyla alâkalı olan konular anlatılırken mâzi fiil kipinin kullanıldığı ancak gelecek zaman ifade ettiği bilinmektedir.

3.3.2. Mâzi Fiilin Duâ Bağlamında Geçmesi

Gelecek zaman ifade eden fiillerden biri de, قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ Kahrolası o insan! Ne kadar da inkârcı![271] Ayetinde geçen fiildir. Müfessirlerin çoğu, قُتِلَ fiilinin, dua anlamı taşıdığı görüşündedirler. Bu müfessirlerden biri olan Fahreddin Râzî şöyle demektedir: "Yüce Allah'ın قتل الإنسان sözü, insan için bir beddua olup, insanlar için en kötü beddualardan biridir. Zira ayette geçen ölüm ifadesi, dünyanın en ağır musibetlerinden biridir. Ayette geçen ما أكفره sözü ise," İnsanın, Allah'ın kendisine vermiş olduğu nimetlere karşı nankörlüğüne karşı bir hayret ifadesidir. Yine ayette geçen قتل الإنسان sözü, insanların en ağır cezayı hak ettiklerine işaret eden bir uyarıdır. Ayette geçen ما أكفره sözü de, çirkinlik ve kötülük çeşitlerine dair bir uyarıdır.[272]

---

[269] Mutaffifîn 83/36.
[270] Kâri'â 101/6-9.
[271] Abese 80/17.
[272] Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb et-Tefsîru'l-Kebîr,* XXXI/57.

Ayette geçen ve meçhul olarak kullanılan قُتِلَ fiili, insanın ölümü için yapılan bedduada kullanılmıştır. Bu beddua, en kötü beddualardan biridir. Kur'ân-ı Kerim'de فَقُتِلَ كيف قدر Kahrolası, ne biçim ölçtü biçti![273] ayetinde olduğu gibi fiilin meçhul formda bu tür kullanımı çoktur. Ayetteki ما أكفره cümlesi, insana tahkir ve tehdit içeren beddua etme gerkçesidir.[274] Doğal olarak, hem eski hem de yeni dilbilimcilerin belirttiği gibi dua, ister yakın ister uzak olsun ancak gelecekte tahakkuk eder. Bu dilbilimcilerden biri örneğin, فَعَلَ kalıbının, iyilik ifade eden dua üslubunda kullanıldığını ve şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde gelecek ifade ettiğini vurgulayan Dr. İbrahim es-Sâmirâî'dir. Örneğin, olumlu olarak kullanılan رضي الله عنه/ / "Allah ondan razı osun!" ile / لا رحمه الله/ "Allah ona merhamet etmesin!" cümlelerinde olduğu gibi.[275]

Beddua ile tahkir ve tehditin amaçlandığını burada ifade etmemiz gerekir. Amaç, Allah tarafından yapılan kötü bir beddua değildir. Bu konuda İbn Âşûr şöyle demektedir: "Allah tarafından kötü bir beddua, tahkir ve tehdit amaçlı kullanılmaktadır.Çünkü, beddua realitesinin ilâhlıkla bağdaşmadığı açıktır. Aynı zamanda, insanların dua ederken kendisine yöneldiği tek varlık Allah'tır."[276]

Fiilin ifade ettiği anlam, geçmiş zamandan, gelecek zamana dönüştüğü yerlerden biri de beddua sadedinde gelen تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ / مَا أَغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ Ebû Leheb'in elleri kurusun! Kurudu zaten. Ona ne malı fayda verdi ne de kazandığı başka şeyler.[277] Ayetinde mevcuttur. Ayette geçen bedduanın ancak gelecekte meydana geleceği açıktır. el-âlûsî şöyle demektedir: "Yüce Allah'ın وتب sözü, tam anlamıyla helâk ifade eden bir bedduadır. Bunun her iki yerde de mazi fiille ifade edilmesi, fiilin gerçekleşeceğinin kesinliğindendir."[278]

3.3.3. Mâzi Fiilin Gelecekteki Olaylar Bağlamında Geçmesi

Ayette geçen أنذرناكم/ sizi uyardık fiili, gelecek zamana delalet etmektedir. İnzâr (uyarı), yakın bir gelecekte hoşa gitmeyen bir şeyin meydana geleceğini bildirmektir. Bu durum, ayette mazi fiil ile ifade edilmiştir. Çünkü, en büyük uyarı, yüce Allah'ın إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ

---

[273] Müddessir 74/19.
[274] Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizit-Tenzîl,* IV/703; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/121.
[275] Es-Sâmirâî, İbrâhim, *El-Fi'lu Zemênuhu ve Ebniyetuhu,* s. 28.
[276] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/120.
[277] Mesed 111/1-2.
[278] El-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* XXX/497; bk. Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb et-Tefsîru'l-Kebîr,* XXXI/350.

مِرْصَادًا Şüphesiz, cehennem pusuda beklemektedir.[279] Ayetiyle başlayıp فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا Tadın artık! Bundan sonra size arttırarak vereceğimiz şey ancak azaptır.[280] Ayetiyle biten ayetlerde geçen uyarıdır. Yakın olan azap da, ahiret azabıdır. Azâbın yakınlıkla nitelendirilmesi, gerçekleşmesinin kesin oluşundandır. Ayrıca azâp, gelecektir ve her gelecek olan da yakındır.[281]

Aynı şekilde وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ Aziz, övgüye lâyık, göklerin ve yerin mâliki olan Allah'a inandıkları için, yalnızca bunun için müminlerden öç aldılar.[282] Ayetinde geçen نقموا fiili, gelecek ifade etmektedir. Çünkü ayet, inanmış olanlardan değil, inanacak olanlardan bahsetmektedir. Eş-Şankîtî şöyle demektedir: "…Ayette geçen نقموا fiili, gelecek ifade etmektedir. Çünkü, ayetin devamındaki إلا أن يؤمنوا بالله ifadesindeki fiil, آمنوا şeklinde mazi formda değil muzari formda geçmektedir. Zira inananlardan öç almak isteyenler onlara, 'ya dininizden dönersiniz ya da ateşe atılırsınız.' Diyorlardı. Onları önceki imanlarından dolayı tahkir etmemişlerdi. Aksine gelecekte imanlarını devam ettirme noktasında ısrarcı olmalarından dolayı tahkir etmişlerdi."[283]

3.3.4. Mâzi Fiilin Şart Edâtlarından Sonra Geçmesi

Mâzi fiil, şart veya cevap cümlesinin fiili olarak geldiğinde, asıl ifade ettiği anlam yerine gelecek zaman ifade eder. Çünkü şart edatlarının hepsi mazi fiilin zamanını katışıksız gelecek zamana dönüştürür.[284] Örneğin, / إنْ جاء خالدٌ جاء سعيدٌ / "Halit gelirse Sait de gelir." Cümlesinde olduğu gibi, şart edatı ile bu edatın anlamını taşıyan başka edatların yer aldığı cümlelerde anlam, gelecek zamana kaymaktadır.[285]

---

[279] Nebe 78/21.
[280] Nebe 78/30.
[281] Bk. İbn Atiyye, Ebû Muhammed, Abdulhak İbn Ğâlib İbn Abdurrahman İbn Temmâm İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,* tahkik, Abdusselâm Abdu'ş-Şâfî Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut H. 1422, V/429; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/56.
[282] Burûc 85/8.
[283] Eş-Şankîtî, Muhammedu'l-Emîn İbn Muhammed El-Muhtâr, *Advâu'l-Beyân Fî îzâhi'l-Kur'âni bi'l-Kurân,* Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, VIII/486; bk. . Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb et-Tefsîru'l-Kebîr,* XXXI/112.
[248] Hasan, Abbâs, *en-Nahvu'l-Vâfî,* I/54.
[249] Nûreddîn, İsâm, *el-Fi'l ve'z-Zemen,* s. 58.
[250] Nâzi'ât, 79/11.

3.3.4.1. Mâzi Fiilin إذا Şart Edatından Sonra Geçmesi

Mazi fiil, أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخِرَةً Çürümüş kemikler olmuş iken mi?[286] Ayetinde إِذَا edatından sonra gelmiştir. Bu ayette geçen mazi fiil, bu sûrede geçen tek keynûnet (oluş bildiren) fiilidir. كنّا fiili, geçmiş zaman yerine gelecek zaman ifade etmektedir. Çünkü mazi fiil, başına إِذَاşart edatı geldiğinde geçmiş zaman yerine gelecek zaman ifade etmektedir. Örneğin, / إذا زرتني أزورك / "Beni ziyaret edersen ben de seni ziyaret ederim." Nitekim nahivcilerin çoğu, إِذَاşart edatının, gelecek zaman için zarf olacağı görüşündedirler.[287]

İbn Âşûr da bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: " إِذَا, gelecek zaman için kullanılan bir zarftır. Bunun için, mazi fiilden sonra gelirse, mazi fiilin anlamını gelecek zamana kaydırır." إِذَا zarfından sonra da, إِذَا zarfının sağlamış olduğu fiilin gerçekleştiğine dair kesinliği pekiştirmek amacıyla mazi fiil getirilir.[288]

el-Ferrâ, bu konuyu şu sözleriyle açıklamıştır: "Bazıları, nâzi'ât sûresinde kasemin cevabı nerede? Şeklinde bir soru sorabilir. Kasemin cevabı, sureyi okuyup dinleyen kişilere bırakılmıştır. , "Surenin anlamı, açık olmuş olsaydı sanki, tekrar dirileceksiniz ve hesaba çekileceksiniz şeklinde olacaktı. Bunun böyle olabileceğine, ayetlerde söz konusu olan kişilerin "أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخِرَةً Çürümüş kemikler olmuş iken mi? Sözleri delalet etmektedir. Bunun لَتُبعثُنّ ifadesi için bir cevap niteliğinde olduğunu görmüyor musun? 'Çürümüş kemikler olduğumuzda yeniden diriltiliriz.' Demişlerdi.[289]

Aynı şekilde,[290] فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرَى ayeti düşünüldüğünde, جاء fiilinin, ayette mazi kipinde geçtiği halde gelecek zaman ifade etttiği görülür. Mazi fiilin delaletini, aslî delaletinden, gelecek zamana dönüştüren şeyin, onun إِذَا şart edatıyla birlikte kullanılması olduğu görülmektedir. إِذَا şart edatı gelecek zaman için kullanılan bir zarftır. Bunun için, kendinden sonra bir mazi fiil geldiğinde, bu mazi fiilin zamanı, geçmiş zamandan gelecek zamana kayar. Ayrıca ayette, fiilin manevî bir karineyle birleşmesidir ki bu manevi karine de müfessirlere göre kıyamet gününü ifade eden الطامة الكبرى

[251] Abdulkerim, Bekrî, *ez-Zemen fi'l-Kur'âni'l-Kerim.* s. 289.
[252] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/90.

[289] El-Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ, Yafyâ İbn Ziyâd İbn Abdullah İbn Manzûr ed-Deylemî, *Me'âni'l-Kur'ân,* tahkik: Ahmed Yusuf en-Necâtî, ed-Dâru'l-Mısriyye Li't-Te'lif ve't-Terceme, 1. Baskı, Kahire, III/231.
[290] Nâzi'ât 79/34.

ifadesidir. O büyük felaket her şeyi kapsayacak ve o gün yeniden diriliş (ba‘s), hesap, ceza, azap ve rahmet günüdür.[291]

Gelecek zaman ifade eden fiillerden bazısı da, ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ - فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاخَّةُ Sonra, dilediği vakit onu diriltir.- Ama vakti gelip de o kulakları patlatan kıyamet gürültüsü geldiği zaman.[292] Ayetlerinde geçen fiillerdir. Bu ayetelerde geçen fiillerin ikisinden önce, nahivciler tarafından gelecek zaman ifade eden bir zarf olarak bilinen إِذَا şart edatı geçmektedir. O halde mazi ffil, gelecek zaman ifade etmektedir. İlk ayetin anlamı da “Sonra, dilediği vakit onu diriltir. Yani, Allah’ın meşîeti onu diriltmeye taalluk ettiği zaman Allah, onu diriltir. Ya da Allah’ın istediği vakir geldiği zaman Allah onu diriltir ki bu vakit de kıyamet günüdür.[293] Fiilin ifade ettiği anlam, aynı ayet için de geçerlidir. Ancak, gelecek zamana delalet, sadece إِذَا şart edatının fiille aynı cümlede kullanılmasından kaynaklanmamaktadır. Ayetin siyâkı da bu anlamı ona yüklemektedir. Zira her iki ayette de, ba‘s, nüşûr ve kıyametten bahsedilmektedir.

Bu fiiller ile içinde bulundukları siyak dahilinde kendilerinden önce geçen fiillerin, çoğu çağdaş araştırmacının bahsettiği konuyla ilgisi bulunan önemli bir yönünün olduğuna işaret etmemiz gerkmektedir. ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ cümlesi, مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ * مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ * ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ * ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ * ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ Yaratan onu neden yarattı? Bir meni damlasından yarattı. Yarattı ve güzel bir biçim verdi. Sonra da hayat yolunu kolaylaştırdı. En sonunda da onu öldürür ve kabre koyar. Daha sonra da, istediği zaman onu diriltir.[294] ayetlerinde belirtildiği gibi birçok fiilden sonra gelmiştir. خَلَقَهُ، قَدَّرَهُ، يَسَّرَهُ، أَمَاتَهُ، أَقْبَرَهُ، شَاءَ، أَنْشَرَهُ fiilleri, aynı anda ortaya çıkmamaktadır. Aksine ardı ardına meydana gelmektedir. İlk başta yaratılış, ardından biçim verme, anun da ardından hayat yolunu kolaylaştırma, en sonda da ölüm ve kabre konma, bundan sonra da meşîet ve diriltme meydana gelmektedir. Her ne kadar tüm fiiller geçmiş zaman kipinde gelmiş olsa da zamansal ardıllık açıktır. İbn Âşûr buna işaret ederek şöyle demektedir: “ فَقَدّره fiili, tefri‘ fe’siyle خَلَقَه fiilinin alt dalı gibi yapılmıştır Çünkü burada takdir fiiliyle, bir şeyi hassas ve düzenli miktarda yapmak

[291] Ez-Zeccâc, Ebû İshâk, İbrahim İbn es-Serî İbn Sehl, *Me‘âni’l-Kur’ân ve İ‘râbuhu,* Âlemu’l-Kutub, 1. Baskı, Beyrut 1988, tahkik: Abdulcellil Abduh Şelbî, V/281; el-Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân,* III/234; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr,* XXX/89.
[292] Abese 80/22-33.
[293] Ebû Hayyân el-Endlûsî, *Tefsîru’l-Bahri’l-Muhît,* VIII/420; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr,* XXX/125.
[294] Abese 80/18-22.

kastedilmektedir. ثم السبيل يسره ayetinde geçen ثم harfi de, sıralı zaman genişliği içindir.” Ayette geçen السبيل kelimesi, yol anlamında kullanılmaktadır. Burada, insanın yapmış olduğu iş ve davranışlar için istiâre edilmiştir. Aynı şekilde ثم أماته ifadesi, يسره fiiline, terâhî harfiyle atf edilmiştir. Buradaki terâhî, sıralı bzaman genişliğidir. Şüphesiz bu zihinsel ve duyusal güçler, ölümle son bulmaktadır. İnsan türünden çok kişinin ölmüş olduğu kesin olarak bilinmektedir. Sağ olan insanların da ölecekleri su götürmez bir gerçek olup kaçınılmazdır. Bu durumda ayetin anlamı, sonra onu öldürdü ve öldürüyor, olmaktadır. Ayette geçen أماته ifadesi, aslî delaletiyle kullanılmıştır. سيموتون fiilinde ise fer‘i anlamda kullanılmıştır. Çünkü gelecekte ölmeleri muhakkaktır.[295] Bu fiiller yaratılışın başlangıcından beri meydana gelmiş ve bu fiillerin benzeri hayat devam ettikçe oluşmaya devam ediyorsa, bu dilbilimcilerin bahsettiği mazi fiilin delaletlerinden biridir. Bu dilbilimcilerden biri olan Dr. Mehdî el-Mahzûmî, فَعَلَ mazi kipinin kullanıldığı delaletlerden birinin bu delalet olduğu görüşünü dile getirip şöyle demiştir: “Eylemin gerçekleştiğine, çok gerçekleştiğine ve aynı zamanda çokça meydana geleceğine işarettir.”[296] O halde, meşîet-i ilâhîyle birlikte kullanılan neşr fiili ile ‘sâha’nın gelişi, kıyamet günü dışında gerçekleşmezler. Buna dayanarak, bu iki fiilin gelecek ifade ettiği söylenebilir.

Tekvîr sûresinde gelecek ifade eden fiiller yer almaktadır. Bu fiiller, كُوِّرَتْ، انْكَدَرَتْ، سُيِّرَتْ، عُطِّلَتْ، حُشِرَتْ، سُجِّرَتْ، زُوِّجَتْ، سُئِلَتْ، قُتِلَتْ، نُشِرَتْ، كُشِطَتْ، سُعِّرَتْ، أُزْلِفَتْ، أَحْضَرَتْ، شَاءَ fiilleridir.

Bu fiiller, إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ (1) وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ (2) وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ (3) وَإِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ (4) وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ (5) وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ (6) وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ (7) وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ (8) بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ (9) وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ (10) وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ (11) وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ (12) وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ (13) عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ

1. Güneş dürülüp ışığı söndüğü zaman;

2. Yıldızlar yerlerinden düşüp dağıldığı zaman,

---

[295] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr,* XXX/124-125.
[295] El-Mahzûmî, Mehdî, *Fi’n-Nahvi’l-Arabî Nakd ve Tevcîh,* s. 123.

3. Dağlar yürütüldüğü zaman,

4. Doğurmak üzere olan develer, kıyılmaz mallar terk edildiği zaman,

5. Vahşi hayvanlar diriltilip toplandığı zaman,

6. Denizler ateşlenip kaynatıldığı zaman,

7. Nefisler eşleştirildiği, ruhlar bedenlere girdiği zaman,

8. Diri diri gömülen kız çocuğuna,

9. Hangi suçtan ötürü öldürüldüğü sorulduğu zaman...

10. Hesap defterleri açıldığı zaman...

11. Gök cisimleri yerlerinden kaydırıldığı zaman,

12. Cehennem alev alev kızıştırıldığı zaman...

13. Cennet yaklaştırıldığı zaman...

14. İşte o zaman Her insan hazırladığını, ortaya ne koyduğunu anlayacaktır.

ayetlerinde geçmektedir.

Sûrenin إذا edatıyla başlamış olması, ilgi çekicidir. Çünkü إذا edatı muta'allaka ihtiyaç duyan bir zarftır. Ayrıca إذاedatı, kendinden sonra cevap alabilen bir şart edatıdır. Bu edatı duyan biri, ondan sonra ne geleceğini gözlemeye başlar. Bu edatı duyduğu zaman, kendine gelir. إذا Edatının yinelenmesinde, başlarına gelmiş olduğu 12 adet cümlenin her birinin, cevap cümlesinin içeriğinin ortaya çıkmasıyla bağımsız bir içeriğe sahip olduğuna işaret vardır.

Bu 12 (oniki) ayette, olaylar anlatılmıştır. Bu olaylardan 6 (altı) tanesi, dünya hayatının sonunda ortaya çıkacaktır. Bu olaylara ait fiiller şunlardır: كُوِّرَتْ، انْكَدَرَتْ، سُيِّرَتْ، عُطِّلَتْ، حُشِرَتْ، سُجِّرَتْ Diğer 6 (altı) fiil ise âhirette meydana gelecektir. O fiiller de şunlardır: زُوِّجَتْ، سُئِلَتْ، نُشِرَتْ، كُشِطَتْ، سُعِّرَتْ، أُزْلِفَتْ bu oniki ayette geçen şartın cevabı ise, علمت نفس ما أحضرت ayetidir. إذا edatına şart olarak gelen oniki cümlede yer

alan mazi fiil kipi şartın kesin olarak gerçekleşeceğine dair bir uyarı olarak gelecek zaman ifade eden anlamda kullanılmıştır.[297]

Gelecek zaman ifade eden bu fiillere, kalıbı da dahildir. Bu fiil, oniki cümlenin cevabı olduğu için gelecek zaman dışında bir zaman ifade etmesimümkün değildir. et-Taberî, عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ ayeti, إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ayeti ile devamında gelen ayetlerin cevabıdır.[298]

İnfitâr sûresinde gelecek zaman ifade eden fiiller,

"إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ * وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ * وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ * وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ"

1. Gök yarıldığı zaman...

2. Yıldızlar parçalanıp etrafa saçıldığı zaman...

3. Denizler birbirine katılıp tek deniz haline geldiği zaman...

4. Kabirlerin içi dışına çıkarıldığı zaman[299] ayetinde geçen fiillerdir. Bu fiiller, gelecek zaman ifade temektedir. Çünkü إذا edatı bu fiillerin anlamını gelecek zamana çevirmiştir. Ayrıca, bu fiillerin geçmiş olduğu bağlam, kıyametin kopuşu ve kopuş esnasında ortaya çıkacak olan göğün yarılması, yıldızların etrafa saçılması, denizlerin birbirine katılması ve kabirlerin içinin dışına çıkarılması hâdiselerinin anlatıldığı bağlamdır. Anlatılan olaylar geleceğe ait olaylar olmalarına rağmen, bu olaylar kesin olarak gerçekleşeceğindan mazi fiil kipi kullanılmıştır. Sanki bu olaylar, meydana gelmiş ve geçmişte kalmıştır. Bundan dolayı, bu olayların gerçekleşeceği konusunda en ufak bir şüpheye yer yoktur. İbn Âşûr, şöyle demektedir: "Sûrede yer alan ayetlerin, إذاedatıyla başlamış olması, kendisinden sonra gelen ve ona bağlı olan ifadeler için dikkat çekicidir. إذا edatı, şart anlamı içeren gelecek zaman ifade eden zarftır." Ayette geçen انفطرت fiili, فطر fiilinin dönüşlülük halini ifade etmektedir. Yani, bir şeyi yarmak, bir şeyi yarıklı hale getirmek demektir. انفطرت fiiliyle ona matuf olan diğer fiiller, geçmişte ortaya çıkan

[297] Kurtubî, *el-Câmi' Li Ahkâmi'l-Kur'ân Tefsîru'l-Kurtubî,* XIX/236; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/140-141.
[298] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân,* XXIV/251.
[299] İnfitâr 82/1-4.

olayların kesinlik ifade etmelerinden dolayı benzetme yapılarak, gelecek zaman ifade etmek için kullanılmıştır.[300]

Yüce Allah'ın علمت نفس ما قدمت وأخرت İşte o zaman... Her kişi ne yapıp ne yapmadığını iyice anlayacaktır.[301] Ayeti, إذا edatının cevabıdır. Ancak, ba's (yeniden diriliş) esnasında anlayacaktır anlamında değil, aksine amel defterlerinin neşr edilmesi esnasında anlayacaktır anlamında kullanılmıştır. Çünkü bununla, إذا edatının tekrarlanma sayısına göre birbirinden farklı olan zamanlar değil, başlangıcı, sûra ilk üfürüş, sonu da yaratıkların birbirinden ayrılması olan tek bir zaman kastedilmektedir. إذا edatının tekrar edilişi, içinde bulunan büyük felaketlerin korkutuculuğundan dolayıdır.[302] Bu ayet, göğün yarıldığı, yıldızların etrafa saçıldığı, denizlerin birbirine katıldığı ve kabirlerin içinin dışına çıkarıldığı esnada, her kişi ne yapıp ne yapmadığını iyice anlayacaktır. Şeklinde tevil edilmektedir.

Mutaffifîn sûresinde, şart anlamı içeren إذا zarfıyla mesbûk veya kendinden önceki bir fiile matuf olan fiiller bulunmaktadır. Bu fiiller, birbirinden uzak iki siyâkta geçmiştir. Bu fiillerin üçü sûrenin başlarındaki الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ * وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ Onlar ki satın alırken haklarını tam olarak alırlar. Fakat kendileri başkalarına satar, ölçüp tartarken eksik yapar, hîle karıştırırlar.[303] Ayetlerinde geçmektedir. Bunlar da, اكتالوا، كالوهم، وزنوهم fiilleridir. İlk iki fiil, إذا zarfıyla mesbûk olup üçüncü fiil, ikinci fiile matuftur. Diğer üç fiil ise, sûrenin sonlarındaki وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ / وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ / وَإِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوا إِنَّ هَؤُلَاءِ لَضَالُّونَ Yanlarından geçerken kaş göz hareketleriyle onları küçümserlerdi. Ailelerine döndüklerinde yaptıkları bu işlerle övünüp eğlenirlerdi. Onları gördükleri zaman: "Şunlar kaçık insanlar, anormal tipler!" derlerdi.[304] Ayetlerinde geçmektedir. Bunlar da مروا، انقلبوا، رأوهم fiilleridir.

Bu ayetlere bakıldığında, şart cevabının ilk üç fiilde muzari kipinde geldiği görülmektedir. Ayrıca son üç fiilin birincisi olan fiilin şart cevabının da bu şekilde olduğu

---

[300] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/171-172.
[265] İnfitâr 82/5.
[266] Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* XXX/63; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm İle Mezâyâ'l-Kur'âni'l-Kerîm Tefsîru Ebu's-Su'ûd,* IX/120.

[303] Mutaffifîn 83/2-3.
[304] Mutaffifîn 83/30,31,32.

görülmektedir. Oysa, sondaki ayetlerde yer alan ikinci ve üçüncü fiillere ait şartın cevabı mazi kipinde gelmiş bulunmaktadır. Bu, ne anlama gelmektedir? İlk ayetlerin, her dönem ve mekanda, vicdansız ve ahlaksız bazı insanların terazide yapmış olduğu eksik tartma olgusundan bahsetmektedir. Böyle yapan bencil tabiatlı insanlar, hakları olmayan şeylere göz dikmektedirler. Bunu da başkalarıyla olan alışverişlerinde ölçü konusunda hırsızlık yaparak gerçekleştirirler. Buna karşılık da, başkalarından bir şey aldıkları takdirde haklarının tümünü almak için çok çaba sarf ederler. Yüce Allah'ın ayetlerde ويل للمطففين الذين إذا اكتالوا / diyerek, bunun yerine اتزنوا ifadesini kullanmaması ve وإذا كالوهم أو وزنوهم ayetiyle devam etmesindeki neden, alışverişin hem keyl hem de vezn yoluyla gerçekleşebilmesinden olup bunlardan biri zaten diğerini ifade etmektedir. Ayrıca, ayette mutaffifîn olarak tabir edilen eksik ölçüp tartanların bir şey satın aldıkları zaman terazi yerine her zaman ölçüyü tercih etmeleridir.[305]

Buradaki fiillerin hepsi, geçmişte ortaya çıkmış, şu an gerçekleşmeye devam etmekte ve gelecekte de gerçekleşmeye devam edecektir. Şart fiilinin mazi kipinde cevap fiilinin de muzari kipinde gelmiş olması, mazi fiil delaletinin burada dilbilimcilerin belirttiği üzere aslî delaletinden çıkıp gelecek zamana delalet ettiğini göstermektedir. Bu da إذا şart edatı sayesinde olmaktadır. Buradaki fiiller, şimdiki zamanda devam eden geçmiş zaman ile gelecek zamanda yenilenen zamana delalet eder olmuştur. İnkarcı ve günahkarların müminlere karşı olan tavırlarından bahseden ayetlerde de aynı durum sözkonusudur. Nitekim, inkarcı ve günahkârlar, müminler yanlarından geçtiklerinde, onlarla alay etmekte ve kaş göz hareketleriyle onları küçümserlerdi. Bu davranış şekli, insanlar arasında eski bir adet haline geldi. Yaratılıştan bu yana inkarcılar, bu yolda yürümüş, müminler de bunu ayaşamışlardır. Hâlâ bu alay edenler, alay etmeye devam etmekte, salih Müslümanlar da buna katlanmaya devam etmektedirler. Bu vaziyet insanların yeniden dirilişine kadar bu şekilde devam edecektir.

Bu fiillerin, burada kıyamet günü meydana gelecek olaylar hakkında geldiğinin anlaşılması gerekir. Durumlar değişip, alay konusu olanlar, gülen taraf durumuna dönüştüklerinde ve alay edip kaş göz hareketi yapanlar, yaptıklarının tam karşılığı olarak karşı tarafa geçeceklerdir. Şüphesiz bu ayetler, kıyamet gününde her iki gruba dünya hayatında yaşanan şeyleri hatırlatmak amacıyla söylenecek olan şeylerin anlatıldığı

[305] Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl,* IV/720; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXXI/83.

bağlamda geçmektedir. Yüce Allah'ın bu ayetlerden hemen sonra فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ * عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ İşte bu gün de, müminler kâfirlerin üstüne gülerler. Koltuklarına kurulup bakınırlar.[306] Ayetini getirmesinden anlaşılmaktadır. İbn Âşûr, bu ayetleri yorumlayarak, "Bu söz, yüce Allah'ın "ثم يقال هذا الذي كنتم به تكذبون" "Sonra kendilerine: "İşte size yalan saydığınız cehennem!" denilir.[307] Ayetinde anlatıldığı üzere günahkarlara kıyamet günü söylenecek olan sözlerden biridir."Çünkü bu ayet, sûrenin sonlarında yer alan فاليوم الذين آمنوا من الكفار يضحكون İşte bu gün de, müminler kâfirlerin üstüne gülerler.[308] Ayetiyle irtibatlıdır. O halde فاليوم الذين آمنوا من الكفار يضحكون ayetinde anlatılanların kıyamet günü gerçekleşecek olan bir konuşmanın olduğu açıktır. Zira, اليومsözcüğünün lâm-ı tarifle 'ال' marife yapılması (belirli kılınması) ve zarf olduğu kabulüyle nasb edilmesi, o günün hazır ve sınırları belli bir gün olmasını gerektirmektedir. Müminlerin koltukların üzerine kurulmuş bir haldeyken kâfirlerin üzerine gülecekleri günün kıyamet günü olduğu bilinmektedir. كانوا من الذين آمنوا يضحكون ayetinin, geçmiş olan bir oluşu anlattığı açıktır. Aynı şekilde bu ayetin matufu olan yüce Allah'ın وإذا مروا، وإذا انقلبوا، وإذا رأوهم şeklindeki sözleri için de aynı durum sözkonusudur. Bağlam, bu sözlerin, kıyamet günü, yüce Allah tarafından şahitlerin huzurunda yapılacak olan bir konuşmaya delalet etmektedir.[309]

Durum böyle olunca, mücrimlerin müminlerle alay edişinden bahseden ayetlerin, Yüce Allah'ın, kıyamet gününde bu mücrimlere bir hatırlatma olarak söylediği ve onları pişman ettirmek için geçmişleri ve müminlere karşı olan kötü tutumlarına ilişkin bir bağlamda geldiği görülmektedir. O gün, önceden kendileriyle alay eden mücrimlerle yer değiştireceklerine ilişkin bir delildir. Bundan dolayı, mazi kipinin bu ayetlerde, aslî delaletlerinden ayrılıp, gelecek zamana işaret ettiği sonucuna varmak mümkündür. Başka bir ifadeyle, geçmişte gerçekleşmesi, yenilenmesi ve dünya hayatı boyunca oluşmaya devam etmesi, gelecek zamanda hikaye edilmektedir.

Aynı şekilde inşikâk sûresinde, mazi kipiyle çok sayıda fiil geçmektedir. Ancak bu fiiller aslî delaletinden ayrılıp gelecek zaman ifade etmektedir. Bu fiiller,

---

[306] Mutaffıfîn 83/34-35.
[307] Mutaffıfîn 83/17.
[308] Mutaffıfîn 83/34.
[309] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/209.

إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ / وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ / وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ / وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ / وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ

1. Gök yarıldığı zaman...

2. Ve hep yapageldiği gibi, Rabbinin buyruğunu dinlediği zaman...

3. Yer yayılıp dümdüz edildiği,

4. İçindekileri dışarı atıp boşaldığı,

5. Ve hep yapageldiği gibi, Rabbinin buyruğunu dinlediği zaman... Seyredin siz: neler olacak o zaman![310] ayetlerinde geçen fiillerdir. Dilbilimciler, إِذَا edatının âmili konusunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, Bu edatın âmilinin انْشَقَّتْ, diğer bazıları da âmilin فَمُلَاقِيهِ, bazıları da âmilin muzmar (gizli) bir fiil, bazı müfessirler de âmilin كادح olduğunu ve إذا السماء انشقت zarfının habere korkutma ve teşvik amacıyla âmili olan كادح kelimesine takdim edildiğini belirtmişlerdir. Ayetteki ifadenin takdiri de, Ey insan! Sen, gök yarıldığı zaman, didinip duracaksın. إذاedatı da gelecek zaman zarfıdır. إذاedatına bağlı olan cümlede yer alan fiil, gelecek zaman ifade etmektedir. Fiilin kesin olarak gerçekleşeceğine dikkat çekmek için mazi kipinde gelmiştir. Çünkü إذا sözcüğünün aslı, şartın gerçekleşmesini göstermek içindir. إذا السماء انشقت ayetinde, müsnedun ileyh, müsned fiile takdim edilmiştir. Ayet, إذا انشقت السماء şeklinde gelmemiştir. Bunun nedeni, hükmü kuvvetlendirmektir. Bu da şartın gerçekleşmesidir. Yani, bu şart, mutlaka gerçekleşecektir.[311]

Yüce Allah'ın إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا Yer o müthiş depremiyle sarsıldığı zaman.[312] Ayetiyle ilgili olarak, dilde zelzele, şiddetli hareket ve türbülans demektir. Ayette fiil, meçhul formda gelmiştir. Fâil ise bilindiği için zikredilmemiştir. Fiil mâzi kipte gelmiştir. Çünkü, kuşkusuz bir olay ve gerçektir. Fiilin başında إذاedatı gelmiş, ve

[310] İnşikâk 84/1-5.
[311] İbn Atiyye, *El-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,* V/457; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/218.
[312] Zilzâl 99/1.

bu edat, fiilin zamanını gelecek zamana kaydırmıştır.[313] Aynı sözler, كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا Hayır, bu böyle olmamalı! Yer dağılıp parça parça olduğunda;[314] ayeti için de geçerlidir. Ayette geçen 'ed-dekk' sözcüğü, duvar ve dağın kırılması demektir. Yani, yerin üstünde bulunan dağ, ağaç vb. herşeyin, yer sarsıldığı zaman kırılıp üzerinde hiçbir şeyin kalmaması demektir. Ayette geçen دكا دكا sözcüklerinin iki defa tekrar edilmesinin anlamı, bir şeyin başka bir şeyin ardından kırılması demektir. / حَسَبْتُه باباً باباً / "Onu bölüm bölüm hesapladım." / علمته حرفاً حرفاً / "Onu harf harf öğrendim." Denilmesi gibi. Yani, yeryüzü üzerinde, kırılma ve parçalanma tâ ki yeryüzü yok olup gidene dek tekrar etmiştir.[315]

Yüce Allah'ın, إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ / وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا / فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا Allah'ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde; ve insanların akın akın Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde; Rabbine hamdederekşanının yüceliğini dile getir ve O'ndan af dile; Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir.[316] Ayetlerinde, جاء mazi fiilinin, kendisine إذا şart edatı bitiştiği için, geleceğe delalet etmiştir. إذاedatı, mutlak bir ism-i zamandır. Çoğunlukla gelecek zaman için kullanılır. Bunun için de şart anlamı taşımaktadır. Bu edattan sonra gelen mazi fiil tahakkuk ifade etmek amacıyla kullanılır. Bazen de bu edattan sonra gelen fiil, وهو على جمعهم إذا يشاء قدير / O dilediği zaman onları bir araya getirme gücüne de sahiptir.[317] Ayetinde olduğu gibi muzari fiil de olabilmektedir. Geçmiş zamanda kullanıldığı zaman, bu edattan sonra gelen cümledeki fiilin mazi fiil olması gerekir. إذاedatı, o zaman şart anlamı taşımayıp sırf ihbâr anlamı içerir. Örneğin, وإذا رأوا تجارة أو لهوا انفضوا إليها Ama onlar bir ticaret veya eğlence gördüklerinde ona yöneldiler.[318] Burada إذاedatı, cevap cümlesi olan فسبح بحمد ربك ayetinin başında fe/ف harfi olduğu için, kesin olarak şart anlamı içermektedir.[319]

---

[313] Bintu'ş-Şâtii, Abdurrahman, Âişe, *Et-Tefsîru'l-Beyânî Li'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Dâru'l-Ma'ârif, 7. Baskı, I/81-82.
[314] Fecr 89/21.
[315] Râzî, Mefâtîhu'l-Ğayb, XXXI/158.
[316] Nasr 110/1-3.
[317] Şûrâ 42/29.
[318] Cum'â
[319] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/590.

Gelecek zaman bildiren bir bağlam çerçevesinde, içinde إذاedatının yer aldığı başka yerler de mevcuttur. Bu yerlerden biri de Yüce Allah'ın yardımın ve peşinden İslamın yayılışının gerçekleştiği büyük fethin geleceğinden bahsettiği Nasr sûresidir.

Yüce Allah'ın, إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ / وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا / فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا Allah'ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde; ve insanların akın akın Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde; Rabbine hamdederekşanının yüceliğini dile getir ve O'ndan af dile; Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir.[320] إذا zaman zarfı, fiilin yönünü geçmişten geleceğe çevirmiştir.

3.3.4.2. Mâzi Fiilin مَنْ Şart Edatından Sonra Gelmesi

Yüce Allah'ın, يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا Onlar, Ruh'un (Cebrâil'in) ve meleklerin saf duracakları gün Allah'a hitap edemeyeceklerdir. Sadece Rahmân'ın izin vereceği ve doğru söyleyecek olan kimseler konuşabilecektir. Ayetinde Allah'a hitap etmenin, Rahmân'ın kendisiyle konuşacak kişiye ve kendisiyle konuşacak kişinin sözlerinin doğru oluşuna bağlı olarak izin vermesine bağlıdır. Ayrıca doğru söz söylemek de Rahmân'ın iznine bağlıdır. O halde, iznin zamanı, konuşma yani doğru söz söyleme zamanından küçük bir an da olsa, daha öncedir. Bir başka ifadeyle, أَذِنَ fiili, قال fiiline göre geçmiştir. Her iki fiil de, فَعَلَ kalıbında gelmiş ancak, bağlam, her iki fiili de, gelecek zamandaki bir durumu ifade eder yapmıştır. Her iki fiil de, kıyamet gününde, Ruh'un (Cebrâil'in) Allah'ın karşısında saf duracağı günde gerçekleşecektir. وقال صواباً İbâresindeki fiil, muzari anlamında kullanılmıştır. Yani, ويقول صواباً gibidir. Bunun yerine bu olayın Allah'ın bilgisi çerçevesinde kesin olarak gerçekleşeceğini ifade etmek için mazi fiil kullanılmıştır.[321]

---

[320] Nasr 110/1-3.

[321] Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed İbn Yûsuf, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît,* Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2001, Tahkik: Âdil Ahmed Abdulmevcûd, VIII/407; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXX/53.

SONUÇ

Çalışmamızın gerekli olan kısımlarını bitirdikten sonra bir dizi sonuçla karşılaştık. Bu sonuçları okuyucuya arz edecek olursak şunları söylememiz mümkündür:

Mâzi fiilin asıl itibarıyla geçmişe delâlet etmesi gerekir. Bununla birlikte mazi fiil bazen orijinal kipinden sıyrılıp, Kur'ân-ı Kerim'deki sûrelerde yer alan metnin anlamının ihtimale açık olması nedeniyle gelecek zamanı, şimdiki zamanı veya her ikisini birlikte ifade edebilmektedir. Bazı modern müfessirler, mazi fiil için başka bir zaman icat ettiler. İcat etmiş oldukları bu yeni zaman, devam eden geçmiş zamandır. Bu zaman çeşidi Kur'ân'a hastır.

Amme cüzünde yer alan mazi fiillerin çoğunlukla mutlak geçmiş zaman ifade etmektedir. Her sûrede uzak ve yakın geçmiş zaman ifade eden fillerle karşılaştık. Bu fiillerin ifade ettiği anlam, Amme cüzünde yer alan sûrelerin bağlamından anlaşılmaktadır.

Kendi anlamının yerine gelecek zaman ifade eden mâzi fiiller tespit ettik. Geçmiş zaman ifade etmesi gerekirken, إذا ve مَن şart edatları gibi lafzî ve manevî karineler yoluyla gelecek zaman ifade ettiklerini ve bunlardan mâzi fiille beraber kullanılan إذا şart edatının çalışmanın içinde yer alan ayetler içerisinde en çok kullanılan edat olduğu tespit edildi.

Devam eden geçmiş zamanın kullanımı Kur'an-ı Kerim'e hastır. Devam eden geçmiş zamanın, Kur'an-ı Kerim'in içinde Allah lafzıyla veya muzâri bir fiille bitişik olarak gelen كان nâkıs fiiliyle ilişkilidir. كان nâkıs fiili, herhangi bir şeyle beraber kullanılmadığında, geçmiş veya şimdiki zaman ifade etmektedir. Bu durum metnin bağlamından anlaşılabilir.

Amme cüzündeki bazı sûrelerde geçen mukârebe filleri ile nefy edatı ما ile قد edatından sonra gelen mazi fiillerin, bazı dilbilicilerin dediğinin aksine geçmiş zamanın, şimdiki zamana yaklaştırmayı sağlamadığı görülmüştür. Nitekim, bizim incelediğimiz kaynaklara nisbetle, müfessirler de bu zamandan bahsetmemektedir.

Bazı dilbilimciler, mâzi fiilin الآن ve غداً gibi gelecek zaman ifade eden lafzî bir karineyle birlikte kullanıldığında, ifade ettiği anlamın, gelecek zamana dönüştüğünü belirtmektedirler. Ancak, Amme cüzünde bu durumu gösteren bir örneğe rastlamadık.

Aynı şekilde, tesviye hemzesine de rastlamadık. Amme cüzünde Şems suresinde olduğu gibi, mâzi fiile atf edilmek suretiyle ifade ettiği zaman geçmiş zamana kayan muzâri fiil de mevcuttur.

KAYNAKÇA

ABDULKÂDİR, Hâmid, *Meâni'l-Mâzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mecma'ul-Luğa Dergisi, Kahire 1958.

ABDULKERÎM, Bekrî, *ez-Zemenu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dirâsetun Delâliyyetun li'l-Ef'âli'l-Vârideti Fîh, Dâru'l-Kitâbi'l-Hadîs, Kahire 2001.

AHMED İBN MUHAMMED, *Şezâ'l-'Arf fî Fenni's-Sarf, Dâru'l-Kiyân li't-Tıbâ'a ve't-Tevzî'*, Riyad, Trs.

AHMED MUHTÂR, Ömer, *İlmu'd-Delâleti*, İlmu'l-Kitâb, baskısı yok, Kâhire 1998.

ALP, Musa, Arap Dilinde هل /Hel ve أ/Hemze Soru Harflerinin Vaz'ı ve Kullanımı, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana 2017. Sayı: 97.

AYDIN, Ferit, *Arap Dilinde Zamanlar*, Anber Yayınevi, İstanbul 1997.

BEĞAVÎ, Huseyn İbn Mes'ûd, Me'*âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân* Tefsîru'l-Beğavî, tah. Muhammed Abdullah en-Nemr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 4. Baskı, Beyrut

BÛHALHAL, Abdullah, *et-Ta'bîru'z-Zemeniyyu 'inde'n-Nuhâti'l-Arab*; , Dîvânu'l-Matbû'âti'l-Câmi'iyye, Cezâir 1987.

CELÛL, el-Beşîr, et-Tahvîlu'z-Zemeniyyu Li'l-Fi'li'l-Mâzî Fî'l-Luğati'l-Arabiyyeti, *Mecelletu'l-Mahber*, Ebhâs Fî'l-Luğati ve'l-Edebi'l-Cezâirî, Edebiyat ve Arap Dili Bölümü, Edebiyat ve Diller Fakültesi, Muhammed Haydar Üniversitesi, Biskere, VI. Sayı, 2011.

DAĞÎM, Semih, *Mevsûatu Mustalahât Sadruddîn eş-Şîrâzî*, Mektebetu Lubnân, 1. Baskı, Beyrût 2004.

DUCENÎ, Abdulfettâh, *el-İ'câzu'n-Nahvî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetu'l-Felâh, Kuveyt, 1. Baskı, 1984.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

EBÛ MANSUR, Muhammed İbn Ahmed İbn el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, tah. Muhamme Avd Mur'ib, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

EBU'L-HUSEYN, Ahmed İbn Fâris İbn Zekeriyyâ, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1979.

el-ÂLÛSÎ, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, tah. Ali Abdulbâri Atıyye, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut h. 1415.

el-Buka'î, İbrâhim İbn Ömer İbn Hasan er-Rabbât, *Nazmu'd-Durr fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, Trs.

ENÎS, İbrahim, *Min Esrâri'l-Luğa*, Mektebetu Angelo el-Mısriyye, 6. Baskı, Kahire 1978.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail İbn Hammâd el-Cevherî, es-Sıhâh, *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, tah. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dârû'l-İlm Li'l-Muallimîn, 4. Baskı, Beyrut 1987, IV/1698.

el-FÎRUZÂBÂDÎ, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed İbn Ya'kûb, *Basâiru zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, tahkik: Muhammed Ali en-Neccâr, el-Meclisu'l-a'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Kâhire 1996.

el-ĞALÂYÎNÎ, Mustafa, *Câmi'u'd-Durûsi'l-Arabiyye*, el-Müessesetu'l-Hadîsetu li'l-Kitâb, Trablus, Lübnan, 1. Baskı.

HÂDİF, Saîd, Dirâsetun Luğaviyyetun Tahlîliyyetun Li Fi'li'l- Keynûneti, *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye*, Batna Üniversitesi, 3. Sayı, 1995.

HÂFIZ, Yâsîn, *İthâfu't-Tarf fî İlmi's-Sarf*, Dâru'l-'Asmâi, 1. Baskı, Dımaşk 1996.

HÂMİD, Abdulkâdir, Makale: Me'âni'l-Mâzi ve'l-Muzâri'i fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, *Mecme'u'l-Luğati'l- 'Arabiyye dergisi*, Tahrîr Matbaası, Kahire 1958, sayı: X.

HASAN, Abbas, *en-Nahvu'l-Vâfî*, Dâru'l-Ma'ârif, 6. Baskı, Kahire.

HASSÂN, Temmâm, e*l-Luğatu'l-Arabiyye Ma 'nâhâ ve Mebnâhâ,* Dâru's-Sekâfe, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1949.

HÛLÎ, Muhammed Ali, *İlmu'd-Delâleti (İlmu'l-Ma'nâ),* Dâru'l-Felâh Yayın ve Dağıtım, Suveylih, Ürdün, 2011.

İBN AKÎL, Abdullah İbn Abdurrahman el-Akîlî el- Hemedânî el-Mısrî*, Şerh-i İbn Akîl alâ elfîyeti İbn Mâlik*, tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru't-Turâs, Kâhire, Trs.

İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir İbn Muhammed İbn Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tunus 1983.

İBN HİŞÂM, Abdullah İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Şuzûri'z-Zehebfî Ma'rifeti'l-Arab,* tah. Abdulgani ed-Dakar, Eş-Şeriketu'l-Muttehidetu li't-Tevzî', Dımaşk 1984..

İBN HİŞÂM, Abdullah İbn Yusuf, *Ma'nâ'l-Lebîb 'an Kutubi'l-İ'râb*, Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Ali Hamdullah, Dâru'l-Fikr, 6. Baskı, Dımaşk 1985.

İBN HİŞÂM, Cemâludddîn Abdullah, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, tah. Yûsuf el-Buka'î, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2008.

İBN HİŞÂM, el-Ensârî, Ebû Muhammed,Abdullah Cemâluddîn İbn Yûsuf İbn Ahmed İbn Abdullah, *Avzahu'l-Mesâlik İle Elfiyeti İbni Mâlik*, Dâru'l-Cîl, 5. Baskı, Beyrut 1979.

İBN MÂLİK, Muhammed İbn Abdullah, *Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsıd*, tah. Muhammed Kâmil Berekât, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kahire 1967.

İBN MANZÛR, Cemâleddîn İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut h. 1414.

İBN CİNNÎ, Ebi'l-Feth, Osman, *el-Hasâis,* tah. Muhammed Ali en-Neccâr, âlemu'l-Kutub, Beyrut, Trs.

İBNU'L-HÂCİB, Raziyyuddîn Muhammed İbn el-Hasan el-Esterâbâdî, *Şerhu Hâşiyeti İbni'l-Hâcib,* tah. Muhammed Nûr el-Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1982.

el-KURTUBÎ, Ebû Abdullah, Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Bekr İbn Ferah el-Ensârî el-Hazrecî, *el-Câmi' Liahkâmi'l-Kur'ân* Tefsîru'l-Kurtubî, tahkik, Ahmed el-Baradûnî ve İbrâhim Atfayş, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 3. Baskı, Kâhire 1964.

MAHZÛMÎ, Mehdî, *Fi'n-Nahvi'l-Arabî – Nakd ve Tevcîh*-, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 2. Baskı, Beyrut 1986.

MANSÛRÎ, Ali Câbir, *ed-Delâletü'z-Zemeniyyetu fi'l-Cumleti'l-Arabiyyeti*, Dâru's-Sekâfeti Li'n-Neşri ve't-Tevzî', Amman 2002.

Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed İbn Yâkub, el-Fîruzâbâdî, *El-Kâmus el-Muhît,* tah. Muhammed Naîm el-'Arkasûsî, Müessesetü'r-Risâleti li't-Tıbâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrut 2005.

MUĞÂLESE, Mahmûd, *en-Nahvu'ş-Şâfî*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Trs.

NAHHÂS, Mustafa, *Min Kazâyâ'l-Luğa*, Kuveyt Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı,Kuveyt, 1995.

NUREDDÎN, İsâm, *el-Fi'lu ve'z-Zemenu,* el-Müessesetu'l-Câmi'iyyetu li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1. Baskı, Beyrut 1984.

RÂZÎ, Fahruddîn, *Mefâtîhu'l-Ğayb* et-Tefsîru'l-KebîrBûhalhal, Abdullah, et-Ta'bîru'z-Zemeniyyu 'inde'n-Nuhâti'l-Arab, Dîvânu'l-Matbû'âti'l-Câmi'iyye, Cezâir 1987.

REŞÎD, Kemâl Abdurrahim, *ez-Zemenu'n-Nahvî Fi'l-Luğati'l-Arabiyye,* Dâru Âlemi's-Sakâfe, Amman 2008.

REYHÂNÎ, Muhammed Abdurrahman*, İtticâhâtu't-Tahlîli'z-Zamanî fi'd-Dirâsâti'l-Luğaviyye*, Dâru Kubâ Basım Yayınevi, Kâhire, Trs.

SABBÂN, Muhammed İbn Alî, *Hâşiyetu's-Sabbân alâ Şerhi'l-Eşmûnî alâ Elfiyeti İbni Mâlik*, tah. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, el-Mektebetü't-Tevfîkiyye, Kâhire, ty.

SÂMİRÂÎ, Muhammed Fâzıl, *en-Nahvu'l-Arabî Ahkâm ve Me'âni*, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Dımaşk 2014.

SÎBEVEYH, Amr İbn Osman İbn Kanber, *el-Kitâb,* tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1988.

SUYÛTÎ, Abdurrahman İbn Ebî Bekr, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi*', tah. Abdulhamid Hindâvî, el-Mektebetu't-Tevfîkiyye, Mısır.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed İbn Ali, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti Min İlmi't-Tefsir*.Trs.

TABERÎ, Ebû Ca'fer, Muhammed İbn Cerîr İbn Yezîd İbn Kesîr İbn Ğâlib el-Âmilî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Dımaşk 2000.

TEVVÂME, Abdulcabbar, *Zemenu'l- Fi'li fi'l-Luğeti'l-Arabiyyeti,* Cezâir 1994.

TİRMİZÎ, Ebû İsâ, Muhammed İbn İsâ İ-bn Sevre İbn Mûsâ, *Sünenü't-Tirmîzî,* tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir, Şirketü Mektebe ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı, Kâhire 1975.

UKKÂŞE, Mahmud, *ed-Delâletü'l-Lafziyye,* Mektebetu Angelo el-Mısriyye, 1. Baskı, Kahire 2000.

UKKÂŞE, Mahmud, *et-Tahlîlu'l-Luğaviyyu fî Dav'i İlmi'd-Delâleti* Dirâsetün fî'd- Delâleti's-Savtiyyeti ve's-Sarfiyyeti ve'n-Nahviyyeti ve'l-Mu'cemiyyeti, Dâru'n-Neşri li'l-Câmi'âti, Kâhire 2011.

VÂKIDÎ, Muhammed İbn Ömer İbn Vâkıd es-Sehmî, *el-Meğâzî,* tah. Marsden Jones, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1984.

VEZÎR, Muhammed Receb, Makale:Mecelletu *ulûmi'l-Luğati'l-Arabiyyeti*, *Dirâsât İlmiyye Muhkeme*, Dâru Ğarîb, Kahire t..y.

ZEMAHŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Amr İbn Ahmed, el-Keşşâf'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl, Dâru'l-Kitâbi'l- 'Arabî, Beyrut h.1407.

ZEMAHŞERÎ, Mahmûd İbn Ahmed, Ebû'l-Kâsım, *el-Mufassal fî Sınâ'ati'l-i'râb*, tah. Ali Bumelhem, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1993.

ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed İbn Abdullah İbn Bahâdır, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1975.

الجمهورية التركية

جامعة تشوقورأووا

معهد العلوم الاجتماعية

قسم العلوم الإسلامية الأساسية

دلالة الفعل الماضي في جزء عَمّ

عبد المعين ليلا

رسالة ماجستير

أضنة / 2019

الجمهورية التركية

جامعة تشوقورأووا

معهد العلوم الاجتماعية

قسم العلوم الإسلامية الأساسية

دلالة الفعل الماضي في جزء عَمّ

عبد المعين ليلا

الإشراف: **أ. د. موسى آلب**

العضو: **أ. د. فاروق تشيفتشي**

العضو: **د. علي تمل**

رسالة ماجستير

أضنة/ 2019

إلى إدارة معهد العلوم الاجتماعية بجامعة تشوقورأووا:

إن هذا البحث معترف به من قِبل لجنتنا كرسالة ماجستير في قسم العلوم الإسلامية الأساسية.

رئيس اللجنة: أ. د. موسى آلب (المشرف)

العضو : أ. د. فاروق تشيفتشي

العضو: د. علي تمل

الموافقة:

أوافق على أنّ التواقيع أعلاه خاصة بالأساتذة المذكورة أسماؤهم.

.../ .../ 2019 م.

الموافق: .../ .../ 1440 هـ .

أ. د. سراب تشابوك
مدير المعهد

ملاحظة: إن استعمال البيانات والجداول والقوائم والصور التي تم استخدامها أو اقتباسها من المراجع والمصادر الأخرى في هذه الرسالة بدون الإشارة إليها هي تابعة لقانون الأعمال الفكرية والفنّية رقم 5846.

التصريح الأخلاقي

ألّفت رسالتي هذه موافقًة لقواعد كتابة الرسائل لمعهد العلوم الاجتماعية بجامعة تشوقورأووا؛ وأبلغ على أنّ:

- تحصيلي على المعطيات والمعلومات والمستندات التي عرضتها في الرسالة حسب قواعد علمية وخُلقية.
- تقديمي كافة المعلومات والوثائق والتقييمات والنتائج مناسبة لقواعد علمية وخُلقية علمية.
- اقتباسي كل المراجع والمصادر التي استفدت منها في عمل الرسالة وإشارتي إليها موافقًة عليها.
- لم أقم بأيّ تعديل في المعطيات المستخدمة والنتائج الموصولة إليها.
- العمل الذي عرضته في هذه الرسالة هو مبتكر و بجهدي الشخصي.

إن لم يكن ما ذكر أعلاه فإنني أعلن وأؤكّد موافقتي على ما سيحصل عليّ من ضياع الحقوق.

.../ .../ 2019 م.

الموافق: .../ .../ 1440 هـ.

عبد المعين ليلا

ملخص

دلالة الفعل الماضي في جزء عَمّ

عبد المعين ليلا

رسالة ماجستير، قسم العلوم الإسلامية الأساسية

المشرف: أ. د. موسى ألب

آب 2019، 80 صفحة

إنّ الدلالة الزمنية تُعتبَرُ مسألة من المسائل الدقيقة والمهمة التي تناولها اللغويون قديماً وحديثاً. وهناك علاقة وثيقة بين الزمن والفعل الماضي، لأن الزمن هو الذي يحدد المعنى المقصود من الفعل، لذلك لا بد من الوقوف ملياً على الدلالات الزمنية التي قد ينصرف إليها الماضي. وهي غالباً ثلاث دلالات رئيسية: الماضي والحاضر والمستقبل.

من المعلوم أن القرآن الكريم مليء بالأفعال سواء الماضي أو المضارع أو الأمر، وانطلاقاً من ذلك جاءت هذه الرسالة لتَدْرُسَ موضوع دلالة الفعل الماضي في جزء عَمّ، وفق قواعد اللغة العربية وآراء المفسرين اللغويين. لقد قسمت هذا البحث على ثلاثة فصول إضافة إلى المقدمة والخاتمة.

الفصل الأول: دُرِسَ فيه تعريف الفعل بشكل عام، ثم عُرِّفَ الفعل الماضي، وذُكِرَتْ علاماته، ودلالة الفعل، وذُكِرَ أيضاً الفرق بين لفظي الفعل والعمل. ثم عُرِّفَت الدلالة وأنواعها، ثم شُرِحَ الزمن وأقسامه. وفي نهاية الفصل ذُكِرَت الأفعال الناسخة وصِيَغ الزيادة للفعل الماضي.

الفصل الثاني: دُرِسَت فيه الأفعال الماضية الدالة على الزمن الماضي والحاضر، وعُرِّف الفعل الماضي الدال على الزمنين القريب والبعيد، والحالات التي تحدد إحدى الزمنين. ثم شُرِحَ الماضي المطلق وحالاته، وذُكِرَت حالات الزمن الحاضر للفعل الماضي مع شرح الآيات الوارد فيها الفعل في كلا الزمنين.

الفصل الثالث: دُرِسَت فيه الأفعال الماضية الدالة على الزمن المستقبل، ووُضِّحَت كل الحالات التي تتعلق بهذا الزمن. وشُرِحَت الأفعال الماضية الدالة على هذا الزمن مع ذِكر الآيات التي وَرَدَت فيها هذه الأفعال. في النهاية كُتِبَت الخاتمة ثم المصادر والمراجع.

الكلمات المفتاحيّة: الدلالة الزمنية، الفعل الماضي، جزء عم، الزمن المستقبل، الزمن الحاضر، الزمن المطلق.

ABSTRACT

Indication Of The Past Verb In "Juzu Amma"

Abdulmoain LAYLA

Master Letter Department Of Basic Islam Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Musa ALP

August 2019. 80 pages

The temporal significance is considered to be one of the most delicate and important issues that linguists have addressed in ancient and modern times. There is a close relationship between the time"tense" and the past, because time determines the intended meaning of the act, so it is necessary to be aware of the temporal signs that the past may go to. They are often three main indications: past, present and future.

It is well known that the Holy Quran is full of verbs, whether past, present or command. Hence, this thesis examines the significance of the past tense in "Juzua Amma, in accordance with the rules of the Arabic language and the opinions of linguists. I have divided this research into three chapters in addition to the introduction and conclusion.

Chapter I: Studied where the definition of the verb in general, then defined the past verb, stated its signs, the significance of the verb, also mentioned the difference between terms of verb and action. Then defined the significance and types, and then explained the tense and its sections. At the end of the chapter, the transferring verbs and extra forms of past tense were mentioned.

Chapter II: Examined the past acts that represent the past and present tense, and defined the past verb of the near and distant times, and cases that determine one of the two times. Then explained the absolute past and its situations, and stated the present times of the past verb with an explanation of the verses in which the verb is contained in both times.

Chapter III: Studied the past acts that indicate the future time, and clarified all the cases that relate to this time. It has explained the past verbs of this time with the mention of the verses in which these verbs were mentioned. In the end the conclusion, the sources and references were written.

Key words: Past verb, Juzu Amma, future tense, present tense, absolute(indefinite) tense.

ÖZET

Amme Cüzünde Mazi Fiilin Delaleti

Abdulmoaın LAYLA

Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Musa ALP
Ağustos 2019. 80 sayfa

Zamansal delalet, dilbilimcilerin eski dönemlerde ve günümüzde ele aldıkları en hassas ve önemli konulardan kabul edilmektedir. Zaman ve mazi fiil arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Çünkü zaman, fiilden amaçlanan anlamı belirleyen unsurdur. Bu nedenle de mazi fiilin ifade etmiş olduğu zamansal delaletler üzerinde dikkatli bir şekilde durmak gerekmektedir. Mazi fiilin ifade etmiş olduğu zamansal delaletler çoğunlukla geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman şeklinde üç ana zamana ayrılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'in mazi, muzari ve emir fiillerle dolu olduğu bilinmektedir. Bu itibarla, bu tezde Amme cüzünde yer alan mazi fiillerin delaleti konusu, Arap dili dilbilgisi kuralları ile dilbilimci olan tefsircilerin görüşleri çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır. Bu araştırma giriş ve sonuç kısımlarına ek olarak üç bölüme ayrılmaktadır.

Birinci bölümde, fiilin tanımı genel olarak ele alınmıştır. Daha sonra mazi fiilin tanımı yapıldıktan sonra mazi fiilin alametlerinden ve fiilin delaletinden bahsedilmiş, ayrıca فِعْل ve عَمَلlafızları arasındaki fark ele alınmıştır. Bundan sonra delalet kavramı tanımlanmış ve delalet çeşitleri belirtildikten sonra zaman ve zamanın bölümleri açıklanmıştır. Bölümün sonunda ise nâsih fiiller ile mazi fiile ait mezid (ilaveli) kiplerden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, geçmiş ve şimdiki zamana delalet eden mazi fiiller incelenmiş, yakın ve uzak zamana işaret eden mazi fiil tanıtılmış , ayrıca fiili, bu iki

zamandan biriyle sınırlayan durumlar ele alınmıştır. Daha sonra, mutlak mazi fiil ile ona ait durumlar açıklanmış ve içinde söz konusu iki zamanla kullanılan fiillerin geçtiği ayetler açıklanarak mazi fiilin şimdiki zaman ifade eden durumlarından bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde, gelecek zamana delalet eden mazi fiiller incelenmiş ve bu zamanla ilişkili olan tüm durumlar açıklanmıştır. Bu zaman delalet eden mazi fiiller, fiillerin geçtiği ayetler zikredilerek açıklanmıştır. En sonda da sonuç bölümü ile kaynakça yazılmıştır.

Anahtar Kelimler: Cüzü Amme, Mazî fiili, Hal, Mustakbel.

المقدمة

تتميز اللغة العربية بكثير من الخصائص عن باقي اللغات، وقد حاول العلماء دراسة علوم هذه اللغة فوضعوا قواعد وأسساً لتسهيل فهمها وإدراك مقاصدها. ومن إحدى القضايا التي تناولها النحاة قديماً وحديثاً هي قضية الزمن ودلالاته التي تُعتبر من أكثر الظواهر اللغوية دراسة، لأن الزمن يُعد مرتكز الوجود البشري، وما من ظاهرة من ظواهر اللغة إلا وتحمل بُعداً زمنياً.

إن في القرآن الكريم أفعالاً كثيرة تدل على الزمن الماضي بصيغته المعتادة أو بغير صيغته كالاستقبال الدال على المُضي، مما دفع كثير من الباحثين النحويين والبلاغيين وغيرهم أن يدرسوا الأفعال، لتوضيح مفاهيم الزمن في القرآن، وتحديد قواعده وأسسه، وذلك بشرح وتبيين الخطاب القرآني وتحديد مقاصده وأهدافه عن طريق اللجوء إلى قواعد اللغة العربية، والوقوف عند أقوال اللغويين والمفسرين، وقد خصصت هذا البحث لدراسة الدلالة الزمنية للفعل الماضي في جزء عم، وحاولت إبراز دلالة الزمن في السياق القرآني من خلال دراسة الصيغ الصرفية للفعل الماضي الواردة في هذا الجزء، وكان من أسباب اختياري لهذا الموضوع:

شرف الانتساب لخدمة كتاب الله تبارك وتعالى، والرغبة في التعرف على أن للفعل الماضي في القرآن الكريم دلالات ومعاني انفرد بها عما سواه من النصوص، لذلك قامت الدراسة على محاولة الإجابة عن الإشكاليات التالية:

ما طبيعة علاقة الزمن بالفعل؟

إنّ الاعتماد على هيكل وشكل الصيغ الصرفية غير كافٍ للوصول إلى وظائفها الصرفية والدلالية، يجب الاعتماد الأكبر على دراسة هذه الصيغ ضمن السياق التعبيري الذي يغير دلالة الفعل بواسطة القرائن اللفظية والمعنوية والتي غالباً ما تغير دلالاته الزمنية.

قسمت البحث على مقدمة وثلاثة فصول وخاتمة، أما الفصل الأول فقد خصصته للتعبير عن زمن ودلالة الفعل والفعل الماضي، ثم تحدثت عن الدلالة وبينت أنواعها، وقمت أيضاً بتعريف الزمن وأقسامه، وتناولت كل ما جاء على صيغة

الماضي كالأفعال الناقصة وأفعال المقاربة والشروع والمبني للمعلوم والمبني للمجهول وأفعال المدح والذم والمزيد والناقص.

وفي الفصل الثاني تحدثت عن الأفعال الماضية الدالة على الزمن الماضي والحاضر، واحتوى أيضاً على دراسة تطبيقية للأفعال الماضية، حيث قمت بدراسة الصيغ الفعلية، مع استعراض جميع القرائن التي تحدد الدلالة الزمنية للفعل الماضي.

في الفصل الثالث بحثت ما يتعلق بالفعل الماضي من حيث الدلالة على الزمن المستقبل، وذكرت أنه يدل على هذا الزمن عن طريق السياق النحوي، وعن طريق القرائن، وقمت بدراسة تطبيقية للأفعال الماضية، وبينت كل القرائن التي تحدد دلالتها المستقبلية، فكانت أداة الشرط (إذا) لها نصيب أكبر في هذه الدراسة، وجاءت الخاتمة وذكرت فيها أهمّ ما استنتجته من الدراسة بحثاً وتطبيقاً. يجب أن أشير إلى أنَّ هناك بعض الحالات التي ينصرف فيها الفعل الماضي إلى دلالات أخرى لم أجد لها أمثلة في جزء عم كوقوع الفعل الماضي بعد القسم، ورود الفعل الماضي بعد "ما" المصدرية وبعد أما، وغيرها.

وأخيراً لا يسعني إلا أن أتقدم بجزيل الشكر والعرفان إلى كل من مدَّ لي يد العون في إنجاز هذه الرسالة، وأخص بالذكر أستاذي المشرف على رسالتي الأستاذ الدكتور موسى ألب، الذي ما بخل عَليّ في نصائحه وتوجيهاته، وفي مراجعته وقراءته لهذه الرسالة، ولابد لي أن أشكر الأستاذ الدكتور طلال البكري الذي وقف بجانبي في كل مراحل هذه الرسالة.

عبد المعين ليلا

أضنة 2019

المحتويات

ملخص iv

ABSTRACT vi

ÖZET viii

المقدمة x

المدخل

1. البحث ومشكلاته 1

2.أهداف البحث وأهميته 1

3.الفرضيات 2

4. حدود البحث وشموله 3

5. منهج الرسالة 3

الفصل الأول

زمن ودلالة الفعل والفعل الماضي

1.1. تعريف الفعل وعلاماته ودلالته 4

1.1.1. تعريف الفعل 4

1.1.2. علامات الفعل 5

1.1.3. دلالة الفعل 5

1.1.4. الفرق بين لفظي الفعل والعمل 6

1.2. تعريف الفعل الماضي وعلاماته 7

1.2.1. الماضي لغة واصطلاحاً 7

1.2.2. علامات الماضي 8

1.3. دلالة الفعل الماضي وأنواعها 9

1.3.1. الدلالة لغةً واصطلاحاً 9

1.3.2. أنواع الدلالة 9

1.3.3. الفرق بين المعنى والدلالة 10

1.4. الزمن وأقسامه 11

1.4.1. الزمن لغة واصطلاحاً 11
1.4.2. مفهوم الزمن 12
1.4.3. الزمن الصرفي والزمن النحوي 13
1.4.4. دلالة الأفعال على الزمن 13
1.5. الأفعال الناسخة 16
1.5.1. الأفعال الناقصة 17
1.5.1.1. التام والناقص من كان وأخواتها 18
1.5.1.2. معاني كان وأخواتها 19
1.5.2. أفعال المقاربة والرجاء والشروع (كاد وأخواتها) 20
1.5.2.1. أفعال المُقارَبة 20
1.5.2.2. أفعال الرجاء 21
1.5.2.3. أفعال الشروع 21
1.5.3. ظن وأخواتها 21
1.5.3.1. الأفعال المتصرفة وغير المتصرفة 21
1.6. المعلوم والمجهول 22
1.6.1. حالات بناء المعلوم للمجهول 22
1.6.2. بناء ما قبل آخره حرف علة للمجهول 23
1.6.3. الأجوف المبني للمجهول 23
1.7. أفعال المدح والذم 24
1.7.1. أفعال جَرت مَجرى نعم وبئس في المدح والذم 25
1.7.2. حَبَّذا ولا حَبَّذا 26
1.8. الفعل الماضي المزيد ومعانيه 26
1.8.1. أوزان الثلاثيّ المزيد فيه 27
1.8.2. أوزان الرباعي المزيد فيه 28
1.8.3. أغراض صيغ الزوائد ومعانيها 28
1.8.4. معاني صيغ الزوائد 29

الفصل الثاني

الأفعال الماضية الدالة على الماضي والحاضر

2.1. **دلالة الفعل الماضي على الزمنين القريب والمطلق** 35
2.1.1. دلالة الفعل الماضي على الزمن القريب 35
2.1.1.1. وقوع الماضي بعد الحرف قد 35
2.1.1.2. وقوع الفعل الماضي بعد ما النافية 36
2.1.1.3. مجيء الفعل الماضي من أفعال المقاربة 36
2.1.2. الماضي المطلق 36
2.2. **دلالة الفعل الماضي على الزمن البعيد** 37
2.2.1. اقتران الماضي بـالفعل كان 37
2.2.2 اقتران الفعل الماضي بقرينة معنوية 37
2.3. **دلالة الفعل الماضي على الزمن الحاضر** 38
2.3.1. اقتران الفعل الماضي بظرف يدل على الحين 38
2.3.2. مجيء الفعل الماضي في التركيب الإنشائي 38
2.3.3. وقوع الفعل الماضي بعد القسم 39
2.3.4. مجيء الفعل الماضي من أفعال الشروع 39
2.4. **دلالة الفعل الماضي على الزمن العام** 39
2.4.1. **وقوع الفعل الماضي بعد همزة التسوية** 39
2.4.2. وقوع الفعل الماضي بعد كلما 40
2.4.3. وقوع الفعل الماضي بعد حيث 40
2.4.4. وقوع الفعل الماضي بعد أداة تحضيض 40
2.4.5. وقوع الفعل الماضي بعد الاسم الموصول 40
2.4.6. إسناد الفعل الماضي إلى لفظ الجلالة 41
2.4.7. دلالة الفعل الماضي على الظواهر الكونية المتجددة 41
2.4.8. دلالة الفعل الماضي على حدث متكرر 41
2.4.9. دلالة الفعل الماضي على صفة ثابتة في الموصوف 41
2.5. **الأفعال الدالة على الماضي المطلق** 42

2.6. **الأفعال الدالة على الزمن الحاضر** 48

2.7. **أفعال الكينونة** 52

2.8. **الالتفات** 56

الفصل الثالث

الأفعال الماضية الدالة على المستقبل

3.1. **دلالة الفعل الماضي على الاستقبال حسب السياق** 59

3.1.1. ورود الفعل الماضي في سياق الدعاء والوعد 59

3.1.2. عطف الماضي على المضارع ووقوع الماضي بعد فعل الكون المضارع 59

3.1.3. ورود الفعل الماضي في سياق الرجاء والإخبار عن المستقبل 60

3.2. **دلالة الفعل الماضي على الاستقبال حسب القرائن** 60

3.2.1. ورود الفعل الماضي بعد أدوات الشرط 60

3.2.2. ورود الفعل الماضي بعد النفي 61

3.2.3. ورود الفعل الماضي بعد "ما" المصدرية وبعد أما 61

3.2.4. ورود الفعل الماضي صفة لنكرة عامة 61

3.3. **الأثر الدلالي للفعل الماضي بين السياق والقرائن** 62

3.3.1. ورود الفعل الماضي في سياق أحوال يوم القيامة 62

3.3.2. ورود الفعل الماضي في سياق الدعاء 63

3.3.3. ورود الفعل الماضي في سياق الأحداث المستقبلية 64

3.3.4. ورود الفعل الماضي بعد أدوات الشرط 65

3.3.4.1. ورود الفعل الماضي بعد "إذا" أداة الشرط 65

3.3.4.2. ورود الفعل الماضي بعد أداة الشرط مَنْ 73

الخاتمة 74

المصادر والمراجع 75

المدخل

يتحدث هذا البحث عن دلالة الفعل الماضي الزمنية، وتنقسم الدلالة إلى ثلاثة أقسام وهي: الدلالة على الزمن الماضي، وعلى الزمن الحاضر وعلى الزمن المستقبل، وسوف أوضح القرائن والأحوال التي تحول الفعل الماضي من الدلالة الأصلية إلى الدلالات الفرعية. ولكل دلالة هدف بلاغي أو نحوي.

وقمت بدراسة المراحل والأزمنة التي مرت بها الأفعال في اللغة العربية، كالزمن النّحوي والزمن الصرفي، فالزَّمن الصرفي هو الزّمن القطعي للفعل المستقل، وهو قطعي الدلالة فوظيفة الصيغة الفعلية المفردة خارج السياق أمّا الزمن النّحوي يعتمد على التركيب اللغوي للجملة المكتوبة أو المنطوقة، فهو وظيفي لا يكون إلا من خلال الاستعمال.

1. البحث ومشكلاته

إن سبب اختياري لموضوع الفعل الماضي في جزء عمّ يرجع إلى دلالاته المتنوعة التي تكشف جماليته في النص القرآني، والأفعال تَرِدُ في القرآن كثيراً، والزمن من الموضوعات المهمة، فالزمن هو الذي يحدد المعنى المراد من الفعل فلذلك اخترت هذا الموضوع، ونظراً لكثرة الأفعال الماضية في جزء عم وتغير دلالاتها أصبح من الضروري البحث في هذا المجال كي يكون طريقاً سالكاً في مجريات البحث العلمي.

أما المشاكل التي واجهتني في البحث فكان من أهمها كثرة تنوع دلالات الفعل الماضي مما أدى إلى صعوبة التمييز بينها ولاسيّما أنني تعاملت مع النص القرآني، ومن المشاكل أيضاً اختلاف المفسرين في شرح الآيات القرآنية ودلالاتها، وقلة المصادر المكتوبة باللغة العربية.

2.أهداف البحث وأهميته

إن الهدف من دراسة هذا البحث هو معرفة تأثير العامل الزمني للفعل الماضي في النص القرآني من خلال أثر ذلك السياق وتهدف هذه الدراسة إلى:

أنّها تمثل نموذجاً تطبيقياً للدّلالة الزمنية للفعل الماضي وفق الدراسات اللغوية القديمة والحديثة. وتهدف إلى إبراز دلالة زمن الفعل الماضي في السياق القرآني من

خلال دراسة الصيغ الفعلية الواردة فيه وتهدف أيضاً إلى إمكانية تطبيق نتائج هذه الدّراسة في بيئة التعلّم.

3.الفرضيات

الكشف عن عدم التزام الفعل الماضي بالدلالة على الزمن الأصلي، وإمكانية دلالته على أزمنة أخرى، وكذلك يوضح هذا البحث الأزمنة اللغوية التي مر بها الفعل الماضي وذلك من خلال دراسة القرائن اللفظية المحددة للدّلالة الزمنية للفعل الماضي في جزء عمّ، وسأوضح أيضاً القرائن الحالية المتعلقة بتفسير الآية وأسباب نزولها في تحديد هذه الدّلالة.

بيان أنواع الجهة الزمنية التي عُرضت الأحداث من خلالها والكشف عن الدلالات الزمنية للفعل الماضي في جزء عم وسوف يثبت هذا البحث أن الفعل الماضي يكون بصيغته وشكله ماضياً لكن بدلالته ومعناه يدل على المستقبل.

من المعلوم أن الفعل الماضي يدل على الزمن الماضي لكن من المتوقع أنه يدل على المستقبل كقوله تعالى (إذا زلزلت الأرض زلزالها) فَتَزَلزُل الأرض لا يكون إلا يوم القيامة وهو غيب مستقبل، والحاضر كقوله تعالى (الآن جئت بالحق) فالفعل جاء يفيد الحال وإن جاء بصيغة الماضي

ومن المعلوم أيضاً أن الفعل الماضي يدل على الزمن الماضي المطلق لكني أفترض أنه يدل على القريب والبعيد لا على المطلق فقط فهناك فرق بين " جاء أخوك " وبين "قد جاء أخوك" وبين قوله تعالى (ولقد كانوا عاهدوا الله من قبل لا يولون الأدبار) سوف أبين في هذا البحث ما الفرق بين الفعل الماضي المجرد من الأدوات وبين الماضي المتصل به بعض الأدوات.

والفرضية المطروحة الآن هل معنى الزمن ودلالته التركيبية هو مجموع معنى المفردات أم أن معنى التركيب تحكمه علاقة بنائية خاصة نَرُدُّ من خلالها معنى التركيب إلى معنى المفردات ومعنى المفردات إلى معنى التركيب؟ ثم بعد ذلك هل دلالة الزمن مقطوعة صلته عن النص الوارد فيه أم أنه مستقل بعلاقة بنائية لا علاقة له مع النص الوارد فيه؟ هذه المعلومات وغيرها سأدرسها في هذا البحث إن شاء الله تعالى.

4. حدود البحث وشموله

الفعل الماضي له دلالات هامة وخاصة تحول معناه إلى غير الزمن الخاص به مما يؤدي في بعض الأحيان إلى الالتباس والشك فلذلك سأقوم بدراسة المواضع التي تغير الفعل الماضي من الدلالة على الزمن الأصلي إلى الدلالة على الزمن الفرعي، وكثيراً ما نجد في سياق القرآن الكريم من هذه الدلالات التي قد تؤثر في الفهم الخاطئ على من يقرأ القرآن.

وتخصصت الدراسة على الجزء الثلاثين (جزء عم) سوف أبدأ إن شاء الله بسورة النبأ والنازعات ثم المطففين فعبس.....إلى أن أصل إلى السور العشرة الأخيرة- الفيل قريش وما بعدها - لِمَا لهذا الجزء من أهمية كبيرة في توضيح العامل الزمني في اللغة العربية.

5. منهج الرسالة

سيتم القيام بتقسيم البحث على ثلاثة فصول وتكون الدراسة في الفصل الأول بناء الفعل الماضي ودلالته الزمنية لغة واصطلاحا، في هذا الفصل سوف أتحدث عن تعريف الفعل الماضي وبنائه، وعن تعريف الدلالة الزمنية وأقسامها والفرق بين المعنى والدلالة، وعن الزمن وأهميته وأقسام الزمن.

وسوف أدرس في الفصل الثاني الدلالات الزمنية للفعل الماضي وسأتحدث في هذا الفصل عن تحويل الفعل الماضي إلى الدلالة على الزمن الحال، وعلى الزمن المستقبل وعلى الزمن العام.

وسوف أدرس في الفصل الثالث الفعل الماضي والقرائن وسأتكلم في هذا الفصل عن القرائن اللفظية والقرائن المعنوية.

الفصل الأول

زمن ودلالة الفعل والفعل الماضي

يُعد الفعل أصلاً في الكلام عند بعض النحاة فلهذا كان من الأهمية أن أضع ما يتعلق به في هذا الفصل من تعريف له ودلالات وعلامات خاصة به، والفرق بين الفعل والعمل، ومن ثَم ذكرت أنواع دلالات الفعل وأزمنته. وبما أنّ موضوعي الأساس يتعلق بالفعل الماضي وأزمنته فكان لابد لي من تعريفه وبيان علاماته ودلالاته وأنواع أزمنته وحالاته، وعرَّجت على ما جاء منه من المجرد والمزيد وأنواع الزيادة ومعانيها والناقص والتام والنواسخ والمبني للمجهول والمبني للمعلوم وحالات بنائه. وما يستعمل من الفعل الماضي في أسلوب المدح والذم تركيباً ولفظاً.

ومما يتعلق بالتركيب أيضاً جمعت ما قاله النحاة في الفرق بين التركيب الصرفي والسياق النحوي وما نتج عنهما وجود صيغ مختلفة مثل: يفعَلُ وتفعِلُ ويفعُلُ وأفعَل، فكل صيغة من هذه الصيغ تدل دلالة قاطعة على معناها الزمني دون الحاجة إلى قرينة أخرى داخل السياق، وهذا هو المقصود بالزمن الصرفي. أما في الزمن النحوي فنرى أن الزمن هو وظيفة في السياق يؤديها الفعل وغيره من أقسام الكلم التي تنقل معناه.

1.1. تعريف الفعل وعلاماته ودلالته

ذكرت ما قاله النحاة في تعريف الفعل وعلاماته ودلالته والفرق بين لفظي الفعل والعمل كي يكون تمهيداً لِما اختصت به رسالتي فيما يخص الفعل الماضي ودلالته.

1.1.1. تعريف الفعل

الفعل هو ما دل على اقتران حدث بزمان. ومن خصائصه صحة دخول قد، وحرفي الاستقبال، والجوازم، ولحوق الضمائر المتصلة البارزة، وتاء التأنيث الساكنة نحو قولك: قد فعل يفعل وسيفعل وسوف يفعل ولم يفعل وفعلتُ ويفعلنَ وافعلي وفعلتْ[1].

[1] الزمخشري، محمود بن عمرو بن أحمد، أبو القاسم، *المفصل في صناعة الإعراب*، تحـ. علي بوملحم، مكتبة الهلال، بيروت 1993مـ، صـ. 319.

وقال سيبويه: "وأما الفعل فأمثلة أخذت من لفظ أحداث الأسماء وبنيت لما مضى ولما يكون ولم يقع وما هو كائن لم ينقطع فأما بناء ما مضى فذَهبَ وسَمِعَ ومُكِثَ وحُمِدَ وأما بناء ما لم ينقطع فإنه قولك آمراً اِذهبْ واقتلْ واضربْ، ومخبراً يَقتلُ ويَذهبُ ويَضربُ ويُقتَلُ ويُضرَبُ[2].

1.1.2. علامات الفعل

الفعل يمتاز عن الاسم والحرف بعلامات عدة وهي تاء الفاعل في "فعلَتَ وفعلتما وفعلتم وفعلتِ وفعلتُنَّ وفعلتُ". والمراد بها تاء الفاعل وهي المضمومة للمتكلم نحو فعلتُ والمفتوحة للمخاطب نحو تباركتَ والمكسورة للمخاطبة نحو فعلتِ. ويمتاز أيضاً بتاء أتَتْ والمراد بها تاء التأنيث الساكنة نحو نعمتْ وبئستْ. أما التاء اللاحقة للأسماء فإنها تكون متحركة بحركة الإعراب نحو هذه مسلمةٌ ورأيت مسلمةً ومررت بمسلمةٍ. وكذلك اللاحقة للحرف تكون متحركة نحو لاتَ وربتَ وثمتَ. والفعل المضارع نحو تضربين ولا تتصل بالماضي. ويمتاز الفعل باتصال نون التوكيد به خفيفة كانت أو ثقيلة فالخفيفة نحو قوله تعالى: "لَنَسْفَعاً بِالنَّاصِيَةِ"[3]، والثقيلة نحو قوله تعالى: "لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ"[4]، فالنون في هذه الآية علامة من علامات الفعل[5].

1.1.3. دلالة الفعل

الفعل ما دل على حدث مقيد بزمن، فالزمن عنصر أساسي في الفعل يميزه عن الاسم والحرف، ولهذا قيل: الفعل ما دل على زمن، ويفيد التجدد والحدوث في زمن وقوعه مثل: يقوم محمد، أفاد حدوث القيام بعد أن لم يكن، فقد كان جالساً أو نائماً، ودل الفعل على الزمن، وهو التجدد، فالفعل المضارع يفيد الحال والاستقبال، والماضي يفيد تمام وقوع الحدث في زمن انقضى، فالأفعال التي تحدث الآن في الحال والاستقبال ستصبح ماضياً انقضى زمنه[6].

---

[2] سيبويه، عمرو بن عثمان بن قنبر، *الكتاب*، تحقيق عبدالسلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة 1988م، 12/I.
[3] العلق 15/96.
[4] الأعراف 88/7.
[5] ابن عقيل، عبد الله بن عبد الرحمن العقيلي الهمداني المصري، *شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك*، تحـ. محمد محيي الدين عبد الحميد، دار التراث، القاهرة، 22/I-23.
[6] عكاشة، محمود، *التحليل اللغوي في ضوء علم الدلالة دراسة في الدلالة الصوتية والصرفية والنحوية والمعجمية*، دار النشر للجامعات، القاهرة 2011م، صـ. 95.

1.1.4. الفرق بين لفظي الفعل والعمل

الفِعل في اللغة "كنايةٌ عن كل عمل متعدٍ أَو غير متعد، فَعَلَ يَفْعَلُ فَعْلًا وفِعْلًا، فالاسم مكسور والمصدر مفتوح، والجمع الفِعَال مثل قِدْح وقِداح وبِئر وبِئار، وقيل: فَعَلَه يَفْعَلُه فِعْلًا مصدر، ولا نظير له إلا سَحَره يَسْحَره سِحْراً، وقد جَاءَ خَدَع يَخْدَع خَدْعاً وخِدْعاً، وصَرَع صَرْعاً وصِرْعاً، والفَعْل بالفتح مصدر فَعَل يَفْعَل"[7]. وعرف ابن هشام الفعل لغوياً بقوله "نفس الحدث الذي يحدثه الفاعل من قيام أو قعود أو نحوهما"[8]

وإذا كانت المعجمات تصف الفعل بأنه عمل، فإن ثمة فرق بين اللفظتين من حيث الاستعمال اللغوي، جاء في القاموس المحيط "العَمَلُ محركةً: المهنة والفعل، ج: أعْمالٌ عَمِلَ، كفرِحَ، وأعْمَلَهُ واسْتَعْمَلَهُ غيره. واعْتَمَلَ: عَمِلَ بنفسه، وأعْمَلَ رأْيه وآلَته، واسْتَعْمَلَهُ: عَمِلَ به. ورجل عَمِلٌ، ككتِفٍ ذو عَمَلٍ، أو مَطْبوعٌ عليه. والعَمَلَةُ، محرَكةً: العامِلونَ بأيْديهِم"[9]. وأطلق لفظ العمل على الرجال الذين يجمعون أموال الزكاة والصدقات، وعلى الوُلاة الذين يكلفهم السلطان للقيام بأعماله، وأيضاً يطلق هذا الفظ على الأجرة التي يأخذها العامل مقابل عمله قال الأزهري في تهذيب اللغة: "عمل: قال الله تعالى في آية الصدقات: "والعاملين عليها"[10] وهم السعاة الذين يأخذون الصدقات من أربابها، واحدهم عامل وساعٍ. واستُعمل فلان إذا وَلِي عملاً من أعمال السلطان، ويقال: أعمل فلان ذهنه في كذا وكذا إذا دبَّره بفهمه. وعمِل فلان العَمَل يعمَله عَمَلاً فهو عامل، والعُمَالَة: رزق العامل الذي جُعل له على ما قُلِّد من العمل[11]. وقال ابن منظور في اللسان: "والعمل: المهنة والفعل، والجمع أعمال، عَمِلَ عَمَلاً، وأعمَلَه غيرُه واستعمله، واعتَمَل الرجلُ: عَمِلَ بنفسه؛ أنشد سيبويه:

إن الكريم، وأبيك، يَعتَمِلُ ... إنْ لم يَجدْ يوماً على مَنْ يَتَّكِلُ

فَيَكتسي مِنْ بعدها ويَكتَحل

---

[7] ابن منظور، جمال الدين ابن منظور الأنصاري، *لسان العرب*، دار صادر، بيروت 1414هـ، 528/XI.

[8] ابن هشام، عبدالله بن هشام الأنصاري، *شرح شذور الذهب في معرفة كلام العرب*، تحـ.: عبدالغني الدقر، الشركة المتحدة للتوزيع، دمشق 1984مـ، 18/I.

[9] مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب، الفيروز آبادى، *القاموس المحيط*، تحـ. محمد نعيم العرقسوسي، مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت 2005مـ، 1036/I.

[10] التوبة 60/9.

[11] الأزهري، أبو منصور، محمد بن أحمد بن الأزهري الهروي، *تهذيب اللغة*، تحـ.: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت
2001مـ، 255/II.

وقيل: العمل لغيره والاعتمال لنفسه، واعتمل: اضطرب في العمل، الاعتمال: افتعال من العمل أي أنهم يقومون بما يحتاج إليه من عمارة وزراعة وتلقيح وحراسة ونحو ذلك[12].

من كل ما تقدم يتضح أنَّ لفظ العمل يُراد به التعبير عن طبيعة الأشياء أو إحداث آثار فيها، حيث يقال: فلان يعمل الطين خزفاً، ويعمل الخشب مائدة، أو الحديد درعاً، ولا يقال يفعل الطين خزفاً ويفعل الخشب مائدة، وقد قال تعالى "وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ"[13] أي أوجدكم من عدم كما أوجد المواد التي تؤثرون فيها بنحتكم أو حفركم. يعني "خلقكم وخلق ما تعملونه من الأصنام كما يقال: عمل النجار الباب والكرسي، وعمل الصائغ السوار والخلخال، والمراد عمل أشكال هذه الأشياء وصورها دون جواهرها، والأصنام جواهر وأشكال، فخالق جواهرها الله، وعاملو أشكالِها هم الذين يشكلونها بنحتهم وحذفهم بعض أجزائها، حتى يستوي التشكيل الذي يريدونه"[14].

1.2. تعريف الفعل الماضي وعلاماته

بدأت مشوار عملي بإحصاء ما قاله النحاة في تعريف الفعل الماضي وبيان علاماته بعد أن عرّفت الماضي لغة واصطلاحاً.

1.2.1. الماضي لغة واصطلاحاً

لغة: مضى الشيء يمضِي مُضيّاً ومَضاء ومُضوّاً: خلا وذهب، ومضى في الأَمر وعلى الأَمر مُضوًّا، وأمرٌ مَمْضُوٌّ عليه، ومَضى بسبيله: ماتَ. ومَضَى في الأَمر مَضاء: نفذَ. وأمضَى الأَمرَ: أَنفذه. وأَمضَيت الأَمرَ: أَنفذته[15].

اصطلاحاً: عرف النحاة الفعل الماضي بأنه ما دل على حدوث فعل قبل زمن التكلم فالماضي "يفيد وقوع الحدث أو حدوثه مطلقاً، فهو يدل على التحقيق لانقطاع الزمن في الحال، لأنه دل على حدوث شيء قبل زمن التكلم، نحو: قام، جلس، قرأ.

---

[12] ابن منظور، *لسان العرب*، 475/XI.

[13] الصافات 446/37.

[14] الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، دار الكتاب العربي، بيروت 1407هـ، 51/IV.

[15] ابن منظور، *لسان العرب*، 283/XV.

وقد يأتي الفعل في صيغة الماضي ويحمل دلالة الحال أو الاستمرار أو الاستقبال، فالماضي ينصرف إلى معنى الحال في قولك: بعت واشتريت فهذه الصيغ في الماضي، والمراد الحال، وقد أوقعها المتكلم في الماضي للدلالة على صدق المراد وتأكيد العزم عليه. ويأتي للدلالة على الاستمرار في مثل قوله تعالى "وكان الله غفوراً رحيماً"[16] أي كان ويكون، وهو كائن الآن"[17].

وقد ينصرف الفعل الماضي من الدلالة الأصلية وهي المضي إلى الدلالة على الحال بالإنشاء[18]، وإلى الاستقبال بالطلب والوعد، وبالعطف على ما علم استقباله وبالنفي بـ "لا" و "إن" بعد القسم، ويمكن أن يدل على الماضي والاستقبال بعد همزة التسوية، وحرف التحضيض، وكلما، وحيث، وبكونه صلة، أو صفة لنكرة عامة[19].

1.2.2. علامات الماضي

الأصل في الفعل الماضي البناء باتفاق علماء النحو وقد بني على حركة مع أن الأصل في البناء السكون لأنه يشبه الفعل المضارع المعرب في وقوعه خبراً وصفة وصلة وحالاً، فالفعل المضارع في قولنا [علي يكتب] في محل رفع خبر، وكذلك الفعل الماضي في قولنا [علي كتب] في محل رفع خبر، والأصل في الإعراب أن يكون بالحركات، وإنما كانت الحركة في الفعل الماضي خصوصاً الفتحة لأنها أخف الحركات، فقصدوا أن تتعادل خفتها مع ثقل الفعل بسبب كون معناه مركباً، لئلا يجتمع ثقيلان في شيء واحد، وتركيب معناه هو دلالته على الحدث والزمان. ويُبنى الفعل الماضي على الفتح إذا لم يتصل به شيء نحو: خرجَ وقامَ وسعى، ويُبنى على الضم إذا اتصلت به واو الجماعة نحو: جلسُوا ونامُوا، ويُبنى على السكون إذا اتصل به ضمير رفع متحرك نحو: كتبْتُ وسعيْنا وشددْنَ[20].

---

[16] النساء 96/4.

[17] عكاشة، محمود، *التحليل اللغوي في ضوء علم الدلالة دراسة في الدلالة الصوتية والصرفية والنحوية والمعجمية*، صـ. 102.

[18] أي غير الطلبي: بعت واشتريت وأعتقت، فهذه ماضية لفظاً حاضرة معنى والإنشاء في اللغة مصدر أنشأ، وفي الاصطلاح عبارة عن إيقاع معنى بلفظ يقارنه في الوجود كإيقاع التزويج بزوجت والتطليق بطلقت والبيع والشراء ببعت واشتريت.

[19] ابن مالك، محمد بن عبد الله، *تسهيل الفوائد وتكميل المقاصد*، تحـ.: محمد كامل بركات، دار الكاتب العربي، القاهرة 1967مـ، صـ. 5-6.

[20] ابن عقيل، *شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك*، 38/I.

1.3. دلالة الفعل الماضي وأنواعها

وبعد ذِكر ما تعلق بالفعل الماضي لفظاً وصيغة انتقلت إلى دلالته فعرّفت الدلالة لغة واصطلاحاً وذكرت أنواع الدلالة والفرق بينها وبين المعنى.

1.3.1. الدلالة لغةً واصطلاحاً

لغةً: من دَلَلَ، والدليل: ما يُسْتَدَلُّ به، والدليل: الدالُّ، وقد دَلَّهُ على الطريق يَدُلُّهُ دَلالَةً ودِلالَةً ودُلولَةً[21]. والدلالة هي الإرشاد والهداية، يقال: دلّه دلالة: أرشده وهداه دَلَّ يَدِلُّ إذا هَدى، ودَلَّ يَدِلُّ إذا مَنَّ بعطائه والأَدَلُّ: المَنَّان بعمله[22]، ودَلَّهُ عليه دَلالَةً ودُلولةً فانْدَلَّ: سَدَّدَهُ إليه[23].

اصطلاحاً: "دراسة المعنى أو العلم الذي يدرس المعنى أو ذلك الفرع من علم اللغة الذي يتناول نظرية المعنى أو ذلك الفرع الذي يدرس الشروط الواجب توافرها في الرمز حتى يكون قادراً على حمل المعنى"[24]. وعلم الدلالة لا يقتصر على الألفاظ التي تفسر المعنى، فأحياناً نفهم معنىً معيناً من خلال الحركة أو الإشارة أو الهيئة فالدلالة هي "العلم الذي يتناول المعنى بالشرح والتفسير ويهتم بمسائل الدلالة وقضاياها ويدخل فيه كل رمز يؤدي معنى سواء أكان الرمز لغوياً أو غير ذلك مثل الحركات والإشارات والهيئات والصور والألوان والأصوات غير اللغوية وغير ذلك من الرموز التي تؤدي دلالة في التواصل الاجتماعي"[25].

1.3.2. أنواع الدلالة

قسّم ابن جني الدلالة الزمنية في كتابه الخصائص على ثلاثة أقسام: الدلالة اللفظيّة والصناعيّة والمعنويَّة، اعلم أن كل واحد من هذه الدلائل معتدّ مراعًى مُؤْثَر إلا أنها في القوّة والضعف على ثلاث مراتب: فأقواهنّ الدلالة اللفظية ثم تليها الصناعية ثم تليها المعنوية ولنذكر من ذلك ما يصحّ به الغرض فمِنه جميع الأفعال، ففي كل واحد منها الأدِلَّة الثلاثة. ألا ترى إلى (قام) ودلالة لفظه على مصدره ودلالة بنائه على زمانه

---

[21] الجوهري، أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الصحاح، *تاج اللغة وصحاح العربية*، تحـ. أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين، ط.4، بيروت 1987مـ، 1698/IV.

[22] ابن منظور، *لسان العرب*، باب د ل ل، 248/XI.

[23] الفيروزآبادى، *القاموس المحيط*، 1000/I.

[24] عمر، احمد مختار، *علم الدلالة*، عالم الكتب، د.ط، القاهرة 1998مـ، صـ.11.

[25] عكاشة، محمود، *الدلالة اللفظية*، مكتبة الأنجلو المصرية، ط.1، القاهرة 2000مـ، صـ.4-5.

ودلالـة معنـاه علـى فاعلـه فهـذه ثـلاث دلائـل مـن لفظـه وصـيغته ومعنـاه وإنمـا كانـت الدلالـة الصـناعيّة أقـوى مـن المعنويّـة مـن قِبَـل أنهـا وإن لـم تكـن لفظـاً فإنهـا صـورة يحملهـا اللفـظ ويخرج عليها ويستقرّ على المثال المعتزَم بها[26].

مـن خـلال هـذا القـول يتضـح لنـا أن الدلالـة الزمنيـة عنـد ابـن جنـي لا تعـدو معنـى الـزمن الصـرفي ولا تتجـاوزه إلـى معنـى الـزمن السـياقي كمـا هـو الحـال عليـه فـي الدراسـات اللغويـة الحديثـة "وإذا كـان النحـو هـو نظـام العلاقـات فـي السـياق، فمجـال النظـر فـي الـزمن النحـوي هـو السـياق ولـيس الصـيغة المنعزلـة وحيـث يكـون الصـرف هـو نظـام المبـاني والصـيغ يكـون الـزمن الصـرفي قاصـراً علـى معنـى الصـيغة يبـدأ بهـا وينتهـي بهـا، ولا يكـون لهـا عنـدما تـدخل فـي علاقـات السـياق. فـلا مفـرَّ إذاً مـن النظـر إلـى الـزمن فـي السـياق نظـرة تختلـف عمَّـا يكـون للـزمن فـي الصـيغة، لأن معنـى الـزمن النحـوي يختلـف عـن معنـى الـزمن الصـرفي مـن حيـث إن الـزمن الصـرفي وظيفـة الصـيغة، وإن الـزمن النحـوي وظيفـة السـياق تحـددها الضـمائر والقـرائن وحـين نظـر النحـاة العـرب فـي معنـى الـزمن فـي اللغـة العربيـة كـان مـن السـهل علـيهم إن يحـددوا الـزمن الصـرفي مـن أول وهلـة فقسـموا الأفعـال بحسـبه إلـى مـاض ومضـارع وأمـر ثـم جعلـوا هـذه الـدلالات الزمنيـة الصـرفية نظامـاً زمنيـاً وفرضـوا تطبيقهـا علـى صـيغ الأفعـال فـي السـياق كمـا يبـدوا مـن تسـمية الماضـي ماضـياً حتى حينما يكون معناه في الاستقبال[27].

1.3.3. الفرق بين المعنى والدلالة

المعنـى والدلالـة مختلفـان مـن حيـث المفهـوم والمقصـود وعلاقتهمـا مـع الكلمـات الأخـرى، فـالمعنى مـرتبط بالكلمـة داخـل اللغـة نفسـها أمـا الدلالـة علاقتهـا بالعـالم الخـارجي "عنـدما نتحـدث عـن معنـى الكلمـة فإننـا نتحـدث عـن علاقتهـا مـع الكلمـات الأخـرى داخـل اللغـة ذاتهـا (ثـري) تعنـي (غنـي) أو ضـد فقيـر (كـريم) ضـد (بخيـل) معنـى الكلمـة مـرتبط بعلاقتهـا مـع الكلمـات ذات العلاقـة فـي اللغـة الواحـدة. مـن ناحيـة أخـرى الدلالـة تعنـي علاقـة الكلمـة بالعـالم الخـارجي الكلمـة غالبـاً تشـير إلـى كـائن موجـود فـي العـالم الخـارجي قـد يكـون إنسـاناً أو حيوانـاً أو نباتـاً أو جمـاداً أو مكانـاً مثـل: نعمـان، الأسـد، الشـجرة، الصـخرة، أوربا.

---

[26] ابن جني، أبي الفتح، عثمان، *الخصائص*، تحـ. محمد علي النجار، عالم الكتب، بيروت، III/98.
[27] حسان، تمام، *اللغة العربية معناها ومبناها*، دار الثقافة، الدار البيضاء 1949مـ، صـ.242.

هناك فرق بين الكلمات والموجودات كلمة كرسي ليست كرسياً بل هي تشير إلى الشيء الذي ندعوه كرسياً، وكلمة باب ليست باباً، وكلمة مدرسة ليست مدرسة. هناك التعبير اللغوي وهناك الموجود الخارجي، التعابير اللغوية جزء من اللغة ولكن الموجودات الخارجية جزء من العالم إذاً الدلالة هي علاقة بين التعابير اللغوية والمجودات الخارجية ونسمي التعبير الذي يشير إلى الموجود الخارجي المُعَيَّن (تعبيراً دالاً) ونسمي الموجود الخارجي المحدَّد الذي يشير إليه تعبير دالّ (المدلول). ونسمي العلاقة بين التعبير الدال والمدلول عليه دلالة"[28].

1.4. الزمن وأقسامه

قسم اللغويون الزمن على أقسام عدة، ذكرتها بعد أن عرّفت الزمن لغة واصطلاحاً، وبينت مفهوم الزمن والفرق بين الزمن الصرفي والزمن النحوي ودلالات الأفعال على الزمن كالزمن الماضي وما قبل الزمن الماضي وما بعد الزمن الماضي والزمن الحاضر باستخدام صيغة الماضي وغيرها.

1.4.1. الزمن لغة واصطلاحاً

لغة: قال الليث: الزَّمن من الزَّمَان، والزَّمِن ذو الزمانة والفعل زمِن يزْمن زَمناً وزمانةً، وأَزمنَ الشيءُ: طال عليه الزمان[29]. والزمن "يدل على وقت من أوقات ذلك الزمان وهو الحين قليله وكثيره. يقال زمان وزَمَن، والجمع أَزمان وأَزمِنَة"[30].

قال ابن منظور: "الزمن والزمان اسم لقليل الوقت وكثيره، وفي المحكم: الزمن والزمان العصر، والجمع أَزمُن وأَزمان وأَزمِنة وأزمن الشيء: طال عليه الزمان، عن ابن الأعرابي وأزمن بالمكان: أقام به زماناً، وقال شمر: الدهر والزمان واحد، قال أبو الهيثم: أخطأ شمر، الزمان زمان الرطب والفاكهة وزمان الحر والبرد، قال: ويكون الزمان شهرين إلى ستة أشهر، قال: والدهر لا ينقطع والزمان يقع على الفصل من

---

[28] الخولي، محمد علي، *علم الدلالة (علم المعنى)*، دار الفلاح للنشر والتوزيع، صويلح، الأردن 2001م، صـ.25.

[29] الأزهري، أبو منصور، محمد بن أحمد بن الأزهري الهروي، *تهذيب اللغة*، 159/XIII.

[30] بن فارس، أبو الحسين، أحمد بن فارس بن زكريا، *معجم مقاييس اللغة*، تحـ. عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، دمشق 1979م، 22/III.

فصول السنة وعلى مدة ولاية الرجل وفي الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال لعجوز تحفى بها في السؤال وقال: كانت تأتينا أزمان خديجة، أراد حياتها"[31].

اصطلاحاً: للزمن تعاريف كثيرة وأود أن أفرق بين مفهوم الزمن عند النحاة وأهل اللغة، ومفهوم الزمن عند الفلاسفة والمناطقة وعند الإنسان العادي، وأيضاً يجب أن نفرق بين الزمن النحوي والزمن الفلسفي.

1.4.2. مفهوم الزمن

أما عند الناس فالزمن هو تبدل الليل والنهار وتعاقب السنين ويقاس بأبعاد ووحدات قياسية كالدقيقة والساعة واليوم والشهر والسنة. وعرّف الفلاسفة المسلمون الزمن بأنه حركة الليل والنهار[32] قال تعالى "وجعل الليل سكناً وجعل الشمس والقمر حسباناً"[33]. وعرّف المناطقة الزمان بالوجود والعدم "إن الزمان علة التعاقب والتسابق في الوجود"[34].

وأهل اللغة تختلف نظرتهم وتعريفهم للزمن، فالزمن اللغوي عندهم لا علاقة له بحركة الليل والنهار والعدم والوجود ولا يعتمد على العدِّ والقياس ولا على الإدراك والإحساس وإنما يعتمد على التركيب اللغوي وعلى الجملة المكتوبة والمنطوقة وما فيها من صيغ فعلية وأدوات وحروف ونواسخ وقد يكون هذا الزمن اللغوي زمن فعل مفرد، وقد يكون زمن جملة تامة.

وهكذا يتبين أن معنى الزمن الفلسفي معجمي تفيده الكلمات المصطلح عليها لتكون وحدات قياس مثل اليوم والساعة، في حين لا يكون معنى الزمن اللغوي النحوي إلا وظيفياً من خلال الاستعمال[35].

يقول فريد آيدن "أما الزمان بالنسبة للفعل فإنه جدير بالاهتمام، ذلك أن للفعل مراتب زمنية مختلفة، ولهذا فإن علاقة الفعل بالزمان أشمل بكثير من القدر الذي حصره علماء العربية في صيغ ثلاث. وربما لم يكن غرضهم الوقوف على مفهوم الزمان مباشرة، وإنما أرادوا أن يتوصلوا إلى تعريف للفعل يميزه عن الاسم والحرف،

---

[31] ابن منظور، *لسان العرب*، *XIII*/199.
[32] رشيد، كمال عبد الرحيم، *الزمن النحوي في اللغة العربية*، دار عالم الثقافة، عمان 2008م، صـ.12.
[33] الأنعام، 96/6.
[34] دغيم، سميح، *موسوعة مصطلحات صدر الدين الشيرازي*، مكتبة لبنان، ط.1، بيروت 2004م، I/454-455.
[35] رشيد، كمال عبد الرحيم، *الزمن النحوي في اللغة العربية*، صـ. 13.

فاقتصروا في هذه المحاولة على تقسيمه إلى الماضي والحال والاستقبال فحسب، وقد سمى بعضهم الصيغ بالأزمنة الثلاثة"[36].

ويقول تمام حسان: "وأوضح ما يفرق بين الزمن والزمان، أن الزمان كمية رياضية من كميات التوقيت تقاس بأطوال معينة كالثواني والدقائق والساعات والليل والنهار والأيام والشهور والسنين والقرون والدهور والحقب والعصور فلا يدخل في تحديد معنى الصيغ المفردة ولا في تحديد معنى الصيغ في السياق ولا يرتبط بالحدث كما يرتبط الزمن النحوي إذ يعتبر الزمن النحوي جزءاً من معنى الفعل"[37].

1.4.3. الزمن الصرفي والزمن النحوي

هناك اختلاف في الوظيفة التي يؤديها الزمن من خلال السياق النحوي والتركيب الصرفي لذلك لابد أن نفرق بين الزمن النحوي والزمن الصرفي.

الزمن الصرفي: هو الزمن القطعي للفعل المستقل وهو قطعي بفضل صيغه فهو "وظيفة صيغة الفعل مفردة خارج السياق"[38]، أما الزمن النحوي فهو غير قطعي لأنه لا يكون إلا داخل السياق فلا يستقل عن سياقه فهو "وظيفة يؤديها الفعل في السياق من خلال الأقسام الأخرى للكلم كالمصادر والخوالف -أسماء الافعال-"[39]. على سبيل المثال صيغة فَعَلَ وفَعُلَ وفَعِلَ وقبيلها تفيد وقوع الحدث في الزمن الماضي.

أما صيغة يفعَلُ وتفعِلُ ويفعُلُ أفعَل تفيد وقوع الحدث في الحال أو الاستقبال. فكل صيغة من هذه الصيغ تدل دلالة قاطعة على معناها الزمني دون الحاجة إلى قرينة أخرى داخل السياق، وهذا هو المقصود بالزمن الصرفي. أما في الزمن النحوي فنرى أن الزمن هو وظيفة في السياق يؤديها الفعل وغيره من أقسام الكلم التي تنقل معناه[40].

1.4.4. دلالة الأفعال على الزمن

قسم اللغويون المعاصرون الأزمنة إلى سبعة أقسام – مخالفين في تقسيمهم هذا اللغويين الأوائل الذين رأوا أن الأزمنة ثلاثة، الماضي، والحاضر، والمستقبل – وتقسيم

---

[36] Feriduddin AYDIN فريد الدين آيدن، *الأزمنة في اللغة العربية*، دار العبر للطباعة والنشر، اسطنبول 1997م، صـ. 2.
[37] حسان، تمام، *اللغة العربية معناها ومبناها*، صـ. 242.
[38] حسان، صـ. 240.
[39] حسان، صـ. 240.
[40] حسان، تمام، *اللغة العربية معناها ومبناها*، صـ. 241.

المعاصرين يقوم على أساس دراسة الدلالة الزمنية للصيغ والتراكيب في العربية في ضوء السياق اللغوي، والأقسام السبعة هي:

- ما قبل الزمن الماضي.
- ما بعد الزمن الماضي.
- ما قبل الزمن المستقبل
- ما بعد الزمن المستقبل.
- الزمن الماضي.
- الزمن الحاضر
- الزمن المستقبل.

- **ما قبل الزمن الماضي**

ذكر اللغويون أن صيغة الماضي قد تدل على ما قبل الزمن الماضي، وذلك إذا وردت صيغة الماضي قبل الحرف حتى متلُوّاً بصيغة ماض، نحو قوله تعالى "ولقد كُذِّبت رسل من قبلك فصبروا على ما كُذِّبوا وأُوذوا حتى أتاهم نصرنا"[41]. فقد وقع إيذاء المكذبين بالرسل قبل مجيء نصر الله لهم في الماضي[42].

- **الزمن الماضي**

ذكر اللغويون أيضاً أن صيغة الماضي قد تدل على الزمن الماضي كالدلالة على حدث بدأ في الماضي وانتهى فيه أيضاً كقوله تعالى "وطفقا يخصفان عليهما من ورق الجنة"[43] فقد كان الخصف - لزق الورق – بدأ في الماضي وانتهى فيه كذلك[44].

- **ما بعد الزمن الماضي**

ذكر اللغويون أن صيغة الماضي قد تدل على ما بعد الزمن الماضي، نحو قوله تعالى: "فَتَولّى فرعون فَجَمَع كيدَهُ ثم أتى"[45] في هذه الآية صيغة الماضي

---

[41] الانعام 34/6.

[42] الوزير، محمد رجب، السياق اللغوي ودراسة الزمن في اللغة العربية، مجلة علوم اللغة العربية دراسات علمية محكمة، دار غريب للطباعة والنشر، القاهرة د.ت، ص ص 9-90، صـ.34.

[43] الأعراف 22/6.

[44] الوزير، محمد رجب، السياق اللغوي ودراسة الزمن في اللغة العربية، مجلة علوم اللغة العربية دراسات علمية محكمة، صـ. 40.

[45] طه، 6/20.

تدل على ما بعد الزمن الماضي، فالإتيان في قوله تعالى (ثم أتى) وقع بعد أن تَوَلَّى فرعون وجمع كيده.[46]

- **الزمن الحاضر**

ذكر اللغويون أن صيغة الماضي قد تدل على الزمن الحاضر بصيغة الماضي والمضارع والأمر واسم الفاعل، وأكتفي بذكر مثال واحد، إذا وردت صيغة الماضي في مجال زمني يشبه الحقائق الثابتة فإنها تدل على الحاضر قال تعالى: "إنما صنعوا كيد ساحر ولا يفلح الساحر حيث أتى"[47] إن الفعل أتى يدل على الحال المستمرة التي تشبه الحقائق الثابتة[48].

- **ما قبل الزمن المستقبل**

يطلق الأستاذ حامد عبد القادر على هذا الزمن "الماضي الاستقبالي" يقول: "أما النوع الخامس من أنواع الماضي وهو الماضي الاستقبالي فهو نادر الاستعمال، وليس له مثال في القرآن الكريم، ومع ذلك فقد نكون في حاجة إليه حينما نريد أن نبين أن حدثين سيقعان في المستقبل أحدهما قبل الآخر، كأن نقول: حينما تكون الساعة العاشرة تكون الحفلة قد انتهت، والماضي الاستقبالي يتركب من جزأين: الأول مضارع فعل الكينونة والثاني فعل ماض يدل على وقوع الفعل المراد التعبير عنه ولابد من اتحاد الفعلين في العدد والشخص والنوع"[49].

- **الزمن المستقبل**

تدل صيغة الماضي على المستقبل في جملة جواب القسم، نحو قول الواقدي في أمر قريش حين كانت تستعد للخروج إلى بدر: "فَمَشتْ قريش إلى أبي لهب فقالوا: إنك سيد من سادات قريش، وإنك إن تَخَلَّفتَ عن النفير يَعتبرُ بك غيرُك من قومكَ، فاخرُجْ أو ابعث أحداً. فقال: واللات والعزَّى لا أخرج ولا أبعث أحداً فجاءه أبو جهل فقال: قم أبا عتبة فو الله ما خرجنا إلا غضباً لدينك ودين آبائك"[50].

---

[46] إبراهيم أنيس، *من أسرار اللغة*، مكتبة الأنجلو المصرية، ط. 6، القاهرة 1978م، صـ. 174.

[47] طه، 69/20.

[48] إبراهيم أنيس، *من أسرار اللغة* ، صـ. 174.

[49] حامد عبد القادر، *مقال: معاني الماضي والمضارع في القرآن الكريم*، مجلة مجمع اللغة العربية، مطبعة التحرير، القاهرة 1958م، العدد X/70.

[50] الواقدي، محمد بن عمر بن واقد السهمي، *المغازي*، تحـ. مارسدن جونس، عالم الكتب، بيروت 1984م، I/33.

فصيغة الماضي في قوله (ما خرجنا) تدل على المستقبل في جملة جواب القسم إذ إنَّ قريشاً في ذلك الوقت لم تستعد للخروج ولم تكن قد خرجت بعد.

- **ما بعد الزمن المستقبل**

تدل على ما بعد الزمن المستقبل صيغة الماضي وصيغة المضارع في حالات عديدة منها: إذا ورد ت في سياق حكاية الحال عن أحداث يوم القيامة وذلك إن وقعت في جملة جواب لمّا كقوله تعالى: "وقال الشيطان لمّا قضي الأمر إن الله وعدكم وعد الحق ووعدتكم فأخلفتكم"[51]. ومعنى (لمّا قضي الأمر) لمّا قطع الأمر وفرغ منه وهو الحساب يوم القيامة[52].

فصيغة الماضي في قوله (قال الشيطان) تدل على ما بعد المستقبل بالنسبة لنقطة الحدث الذي يقع في المستقبل في قوله (قضي) بعد (لمّا) في سياق حكاية الحال عن أحداث يوم القيامة[53].

1.5. الأفعال الناسخة

المقصود بالنسخ إبطال الشيء وإقامة آخر مقامه، ونسخ الشيء بالشيء ينسخه وانتسخه: أزاله به، والشيء ينسخ الشيء نسخاً أي يزيله ويكون مكانه، قال الليث: النسخ أن تزيل أمراً كان من قبل يعمل به ثم تنسخه بحادث غيره، والعرب تقول: نسخت الشمسُ الظلَّ وانتسَخَتْهُ أزالته، والمعنى أَذْهبَت الظلَّ وحلَّت محله، ونسخت الريح آثار الديار: غيّرَتْها[54]. والنسخ في الاصطلاح تغيير حكم المبتدأ والخبر، فهي تدخل على الجملة الاسمية المكونة من المبتدأ والخبر فتنسخ حكمهما أي تغيره، وتعمل فيهما، فمنها الأفعال التي ترفع المبتدأ وتنصب الخبر وهي كان وأخواتها ومنها الحروف التي تنصب المبتدأ وترفع الخبر وهي إنَّ وأخواتها ومنها ما ينصب المبتدأ والخبر على أنهما مفعولان لها وهي ظنَّ وأخواتها[55].

---

[51] إبراهيم 22/14.

[52] الزمخشري، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، 550/II.

[53] الوزير، محمد رجب، مقال: *مجلة علوم اللغة العربية دراسات علمية محكمة*، صـ. 61.

[54] ابن منظور، *لسان العرب*، 61/III.

[55] ابن هشام، جمال الدين عبدالله، *شرح قطر الندى وبل الصدى*، تحـ، يوسف البقاعي، دار الفكر، بيروت، 2008مـ، صـ. 167.

1.5.1. الأفعال الناقصة

من المعروف أنّ لكلِّ فعل فاعل يؤدِّي حَدَثَ الفعل، فإن لم يدلّ الفعل على حدث ما، ولم يرتبط بفاعل يؤدِّيه ويقوم به، فهو فعل ناقص، وتُعَدُّ كان وأخواتها أفعالاً ناسخة ناقصة؛ لأنّها لا تتَّخذ فاعلاً، الأفعال الناقصة هي: كان وظل وبات وأضحى وأصبح وأمسى وصار وليس وزال وبرح وفتىء وانفك ودام.

كان وأخواتها كلها أفعال اتفاقاً إلا ليس فذهب الجمهور إلى أنها فعل وذهب الفارسي وأبو بكر بن شقير إلى أنها حرف، واستدلا على ذلك بدليلين:

الدليل الأول: أن ليس يشبه الحرف من وجهين: الوجه الأول: أنه يدل على المعنى الذي يدل عليه الحرف، وذلك لأن ليس يدل على النفي الذي يدل عليه "ما" وغيرها من حروف النفي. الوجه الثاني: أنّ ليس جامد لا يتصرف، كما أن الحرف جامد لا يتصرف.

والدليل الثاني: أنه خالف سنن الأفعال عامة، وبيان ذلك أن الأفعال بوجه عام مشتقة من المصدر للدلالة على الحدث والزمان دائماً بحسب الصيغ المختلفة، وهذه الكلمة لا تدل على الحدث أصلاً، وما فيها من الدلالة على الزمان مخالف لما في عامة الأفعال، فإن عامة الأفعال الماضية تدل على الزمان الذي انقضى، وهذه الكلمة تدل على نفي الحدث الذي دل عليه خبرها في الزمان الحاضر.

وقولهما لأنّ ليس تقبل علامات الفعل، ألا ترى أن تاء التأنيث الساكنة تدخل عليها، فتقول: ليستْ هند مفلحة، وأن تاء الفاعل تدخل عليها، فتقول: لستُ، ولستَ، ولستم[56].

وتقسم هذه الأفعال من حيث التصريف إلى ثلاثة أقسام:

الأول: ما لا يتصرف أصلاً فلم يأت منه إلا الماضي، وهو فعلان: ليس، ودام - أما يدوم، ودم، ودائم، ودوام - فهذه تصريفات دام التامة التي ترفع فاعلاً فقط، والكلام إنما هو في دام الناقصة التي ترفع الاسم وتنصب الخبر.

---

[56] ابن عقيل، *شرح ابن عقيل*، I/262-263.

الثـاني: مـا يتصـرف تصـرفاً ناقصـاً، بـأن يكـون المسـتعمل منـه الماضـي والمضـارع واسـم الفاعل، وهو أربعة أفعال: زال، وفتئ، وبرح، وانفك.

الثالـث: مـا يتصـرف تصـرفا تامـا بـأن تجـئ منـه أنـواع الفعـل الثلاثـة: الماضـي، والمضـارع، والأمـر، ويجـئ منـه المصـدر واسـم الفاعـل، وهـو سـبعة أفعـال: كـان وظـل وبات وأضحى وأصبح وأمسى وصار[57].

1.5.1.1. التام والناقص من كان وأخواتها

تنقسـم هـذه الأفعـال مـن حيـث التمـام والنقصـان إلـى قسـمين أحـدهما: "مـا يكـون تامـاً وناقصـاً. والثـاني: مـا لا يكـون إلا ناقصـاً، والمـراد بالتـام: مـا يكتفـي بمرفوعـه، وبالنـاقص: مـا لا يكتفـي بمرفوعـه بـل يحتـاج معـه إلـى منصـوب. فمـثلاً الفعـل أصـبح مـن أخـوات كـان، وهـو فـي الجملـة الآتيـة (أصـبحَ الرمـلُ طينـاً)، لا يـدلُّ علـى حـدث مـا، بـل علـى زمـن الصـبح، وكمـا يُلاحَـظ فهـو فعـل نـاقص، بمعنـى صـار الرمـل فـي زمـن الصـباح طينـاً، بينمـا لـو كـان فعـلاً تامّـاً لاحتـاج إلـى فاعـل، كمـا فـي الجملـة (أصـبحُت نشـيطاً بعـد أن نمـت جيـداً) أي اسـتيقظتُ فـي الصـباح نشـيطاً. ومثـال آخـر: تجمَّعَـت الغيـوم فكـان المطـر، وكـان هنـا تعنـي حصـل أو حـدث المطـر، أي دلّـت علـى حـدث مـا، فهـي إذن فعـل تـامّ، لأنّـه أَخَـذ فاعلاً، وليس فعلاً ناقصاً.

وكـل هـذه الأفعـال يجـوز أن تسـتعمل تامـة إلا لـيس فإنهـا لا تسـتعمل إلا ناقصـة وفتـئ وزال التـي مضـارعها يـزال لا التـي مضـارعها يـزول فإنهـا تامـة نحـو زالـت الشـمس[58]. يقـول ابـن هشـام "وَقَيَّـدْتُ زال بماضـي يـزالُ احتـرازاً مـن زال ماضـي يَزِيـلُ فإنـه فعـل تـام متعـدٍّ إلـى مفعـول معنـاه مَـازَ تقـول :زِلْ ضَـأْنَكَ عَـنْ مَعْـزِكَ، ومصـدره الزَّيْـلُ، ومـن ماضـي يَـزُولُ فإنـه فعـل تـام قاصـر ومعنـاه الانتقـال ومنـه "إِنَّ اللهَ يُمْسِـكُ السَّـمَواتِ وَالأَرْضَ أن تَزُولاَ وَلَئِنْ زَالَتَا"[59] ومصدره الزَّوَالُ[60].

---

[57] ابن عقيل، *شرح ابن عقيل*، I/268-269

[58] ابن عقيل، *شرح ابن عقيل*، I/279.

[59] فاطر 41/35.

[60] أبو محمد، عبدالله جمال الدين بن يوسف بن أحمد بن عبدالله بن هشام الأنصاري، *أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك*، دار الجيل، ط. 5، بيروت 1979م، I/237.

ومثـال التـام قولـه تعـالى: "وَإِنْ كَـانَ ذُو عُسْـرَةٍ فَنَظِـرَةٌ إِلَـى مَيْسَـرَةٍ"[61] أي إن وجـد ذو عسـرة وقولـه تعـالى: "خَالِـدِينَ فِيهَـا مَـا دَامَـتِ السَّـمَاوَاتُ وَالأَرْضُ"[62] وقولـه تعـالى: "فَسُـبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ"[63]"[64].

1.5.1.2. معاني كان وأخواتها

إنّ لكـلّ فعـل مـن الأفعـال الناسـخة أو الناقصـة معنـىً يفيـده ويـدلّ عليـه، وذلـك كمـا يأتي:

كـان: تـدلُّ علـى اتِّصـاف المُسـنَد إليـه بالمُسـنَد، إمّـا فـي الماضـي المُنقطِـع علـى وجـه الـدوام، مثـل: كـانَ الرجـلُ فقيـراً، وإمّـا فـي الماضـي بحيـث تكـون مسـتمرّة بصـورة دائمـة، مثـل: "وكـان الله عليمـاً حكيمـاً"[65] أي كـان ومـازال عليمـاً حكيمـاً، ومثـل: كانـت أمـي حنونـة، بمعنـى اتصـفت أمـي بالحنـان ومـا زالـت، وقـد تـدل علـى الماضـي المسـتمر وهـو كأحـدث مـرة وكـان مسـتمراً فـي حينـه مثـل: كـان خالـد يقـوم الليـل، وقولـه تعـالى "وكـان يـأمر أهلـه بالصلاة والزكاة"[66].

وقـد تـأتي كـان بمعنـى صـار، مثـل: "وَفُتِحَـتِ السَّـمَاءُ فَكَانَـتْ أَبْوَابًـا وَسُـيِّرَتِ الْجِبَـالُ فَكَانَـتْ سَـرَابًا"[67] ومثـل: صـدَق الرجـل فكـان راضـياً، أي صـار راضـياً فـي ذلـك الوقـت، وبقي راضياً.

صـار: تـدلُّ علـى الانتقـال مـن حـالٍ إلـى آخـر، مثـل: صـارَ الرمـلُ طينـاً، ومثـل: صار سعيد غنياً، أي انتقل إلى هذه الحال.

ظـلَّ: تـدلُّ علـى اتِّصـاف المُخبَـر عنـه بـالخبر وقـت ظهـور الظـلّ نهـاراً، مثـل: ظـلَّ أخـي يعمـل كـذا، إذا عمـل نهـاراً، وتـأتي بمعنـى صـار أيضـاً، مثـل: قولـه تعـالى "وَإِذَا بُشِّـرَ أَحَـدُهُمْ بِـالْأُنْثَى ظَـلَّ وَجْهُـهُ مُسْـوَدًّا وَهُـوَ كَظِـيمٌ"[68]، والمـراد أنـه يحـدث بـه ذلـك ويصـير عليـه عند البشارة، ومثل: ظلَّ الرجلُ بشوشاً.

بـات: تُفيـد الاتّصـاف بـالخبر وقـت المَبيـت لـيلاً، مثـل: بـات الحـارس يقظـاً، إذا فعلـه ليلاً.

---

[61] البقرة 280/2.
[62] هود 107/11.
[63] الروم 17/30.
[64] ابن هشام الأنصاري، *أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك*، 279/I.
[65] النساء 17/4.
[66] مريم 55/19.
[67] النبأ 19/78-20.
[68] النحل 58/16.

أصبح: تدلُّ على اتِّصاف المُسنَد إليه بالمُسنَد في وقت الصباح، مثل: أصبح الولد نشيطاً، وقد تأتي بمعنى كان، أو صار دون الدلالة على زمن الصباح، مثل: أصبح أخوك عظيماً، فهنا أصبح بمعنى صار من دون النظر إلى وقت الصباح.

أضحى: تدلُّ على اتِّصاف المُسنَد إليه بالمُسنَد في وقت الضحى، كقولنا: أضحى أخوك مسروراً، وقد تأتي بمعنى صار، كقول ابن زيدون:

أضحى التنائي بديلاً من تدانينا وناب عن طيب لقيانا تجافينا

أي صار التباعد بديلاً من تقاربنا، وحل الجفاء مكان اللقاء الطيب.

أمسى: وتُفيد اتِّصاف المُخبَر عنه بالخبر في المساء، مثل: أمسى العامل متعباً، بمعنى صار في المساء متعباً.

ليس: تفيد النفي في الحاضر، مثل: ليسَ محمدٌ حاضراً، فالمراد نفي الحضور عن محمد الآن، إلا إذا قُيِّدت بما يفيد الماضي أو الاستقبال فتكون بحسب ما قُيِّدت به نحو: ليس علي مسافراً أمس أو غداً.

ما زال: ما برح، ما فتئ، ما انفكّ، وما برح: تفيد استمراريّة الفعل حتى زمن التكلِّم، مثل: ما زال زيدٌ منطلقاً، أي هو مستمر في الانطلاق إلى زمن التكلم[69].

1.5.2. أفعال المقاربة والرجاء والشروع (كاد وأخواتها)

من الأفعال الناقصة أيضاً كاد وأخواتها، وعملها كعمل كان وأخواتها، إلا أنّها تختلف عنها في أنّ خبر كاد وأخواتها لا يجوز أن يكون اسماً مفرداً وإنما يجب أن يكون جملة فعليّة سواء أبُدِئت بأنْ أم لم تبدأ. وتُقسَم كاد وأخواتها إلى ثلاثة: أفعال المُقارَبة، أفعال الرجاء، أفعال الشروع.

1.5.2.1. أفعال المُقارَبة

هي أفعال تدلّ على قرب حدوث الخبر، وهي: كاد، كرُب، وأوشك، ويجوز في خبرها أن يكون مُصَدّراً بأنْ وغير مصدر بأن، وأغلب ما يأتي خبر كاد بدون أنْ ومثال ذلك: كادَ الحقُّ يظهرُ، أو كادَ الحقُّ أن يظهرَ، ومثل: أوشكَت الشمسُ أن تغيبَ.

---

[69] السامرائي، محمد فاضل، *النحو العربي أحكام ومعان*، دار ابن كثير، ط.1، دمشق 2014م، I/212-214.

1.5.2.2. أفعال الرجاء

هي أفعال يُرجَى بها وقوع الخبر، وهي: عسى، حرى، واخْلَوْلَق، وكلُّها بالمعنى نفسِه. ويجوز أن يأتيَ خبر عسى بأنْ أو بدونها، أمّا حرى واخلولق فيجب أن يأتي الخبر مَسبوقاً بأنْ، مثل: عسى الأشجار تخضرُ، وعسى الأشجار أن تخضرَ، حرى الحوادثُ أن تقلَّ، اخلولق المسلمون أن يتّحدوا[70].

1.5.2.3. أفعال الشروع

تدلُّ على الشروع أو البدء بفعل خبرها، وهي كثيرة يكاد يدخل فيها كل فعل بمعنى شرَع، وهي: شرع، أنشأ، طفق، أخذ، هبَّ، بدأ، ابتدأ، جعل، علق، وهَلْهَل، ويُشترَط أن يكون خبرها جملة فعليّة مُجرَّدة مِن أنْ، مثل: شرعت الأمواجُ تتلاطمُ، وبدأ المطرُ يزدادُ، وهبَّت الريح تشتدُّ. وأفعال هذا الباب لا تتصرف باستثناء كاد وأوشك فقد يأتي منها المضارع واسم الفاعل ويعملان عمل الماضي نحو: يكاد الاقتصاد أن ينتعش، الأرض موشكة أن تخصبَ[71].

1.5.3. ظن وأخواتها

من الأفعال الناسخة للابتداء ظن وأخواتها وهي: رأى وعَلِمَ ووَجَدَ ودرى وتَعَلَّمْ وخَالَ وظَنَّ وحَسِبَ وزَعَمَ وعدَّ وحَجا وجَعَلَ وهَبْ، مثل: عَلمتُ زيداً أخاك.

تنقسم هذه الأفعال إلى قسمين: **أحدهما:** أفعال القلوب **والثاني:** أفعال التحويل، أما أفعال القلوب فتنقسم إلى قسمين: أحدهما: ما يدل على اليقين وهي: رأى وعلم ووجد ودرى وتعلم، والثاني: ما يدل على الرجحان وهي خال وظن وحسب وزعم وترك وحجا وجعل وهب. وأما أفعال التحويل فهي: صَيَّرَ وجعل ووَهَبَ وتَخِذَ وترك ورَدَّ واتَّخَذَ. مثل: "وَاتَّخَذَ اللهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلاً"[72]، وصيَّرتُ الطينَ خزفاً.

1.5.3.1. الأفعال المتصرفة وغير المتصرفة

الأفعال التي تتصرف هي: ما عدا هَبْ وتَعَلَّمْ فيستعمل منها الماضي نحو ظننت زيداً قائماً وغير الماضي وهو المضارع نحو: أظن زيداً قائماً، والأمر نحو: ظُنَّ زيداً قائماً، واسم الفاعل نحو: أنا ظانٌّ زيداً قائماً، واسم المفعول نحو: زيد مظنونٌ أبوهُ

---

[70] مغالسة، محمود، *النحو الشافي*، مؤسسة الرسالة، بيروت، صـ. 219-220.
[71] مغالسة، محمود، *النحو الشافي*، صـ. 223-224.
[72] النساء 125/4.

قائمـاً، فـأبوه هـو المفعـول الأول وارتفـع لقيامـه مقـام الفاعـل، وقائمـاً المفعـول الثـاني، والمصـدر نحـو: عجبـتُ مـن ظنِّـك زيـداً قائمـاً. وغيـر المتصـرف اثنـان همـا: هـب وتعلـم بمعنى اِعْلَم فلا يستعمل منهما إلا صيغة الأمر كقول الشاعر:[73]

تَعَلَّمْ شِفاءَ النفسِ قَهْرَ عَدُوِّها فَبالِغْ بِلُطْفٍ في التَّحَيُّلِ والمَكرِ.[74]

1.6. المعلوم والمجهول

إذا ذكـر فـي الجملـة فاعـل الفعـل مثـل: قـرأَ الطالـبُ الـدرسَ، ويقـرأ سـعيدٌ الـدرسَ كـان الفعـل معلومـاً، وإذا لـم يكـن الفاعـل مـذكوراً مثـل: قُـرِئ الـدرسُ، وسـيُقرأُ الـدرسُ، سـمي الفعـل مجهـولاً وسـمي المرفـوع بعـده نائـب فاعـل، وهـو فـي المثـالين السـابقين مفعـول بـه فـي الأصـل، أُسـند إليـه الفعـل بعـد حـذف الفاعـل، إذاً ينقسـم الفعـل باعتبـار فاعلـه إلـى معلـوم ومجهـول. فالفعـل المعلـوم هـو الـذي ذُكـر فاعِلـهُ فـي الجملـة والمجهـول هـو الـذي لـم يُـذكر فاعلـه فـي الجملـة، وبنـاءُ الفعـل للمجهـول خـاص بالماضـي والمضـارع، أمـا الأَمـر فـلا يبنـى للمجهول، لكن عند بناء الفعل للمجهول لابد من التغيير في حركات الفعل.

وبنـاء الفعـلِ للمجهـول لـيس عبثـاً، وإنمـا لغـرضٍ مـن الأغـراض وهـي: إمـا للإيجـاز؛ اعتمـاداً علـى ذكـاء السـامع، وإمـا للعلـم بـه، وإمـا للجهـل بـه، وإمـا للخـوف عليـه، وإمـا للخـوف منـه، وإمـا لتحقيـره؛ فتُكْـرِمُ لسـانك عنـه، وإمـا لتعظيمـه تشـريفاً لـه فتكرمُـه أن يُذكر، إن فعل ما لا ينبغي لمثله أن يفعله، وإما لإبهامه على السامع.

1.6.1. حالات بناء المعلوم للمجهول

عنـدما يتحـول المبنـي للمعلـوم إلـى مبنـي للمجهـول ينـوبُ عـن الفاعـل بعـد حذفـه المفعـولُ بـه، صـريحاً، مثـل: يُكـرَم المجتهـدُ، أو غيـر صـريح، مثـل: أَحسـنْ فيُحسَـن إليـك، أو الظَرفُ، مثل: سُكنت الدارُ وسُهرتِ الليلةُ، أو المصدرُ، مثل: سِيرَ سَيرٌ طويلٌ.

ولا يُبنـى المجهـولُ إلا مـن الفعـل المتعـدي بنفسـه، مثـل: يُكـرَمُ المجتهـدُ، أَو بغيـره، مثل: يُرْفَقُ بالضعيف.

---

[73] زياد بن سيار بن عمرو بن جابر.
[74] ابن عقيل، *شرح ابن عقيل*، II/28-32.

وقد يُبنى من اللازم، إن كان نائبُ الفاعل مصدراً مثل: سُهرَ سهرٌ طويلٌ، أو ظرفاً مثل: صيم رمضانُ.

ومتى حذف الفاعل من الكلام وجب أن تتغيّر صورة الفعل المعلوم، فإن كان ماضياً يُكسر ما قبل آخره، ويُضم كل متحرك قبله، فتقول في: كَسَرَ وأَكرَمَ وتَعَلَّمَ واستَغفَرَ. كُسِرَ وأُكرِمَ وتُعلِّمَ واسْتُغْفِرَ.

وإن كان مضارعاً يُضم أوله، ويُفتح ما قبل آخره، فتقول في: يَكسِرُ ويُكرِمُ ويَتعلمُ ويَستغفِرُ. يُكسَرُ ويُكرَمُ ويُتعلَّمُ ويُستغفَرُ.

1.6.2. بناء ما قبل آخره حرف علة للمجهول

إذا أُريد بناء الماضي - الذي قبل آخره ألف - للمجهول إن لم يكن سداسياً تُقلبُ ألفه ياءً، ويكسر كل متحرك قبلها، فتقول في: باعَ وقال. بِيع وقيلَ، وفي: ابتاعَ واقتادَ واجتاحَ. ابتِيعَ واقتيدَ واجْتِيحَ.

فإن كان على ستة أحرف - مثل استتابَ واستماحَ - تقلب ألفه ياءً، وتضم همزته وثالثُه، ويكسر ما قبل الياء، فتقول: أُستُتيبَ وأُستُميحَ.

وإذا أريد بناء المضارع - الذي قبل آخره حرف مدٍّ - للمجهول، يقلب حرف المد ألفاً، فتقول في: يقولُ ويبيعُ. يُقالُ ويُباعُ، وفي: يستطيعُ ويَستتيبُ يُستطاعُ ويُستتابُ.

1.6.3. الأجوف المبني للمجهول

إذا اتصل بنحو "سِيمَ وريمَ وقِيدَ" من كل ماض مجهول ثلاثي أجوف - ضميرُ رفعٍ متحركٍ، فإن كان يضم أوله في المعلوم نحو: سُمته الأمرَ، ورُمت الخيرَ، وقُدت الجيشَ، كُسر في المجهول، كيلا يلتبس معلومُ الفعلِ بمجهوله، فتقول: سِمت الأمرَ، ورِمتُ بخير، وقِدتُ للقضاءِ.

وإن كان يكسر أوله في المعلوم نحو: بِعته الفرسَ، ونِلتُه بمعروف، ضُم في المجهول، فتقول: بُعتُ الفرسَ، ونُلتُ بمعروف.

وإذا اتصل بالفعل الماضي الأجوف الثلاثيّ المعلوم ضميرُ رفعٍ متحركٌ، فإن كان من باب (فَعَلَ يَفْعُلُ) نحو: سامَ يَسومُ، ورام يرومُ، وقاد يقُودُ، ضُم أوله، نحو سُمْتُه الأمر، ورُمْتُ الخير، وقُدْتُ الجيش.

وإن كان من باب (فَعِل يفعِلُ) نحو: باع يبيعُ وجاء يجيء، وضامَ يضيمُ. أو من باب (فَعِل يفعِلُ) نحو: نال ينالُ، وخاف يخافُ، كُسِرَ أَولهُ، نحو: بِعتُهُ، وجِئتُهُ، وضِمت الخائنَ، ونِلْتُ الخير وخِفْتُ الله[75].

1.7. أفعال المدح والذم

هي أفعال تستعمل للتعبير عن الإعجاب بالشيء وتقديره، أو ذمه واحتقاره، ويتكون أسلوب المدح والذم من ثلاثة عناصر: فعل المدح أو الذم، وفاعله، والمخصوص بالمدح أو الذم.

أفعال المدح هي: نعم وحبَّ وحبذا. وأفعال الذم هي: بئس وساء ولا حبذا.

نعم وبئس: اختلف العلماء في نعم وبئس هل هما فعلان أم اسمان؟ مذهب جمهور النحويين أن نعم وبئس فعلان بدليل دخول تاء التأنيث الساكنة عليهما نحو نعمت المرأة هند وبئست المرأة دعد وذهب جماعة من الكوفيين ومنهم الفراء إلى أنهما اسمان واستدلوا بدخول حرف الجر عليهما في قول بعض العرب (نعم السَّيرُ على بئس العَيْرُ) وقول الآخر: (والله ما هي بِنعم الولدُ نَصْرُها بُكاءٌ وبِرُّها سَرِقَةٌ) ويؤول هذا القول على أنَّ إعراب نعم وبئس مفعولان لقول محذوف وهذا القول إعرابه صفة لموصوف محذوف وهو المجرور بالحرف وليس نعم وبئس والتقدير: نعم السير على عَيْرٍ مقولٍ فيه بئس العَيْر و ما هي بولدٍ مقول فيه نعم الولدُ فحذف الموصوف والصفة وأُقيم المعمول مُقامَهُما مع بقاء نعم وبئس على فِعلِيَّتهما.

قال الأشموني: "قوله واسمان عند الكوفيين أي مبنيان على الفتح لِتَضَمُّنِهما معنى الإنشاء وهو من معاني الحروف. وأورد عليه أن المفيد للإنشاء الجملة بتمامها لا

[75] الغلاييني، مصطفى، *جامع الدروس العربية*، المؤسسة الحديثة للكتاب، طرابلس، لبنان، ط. 1، صـ. 40-41.

نعم وبئس فقط"[76]. وهذان الفعلان لا يتصرفان فلا يستعمل منهما غير الماضي، ولا بد لهما من مرفوع هو الفاعل وهو على ثلاثة أقسام:

الأول: أن يكون محلى بالألف واللام نحو نعم الرجل زيد واختلف في هذه اللام فقال قوم هي للجنس حقيقة فمدحت الجنس كله من أجل زيد ثم خصصت زيداً بالذكر فتكون قد مدحته مرتين وقيل هي للجنس مجازاً وكأنك قد جعلت زيداً الجنس كله مبالغة وقيل هي للعهد

الثاني: أن يكون مضافاً إلى ما فيه أل كقوله تعالى: "وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ"[77]

الثالث: أن يكون مضمراً مفسراً بنكرة بعده منصوبة على التمييز نحو: نعم قوماً معشره، ففي نعم ضمير مستتر يفسره قوماً، ومعشره مبتدأ[78].

الأصل في نعم وبئس: يقول الأشموني: "قوله وأصلهما فَعِل أي بفتح الفاء وكسر العين وأفصحها كما في الدماميني الكسر فالسكون- نِعْم- ثم كسر الفاء والعين - نِعِم- ثم الفتح فالسكون - نَعْم - ثم الفتح فالكسر - نَعِم - قوله: وقد يقال في بئس بَيْس، أي بمُوَحَّدة مفتوحة فَتَحْتِيَّةٍ ساكنة مُبدَلَة من الهمزة على غير قياس كذا في الهُمَع"[79].

1.7.1. أفعال جَرت مَجرى نعم وبئس في المدح والذم

هناك بعض الأفعال تفيد معنى المدح أو الذم وتُعامَلُ مُعاملة نعم وبئس في جميع أحكامها ومن هذه الأفعال التي تستعمل للذم (ساء) فلا يكون فاعلها إلا ما يكون فاعلاً لبئس وهو المحلى بالألف واللام نحو: ساء الرجل زيد، والمضاف إلى ما فيه الألف واللام نحو ساء غلام القوم زيد والمُضمَر المُفَسَّر بنكرة بعده نحو ساء رجلاً زيد ومنه قوله تعالى "ساء مثلاً القوم الذين كذبوا"[80] ويذكر بعدها المخصوص بالذم كما يذكر بعد بئس.

---

[76] الصبان، محمد بن علي، *حاشية الصبان على شرح الأشموني على ألفية ابن مالك*، تحـ. طه عبدالرؤوف سعد، المكتبة التوفيقية، القاهرة د.ت، III/38.

[77] النحل 30/16.

[78] ابن عقيل، *شرح ابن عقيل*، III/160-161.

[79] *حاشية الصبان على شرح الأشموني على ألفية ابن مالك*، III/40.

[80] الأعراف 177/7.

وكل فعل ثلاثي يجوز أن يُشتَقَّ منه فِعلٌ على وزن (فَعُلَ) لقصد المدح أو الذم ويُعامَلُ مُعامَلَة نعم وبئس في جميع الأحكام، فتقول: شَرُفَ الرجل زيد، ولَؤُمَ الرجل بكر وشَرُفَ غلامُ الرجلِ زيد، وشرف رجلاً زيد.

1.7.2. حَبَّذا ولا حَبَّذا

يقال في المدح حبذا زيدٌ، وفي الذم لا حبّذا زيدٌ، واختلف العلماء في إعرابها فذهب أبو علي الفارسي في البغداديات وابن برهان وابن خروف وزعم أنه مذهب سيبويه إلى أن حب فعل ماض وذا فاعله، وأما المخصوص فَيجوز أن يكون مبتدأ والجملة قبله خبره ويجوز أن يكون خبراً لمبتدأ محذوف وتقديره: هو زيد أي الممدوح أو المذموم زيد.

وذهب المبرد في المقتضب وابن السراج في الأصول وابن هشام اللخمي وابن عصفور إلى أَنَّ حبذا اسم وهو مبتدأ والمخصوص خبره، أو خبر مقدم والمخصوص مبتدأ مؤخر فَرُكِّبَتْ حَبَّ مع ذا وجُعِلَتا اسماً واحداً.

وذهب قوم منهم ابن درستويه إلى أن حبذا فعل ماض وزيد فاعله فَرُكِّبَتْ حَبَّ مع ذا وجعلتا فعلا وهذا أضعف المذاهب

وإذا وقع المخصوص بالمدح أو الذم بعد ذا على أي حال كان من الإفراد والتذكير والتأنيث والتثنية والجمع فلا تتغير ذا لتِغَيُّر المخصوص بل تَلزَمُ الإفراد والتذكير، تقول: حبذا زيد، وحبذا هند وحبذا الزيدان، وحبذا الهندان، وحبذا الزيدون، وحبذا الهندات، فلا تخرج ذا عن الإفراد والتذكير ولو خرجت لقيل حبذي هند، وحبذان الزيدان، وحبَّتانِ الهندان، وحَبَّ أولئك الزيدون أو الهندات[81].

1.8. الفعل الماضي المزيد ومعانيه

بحث علماء الصرف في الأمثلة المزيدة فوجدوا أنَّ حروف الزّيادة لا تتعدّى في حالٍ من الأحوال عشرة أحرف وهي: (السّين والهمزة واللّام والتّاء والميم والواو والنّون والياء والهاء والألف) وقد جُمِعَت هذه الأحرف في عبارة (سألتمونيها).

[81] ابن عقيل، *شرح ابن عقيل*، III/168-171.

وضع الصرفيّون ميزاناً لكل فعلٍ وقابلوا بين الحروف الأصلية للفعل بالفاء والعين واللام من الميزان وقابلوا بالزائد لفظه بعينه في نفس المثال المصوغ، فحروف الزيادة هذه لا تكون زائدة في كل موضع، وإنما هناك حالات ومواضع تزاد فيها هذه الحروف، وهذه الزيادة ليست عبثاً، بل وُجِدتْ لتدلَّ على معان فرعية بالإضافة إلى المعنى العام الذي تدل عليه الصيغة المجردة للفعل، فالفعل ضارَبَ = فاعَلَ مزيد بالألف وقد دلَّتْ هذه الزيادة على المشاركة بالحدث وهو الضرب، أي: دلت على أن الضرب حدث من طرفين.

1.8.1. أوزان الثلاثيّ المزيد فيه

الفعل الثلاثيّ المزيد فيه ثلاثة أقسام؛ ما زيد فيه حرف واحد، وما زيد فيه حرفان، وما زيد فيه ثلاثة أحرف. وأكثرُ ما يصل إليه الفعل بالزيادة ستة أحرف.

الثلاثي المزيد بحرف يأتي على ثلاثة أوزان:

الأول: أَفْعَل، مثل: أكْرم، وأعْطى، وأقام، وأقرّ.

الثاني: فاعَلَ، مثل: قاتَلَ، وآخَذَ.

الثالث: فَعَّلَ، بالتضعيف، مثل: فرَّحَ، وزكَّى، وَبرَّأ.

الثلاثي المزيد بحرفين يأتي على خمسة أوزان:

الأول: انفعَلَ، مثل: انْكَسَرَ، وانْشَقَّ، وانْقادَ، وانْمَحَى.

الثاني: افتعلَ، مثل: اجْتَمَعَ، واشْتدّ، واخْتار، واتَّصَلَ، واتّقى.

الثالث: افْعَلَّ، مثل: اِحْمَرَّ، واصْفرَّ، واِعْوَرَّ، وهذا الوزْن يكون غالبًا في الألوان والعيوب.

الرابع: تفعَّلَ، مثل: تعلَّم، وتزكّى، تَرَدَّدَ.

الخامس: تَفاعَلَ مثل: تباعَدَ، وتَشاوَرَ، وتبارك.

الثلاثي المزيد بثلاثة أحرف يأتي على أربعة أوزان:

الأول: استفعلَ، مثل: استخْرَجَ، واسْتقامَ، واسْتَلقى.

الثـاني: افْعَوْعَـلَ، مثـل: اغـدوْدَنَ الشـعر: إذا طـال، واعْشَوْشَـبَ المكـانُ: إذا كثـر عُشْبُهُ.

الثالث: افْعَالّ، مثل: اِحْمَارّ الزهر، أي اشتدت حُمرتُه.

الرابع: افْعَوَّلَ، مثل: اِجْلَوَّذَ: إذا أسرع، واِعْلَوَّطَ: أي تعلَّق بعنق البعير فركبه.

1.8.2. أوزان الرباعي المزيد فيه

ينقسم الرباعي المزيد فيه إلى قسمين: المزيد بحرف واحد، والمزيد بحرفين.

الرباعي المزيد بحرف واحد له وزن واحد هو:

تَفَعْلَلَ، مثل: تَبَعْثَرَ، تَزَلْزَلَ، تَدَحْرَجَ.

الرباعي المزيد بحرفين له وزنان:

اِفْعَنْلَلَ، مثل: احرنجم، افرنقع.

اِفعَلَلَّ، مثل: اِقشعَرَّ، اِطمأنَّ[82].

1.8.3. أغراض صيغ الزوائد ومعانيها

الزيادة إما أن تكون لغرض معنوي أو غرض لفظي.

الزيـادة لغـرض معنـوي: وهـي التـي تُكسـب الكلمـات معنـى فرعيـاً إلـى جانـب المعنـى الـذي يـدل عليـه مجردهـا، كدلالـة زيـادة التـاء والألـف فـي تقاتَـلَ علـى المشـاركة، ودلالـة زيـادة الهمـزة والسـن والتـاء فـي اسـتغفر علـى الطلـب، ودلالـة زيـادة التـاء والتضـعيف فـي تصـبَّر علـى التكلُّـف، فهـذه معـان فرعيـة لا توجـد فـي مجـرد هـذه الأفعـال: قتلَ، غفَرَ، صبَرَ.

الزيادة لغرض لفظي: لها عدة أغراض.

- الزيـادة للإلحـاق: هـي زيـادة لفظيـة لا معنويـة. الغـرض منهـا أن تكـون الكلمـات التـي زيـدَ فيهـا للإلحـاق مطابقـة لِمَـا أُلحقـت بـه فـي عـدد الحـروف

[82] الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، دار العصماء، ط.1، دمشق 1996م، صـ 37- 40.

وحركاتها وسكناتها حتى تتصرف تصرُّفه، مثل: جلبَبَ، جَهْوَرَ، بَيْطَرَ، فهي أفعال ثلاثية الأصول قد زيد فيها حرف لإلحاقها بالفعل الرباعي المجرد دحرج لكي تتصرف تصرفه.

- الزيادة للإمكان: كزيادة همزة الوصل في أول الكلمة ليمكن بها النطق بالحرف الساكن بعدها، مثل: اِنْتصرَ، اِعْلَمْ، اِسْتِسقاء.
- إفادة معنى جديد، والهدف من ذلك الحصول على معنى آخر لم نحصل عليه من المجرّد، كما قيل (الزيادة في المَبْنَى زيادة في المعنى)، وتحديد الزيادة في المعنى لا يُعرف إلا من خلال معرفة سياق الجملة.
- الزيادة للعوض عن حرف محذوف، كزيادة تاء التأنيث في كلمة زنادقة، إذ الاصل أن يجمع زنديق على زناديق، كما يجمع قنديل على قناديل، فقد حذفت الياء من زناديق وعُوِّض منها تاء التأنيث في الآخر فصارت زنادقة.
- الزيادة للمدِّ: كزيادة حروف المد في مثل: كتاب، دخول، ليَزولَ معها صعوبة النطق بالحركات مجتمعة[83].

1.8.4. معاني صيغ الزوائد

إنّ معاني أحرف الزيادة كثيرة جدّاً، وحاول علماء اللغة التعرف عليها من خلال استقراء النصوص اللغوية الفصيحة فتوصلوا إلى معان كثيرة.

1- أفْعَل: تأتى لعدَّة معان:

- صيرورة شيء ذا شيء: كأوْرَقَ الشَّجرُ: صار ذا ورقٍ، وألبنَ الرجلُ وأتمرَ وأفلسَ: صار ذا لبَن وتمْر وفُلُوس.
- الدخول في شيء: مكانًا كان أو زمانًا، مثل: أشأم الرجل وأعرقَ وأصبحَ وأمسى، أي: دخل في الشام، والعراق، والصباح، والمساء.
- السَّلْب والإزالة: مثل: أقذيتُ عينَ فلان، وأعجمتُ الكتابَ: أي: أزلتُ القَذَى عن عينه، وأزلتُ عجْمة الكتاب بنقطه.

---

[83] ابن الحاجب، رضي الدين محمد بن الحسن الاستراباذي، *شرح حاشية ابن الحاجب*، تحـ. محمد نور الحسن، دار الكتب العلمية، بيروت 1982مـ، صـ. 6-66. الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، صـ. 79-80.

- مصادفة الشيء على صفة: مثل: أحمدت زيداً: وأكرمته، وأبخلته: أي صادفته محموداً، أو كريمًا أو بخيلاً.
- الحينونة أو الاستحقاق، مثل: أحصَدَ الزرع، وأزْوَجَتْ هند؛ أي استحق الزرع الحَصاد، وهند الزَّواج.
- التعريض، مثل: أرهنت المتاع وأبَعْتُهُ؛ أي عرّضته للرهن والبيع.
- التمكين، مثل: أحفرته النهر؛ أي: مكّنته من حَفْره.
- أن يكون بمعنى استفعل، مثل: أعظمته؛ أي استعظمته.
- أن يكون مطاوعاً لفعّل بالتشديد، نحو: فطَّرته فأفطر، وبشَّرْته فأبشر.
- الإغناء عن الأصل لعدم وروده، كأفلح؛ أي: فاز[84].

2- فَاعَلَ

- التشارُك بين اثنين فأكثر، وهو أن يفعل أحدهما بصاحبه فعلاً، فيقابله الآخر بمثله، ولكن الذي بدأ بالفعل تُنسَب إليه الفاعلية، والذي قابله بِمِثْلِ فعله تُنسَبُ إليه المفعولية. فإذا كان أصل الفعل لازماً صار بهذه الصيغة متعدياً، نحو ماشيته والأصل: مَشَيت ومشى.
- المُوالاة، وتعني تكرار الحدث متتابعاً، مثل: واليت الصوم وتابعته، بمعنى أوليتُ، وأتبعتُ بعضَه بعضاً.
- بمعنى فعَّلَ المضعف للتكثير، مثل: ضاعفت الشيء وضعَّفته.
- بمعنى المجرّد، مثل: دافع ودَفع، وسافر وسفَر[85].

3- فَعَّلَ

- التكثير والمبالغة في الفعل، مثل: جَوَّل، وطَوَّف: أكثر الجَولان والطَّوَفان، أو في المفعول، مثل "غلِّقَتِ الأبواب"[86]، أو في الفاعل، مثل: مَوَّتَتِ البقرُ، وبرَّكَتِ الإبلُ.
- الإزالة والسلب، مثل: قشَّرْتُ الفاكهة: أي أزلت قشرها، وجَرَّبتُ البعيرَ: أي أزلت جَربه.

---

[84] ابن الحاجب، *شرح حاشية ابن الحاجب*، صـ 83؛ الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، صـ 43-44.
[85] ابن الحاجب، *شرح حاشية ابن الحاجب*، صـ 96. الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، صـ 44-45.
[86] يوسف 23/12.

- صيرورة شيء شبه شيء، كقوَّس زيدٌ، وحَجَّر الطين؛ أي صار شبه القوس في الانحناء والحجر في الجمود.
- نسبة الشيء إلى أصل الفعل، مثل: فسَّقْت زيداً، أو كفَّرْته: نسبته إلى الفسق، أو الكفر، جَهَّلتُه: نسبتُه إلى الجهل.
- الدلالة على التوجُّه، مثل: شرَّقْتُ، أو غرَّبت: توجهت إلى الشرق، أو الغرب.
- اختصار حكاية الشيء، مثل: هلَّلَ وسبَّح ولَبّى وأَمَّن: إذا قال لا إله إلا الله، وسبحان الله، ولَبّيْك، وآمين.
- قبول الشيء، مثل: شفَّعت زيداً: قبلت شفاعته.
- التعدية، مثل: فَرِحَ خالد، بعد التضعيف فرَّحتُ خالداً[87].

4- انْفَعَلَ

يأتي لمعنى واحد وهو المطاوعة: أي مطاوعة المفعول به للفاعل فيما يفعله به، ولذلك لا يكون إلا في الأفعال الدلالة على معالجة حِسيَّة، ويأتي:

أ- لمطاوعة الثلاثي كثيراً، مثل: قطَعتُ الحبل فانقطع، وكسَرتُ الغصن فانكسر.

ب ـ مطاوعة غير الثلاثي، مثل: أطلقتُ الأسير فانطلق.

ولكونه مختصاً بالأفعال العلاجية لا يقال: علَّمتُ الأمر فانعلم، ولا فهّمته فانفهم.

وهذا الوزن لا يكون إلا لازماً.

5- افْتَعَلَ: اشتهر في ستة معان:

- الاتخاذ، مثل: اختتم زيد، واختدم: اتخذ له خاتماً وخادماً.
- الاجتهاد والطلب: مثل: اكتسب واكتتب: أي اجتهد وطلب الكسب والكتابة.
- التشارك: مثل: اختصم زيد وعمرو: اختلفا.

---

[87] ابن الحاجب، *شرح حاشية ابن الحاجب*، صـ 92. الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، صـ 45-46.

- الإظهار: مثل: اعتذر واعتظم: أي أظهر العُذر والعظمة.
- المبالغة في معنى الفعل: مثل: اقتدر وارتدَّ: أي بالغ في القدرة والرِّدَّة.
- مطاوعة الثلاثيّ كثيراً: مثل: عدَلته فاعتدل، وجمَعته فاجتمع[88].

6- استفعل: كثر استعمالها في ستة معان:

- الطلب حقيقة مثل: استغفرت الله: أي طلبت مغفرته، أو مجازاً مثل: استخرجت الذهب من المعدن، سُمِّيت الممارسة في إخراجه والحصول عليه طلباً، حيث لا يمكن الطلب الحقيقي.
- الصيرورة حقيقة مثل: استحجر الطين: أي صار حجراً، أو مجازاً، مثل: استأسد زيد: أي صار زيد كالأسد.
- اعتقاد صفة الشيء مثل: استحسنتُ قولك: أي اعتقدتُ حسنَ قولِكَ.
- اختصار حكاية الشيء مثل: استرجع إذا قال: إنا لله وإنا إليه راجعون.
- القوة مثل: استهتر واستكبر: أي قوي هِتْرُه وكِبْرُه.
- المصادفة، مثل: استكرمت زيداً أو استبخلته: أي صادفته كريماً أو بخيلاً[89].

7- افْعلَّ

يأتي غالباً لمعنى واحد، وهو قوة اللون أو العيب، ولا يكون إلاَّ لازماً، مثل: احمرَّ وابيضَّ واعورَّ: قويت حُمْرَتُه وبياضُه وعَوَرُه.

8- تَفَعَّل: تأتي لخمسة معان:

- مطاوعة فعَّل مُضعَّف العين مثل: نبَّهته فتنبَّه، وكسَّرته فتكَسَّر.
- الاتخاذ مثل: توسد ثوبه: اتخذه وسادة.
- التكلُّف مثل: تصبَّر وتحَلَّم: تكلف الصَبْرَ والحِلْمَ.
- التجنُّب مثل: تحرَّج: تجنب الحَرَج.
- التدريج مثل: تجرَّعت الماء، وتحَفَّظْت العلم: أي شربت الماء جرعة بعد أخرى، وحفظت العلم مسألة بعد أخرى.

---

[88] ابن الحاجب، *شرح حاشية ابن الحاجب*، صـ 108. الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، صـ 46-47.
[89] ابن الحاجب، *شرح حاشية ابن الحاجب*، صـ 110. الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، صـ 49.

9- تَفَاعَلَ: اشتهرت في أربعة معان:

- التشريك بين اثنين فأكثر، فيكون كل منهما فاعلاً في اللفظ، مفعولاً في المعنى، مثل: تجاذب زيد وعمرو ثوباً.
- التظاهر بالفعل دون حقيقته مثل: تَناوَمَ وتَغافَلَ وتَعَامَى: أي أظهر النوم والغفلة والعمى.
- حصول الشيء تدريجياً مثل: تزايد النيلُ، وتواردت الإبل: أي حصلت الزيادة والورود بالتدريج شيئاً فشيئاً.
- مطاوعة فاعَلَ، مثل: باعدته فتباعد[90].

ثم إن باقي الصيغ تدل على قوة المعنى زيادة عن أصله. فمثلاً: اعشوشب المكان، يدل على زيادة عُشْبه أكثر من عَشب، واخشوشن يدل على قوة الخشونة أكثر من خَشُن، واحمارَّ يدل على قوة اللون أكثر من حَمرُ واحمرَّ، وهكذا[91].

[90] ابن الحاجب، *شرح حاشية ابن الحاجب*، صـ. 99؛ الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، صـ. 47-48؛ الحملاوي، أحمد بن محمد، *شذا العرف في فن الصرف*، دار الكيان للطباعة والتوزيع، الرياض، د.ط، صـ. 81-82.

[91] ابن الحاجب، *شرح حاشية ابن الحاجب*، صـ. 112. الحملاوي، أحمد بن محمد، *شذا العرف في فن الصرف*، صـ. 81-82.

الفصل الثاني

الأفعال الماضية الدالة على الماضي والحاضر

الأصل في الفعل الماضي أن يدل على الزمن المطلق وقد يخرج إلى الزمن القريب أو البعيد لوجود قرائن لفظية أو معنوية تبرز من خلال السياق. قد يدل الفعل الماضي على الزمن الحاضر لنفس السبب الآنف الـذِّكر. وأوردت من النصوص القرآنية ما دل على ذلك من خلال ما تبين لي أن الفعل الماضي دل في نصوص كثيرة على الماضي القريب والبعيد مع وجود القرائن الدالة على أن الفعل الماضي في هذه النصوص يدل على الزمن الماضي القريب وأوردت نصوصاً قرآنية دل فيها الفعل الماضي على الزمن البعيد، وكذلك بوجود القرائن التي صرفت الفعل الماضي عن دلالته الأصلية.

وكان للزمن الحاضر أثر في الفعل الماضي حيث جاءت النصوص الدالة على الزمن الحاضر باستعمال صيغة الفعل الماضي وهذا ما أثبته السياق القرآني من خلال ما قاله المفسرون واللغويون سواء عن طريق وجود القرائن أو غيرها. وأوردت من النصوص القرآنية التي تتضمن أفعال الكينونة الدالة على الماضي والحاضر والمستقبل جميعاً، أي الزمن المستمر كما ذكره بعض اللغويين والمفسرين المُحدثين.

ونقلتُ ظاهرة لغوية وجدتها في نص قرآني واحد ألَا وهي ظاهرة الالتفات، أي عطف المضارع على الماضي مما سَوَّغ ذلك تشابه الزمن من حيث عطف المضارع الدال على المُضي وعطفه على الفعل الماضي.

2.1. دلالة الفعل الماضي على الزمنين القريب والمطلق

ينقسم الفعل الماضي من حيث دلالته على الزمن الماضي إلى قسمين: الماضي القريب والماضي البعيد. إذا سبقته (قد) مثلاً فإنه يدل على القرب، أما إذا لم تسبقه أي قرينة فإنه يبقى على دلالته المطلقة، فلو قلنا مثلاً: جاء سعيد، فهذه دلالة مطلقة لم تُحدد بأي قرينة تدل على القرب.

2.1.1. دلالة الفعل الماضي على الزمن القريب

إن القرينة اللفظية أو المعنوية هي التي تحدد الزمن الماضي القريب، أما القرينة اللفظية فمثالها قولك: جاء المعلم قبل قليل، كلمة (قبل قليل) تدل على القرب. وأما القرينة المعنوية فمثالها قولك لطالب جاء مسرعاً لكي يدخل الامتحان (بدأ الامتحان)، هناك ثلاث حالات تحدد الفعل الماضي للدلالة على القرب هي:

2.1.1.1. وقوع الماضي بعد الحرف قد

يدل الفعل الماضي على الزمن القريب إذا سبقته قد الحرفية فهي تختص بالفعل، ويكون الفعل معها متصرفاً جبرياً مثبتاً مجرداً من النواصب والجوازم والسين وسوف، ولها دلالات زمنية مختلفة مع الفعل الماضي والفعل المضارع[92].

أبرز ما اتفق عليه النحاة أن (قد) مع الفعل الماضي تفيد معاني ثلاثة هي: التحقيق والتوقيع والتقريب، وهذه الدلالات لا تدل على الزمن إلا ما يكون من معاني التقريب، أي تقريب زمن الماضي إلى الحال وذلك يفهم من خلال القرائن.

ودلالة (قد) تفيد أن الفعل متوقع والتوقع يكون قبل الإخبار، فإيراد قد في الخبر تفيد حصول المتوقع ولذلك قال سيبويه: ولما يفعل وقد فعل إنما هما لقوم ينتظرون شيئاً كقولك: قد قامت الصلاة، كأنك تخبر لمن كان ينتظر إقامة الصلاة ويتوقع اقترابها[93].

يقول عنها عصام نور الدين أن تركيب: "قد يفعل" تستعمل لـ "تقريب الماضي من الحال" فحين تقول: قام زيد فيحتمل الماضي القريب والماضي البعيد، فإذا قلت قد قامت اختص بالقريب[94].

---

[92] رشيد، كمال، *الزمن النحوي في اللغة العربية*، ص 105؛ عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم، دراسة دلالية للأفعال الواردة فيه*، دار الكتاب الحديث، القاهرة 2001، ص 340.

[93] رشيد، كمال، *الزمن النحوي في اللغة العربية*، ص 105-107.

[94] نور الدين، عصام، *الفعل والزمن*، ص 63.

و(قد) عند دخولها على صيغة (فعل) تفيد تقريب الماضي وتوكيده وهناك من يرى من النحاة أن (قد) تفيد التوقع في المستقبل مع فَعَلَ أيضا[95].

2.1.1.2. وقوع الفعل الماضي بعد ما النافية

إذا وجدنا قبل الفعل الماضي (ما النافية) كان معناه منفياً، وكان زمنه قريباً من الحال فهي تدخل على الفعل الماضي والفعل المضارع كما هو معلوم أن (ما) النافية تنفي الأفعال كما تنفي الأسماء، وتنفي الفعل المضارع كما تنفي الفعل الماضي، ويميل أغلب النحاة إلى أنها لنفي الحال أو لنفي الماضي القريب من الحال وهذا ما أشار إليه تمام حسان إلى أن ما النافية مع الفعل الماضي توجه توجيهاً زمنياً فتقربه من الحال معتمداً على العلاقة التي عقدها سيبويه بين (ما) و(لقد) في قوله (وإذا قال لقد فَعَلَ فإنَّ نَفْيَه ما فَعَلَ)[96]. كَأَنْ يقول أحد: قد سافر علي فتجيب ما سافر علي، فكلمة (قد) أفادت في الجملة الأولى المثبتة قرباً من الزمن الحال وجاءت كلمة (ما) النافية فنفت المعنى وأفادت القرب من الزمن الحال أيضاً ولا سيما مع القرينة الحالية السالفة[97].

2.1.1.3. مجيء الفعل الماضي من أفعال المقاربة

أفعال المقاربة هي التي تدل على قرب وقوع الخبر، فيدل الفعل الماضي على الزمن القريب من الحال إذا كان فعلاً ماضياً من أفعال المقاربة؛ مثل "كاد- أوشك" فإن زمنه ماض قريب من الحال، بل شديد القرب من الحال[98].

2.1.2. الماضي المطلق

تدل صيغة (فَعَلَ) على زمن غير محدد وغير مقيد، إذا لم تقترن بقرينة لفظية أو معنوية تُعَيّنُ زمن الفعل، وذلك نحو قولك: أطفأت النار فهذا الإطفاء وقع في وقت لم يُعين بقرينة لفظية، ولا بقرينة معنوية ، فلو قلت: قد اطفأت النار أو قلت: اطفأت النار البارحة للعلم بالوقت، وذلك لِأَنَّ [قد والبارحة] حددتا مدة الزمن الفاصل عن الإطفاء، فهذه قرينة لفظية لأنك لو تكلمت بهذا وكانت هناك قرينة معنوية تضبط الزمن لتقيد الزمن بعدما كان مطلقاً، وهذا الاستعمال هو الغالب على بقية استعمالات فَعَلَ بل هو الاستعمال الأصلي دون ضبطه أو تقييده[99].

---

[95] توامة، عبد الجبار، *زمن الفعل في اللغة العربية قراءته وحكايته*، الساحة المركزية، بن عكنون، الجزائر 1994، ص 13.
[96] رشيد، كمال، *الزمن النحوي في اللغة العربية*، ص 123؛ عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم، ص 316.*
[97] حسن، عباس، *النحو الوافي*، دار المعارف، ط 6، القاهرة، 53/I.
[98] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 46/I.
[99] نور الدين، عصام، *الفعل والزمن*، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، ط1، بيروت 1984، ص 54.

2.2. دلالة الفعل الماضي على الزمن البعيد

ذكر النحاة حالات دلالة الفعل الماضي على الزمن البعيد منها اقتران الماضي بالفعل (كان)، واقتران الماضي بقرينة معنوية، كالحديث عن الأخبار التاريخية القديمة، والحديث عن أصل الخلق ومَنشَأ الكون.

2.2.1. اقتران الماضي بالفعل كان

تدل صيغة (فَعَلَ) على الماضي البعيد إذا اقترنت بـ "كان" وقد يأتي بناء "كان فعل" للدلالة على أن الحدث وقع في الزمان الماضي البعيد[100]. ويأتي أيضاً هذا التركيب مسبوقاً بقد أي (قد كان فَعَلَ) ويقول الدكتور عصام نور الدين: "كان قد فعل" و "قد كان فَعَلَ" تستعمل أيضاً للدلالة على الحدث وقع في الزمن الماضي البعيد.

فهذه الصيغة تدل على (فعل مركب) يدل على زمن خاص، وهو بمثابة حكاية الماضي فيختلف بهذا الاعتبار عن الماضي العادي لأن (كتب) من قولنا (كتب) يدل على ما حدث في الماضي ولكن (كان كتب) يدل على الحدث في زمن خاص وفي الماضي الذي نتكلم عنه ونحكي أحداثه[101].

ويقول الدكتور إبراهيم السامرائي: "ويأتي بناء (فَعَلَ) مسبوقاً بـ (كان) ومسبوقاً بـ (قد) أو (متلواً) بـ (قد) للدلالة على الماضي البعيد"[102].

إذاً يظهر لنا من خلال الآراء السابقة أن التركيب أو دلالة هذا التركيب (كان قد فعل) و (قد كان فعل) هي للماضي البعيد، وأيضاً يدل التركيب (كان فعل) على الماضي البعيد.

2.2.2 اقتران الفعل الماضي بقرينة معنوية

تكون صيغة (فَعَلَ) دالة على الماضي البعيد وذلك عندما تقيد بقرينة معنوية: "حينها تأتي للتعبير عن مراحل زمنية مضت وانقطع أثرها، كسرد أخبار الأولين، أو تقرير أمر من الأمور المتعلقة بالجزاء والتشريع وما إلى ذلك"[103]. ومن ذلك قوله تعالى "وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ

---

[100] المنصوري، علي جابر، *الدلالة الزمنية في الجملة العربية*، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان 2002 ، ص 46.
[101] نور الدين، عصام، *الفعل والزمن*، ص 67-68.
[102] السامرائي، ابراهيم، *الفعل زمانه وأبنيته*، ص 29.
[103] عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم*، ص 95.

رَبِّـهِ"[104] إذ جـاء الفعـل (فسـق) تاليـاً للفعـل (كـان) الـذي وضـعه فـي مرحلـة زمنيـة، أبعـد مـن المضي من زمن الفعل (فسق).

2.3. دلالة الفعل الماضي على الزمن الحاضر

قال النحاة إنّ دلالة الفعل الماضي على الزمن الحاضر قد تَنْتُج من اقترانه بظرف يدل على الحين، أو في التركيب الإنشائي، أو وقوعه بعد القسم، أو بعد فعل من أفعال الشروع.

2.3.1. اقتران الفعل الماضي بظرف يدل على الحين

مـن المواضـع التـي تـأتي فيهـا صـيغة (فَعَـلَ) دالـة علـى الحاضـر إذا اقترنـت بـالظرف الـدال علـى الحـين نحـو: الآن أو اليـوم أو السـاعة وغيرهـا مـن الألفـاظ التـي تمنـع الفعـل مـن الدلالـة علـى الـزمن الماضـي، فلـو قلـت: خـرج الآن، فعلـى الـرغم أن صـيغة الفعـل ماضـية إلا أن المعنـى يبقـى حاليـاً، وذلـك لأن القرينـة أو الظـرف التـي تلازمـه لا تسمح باتجاه الفعل إلى اتجاه آخر غير ذلك الاتجاه.

2.3.2. مجيء الفعل الماضي في التركيب الإنشائي

تـدل صـيغة الماضـي علـى الحاضـر، إذا وردت فـي تركيـب إنشـائي وذلـك مثـل قولـك فـي سـياق إيقـاع البيـع والشـراء: بعـت كـذا، أو اشـتريت منـك كـذا، ويقـول السـيوطي "أن ينصـرف الماضـي للدلالـة علـى الحـال وذلـك إذا قصـد بـه الإنشـاء مثـل بِعـتُ، اشـتريت ووهبـت وغيرهـا مـن ألفـاظ العقـود، إذ هـو عبـارة عـن إيقـاع معنـى بلفـظ يقاربـه فـي الوجود[105] التي يراد كل لفظة منها أحداث معنى في الحال.

وعـن النقطـة نفسـها يقـول عبـد الله بوخلخـال: "وقـد يـأتي الفعـل الماضـي للدلالـة علـى الحـال إذا ورد فـي تركيـب إنشـائي نحـو بعـت واشـتريت وغيرهـا مـن ألفـاظ الفعـل الماضـي الدالـة علـى العقـود والاتفاقيـات لأنهـا عبـارة عـن إيقـاع معنـى بلفـظ يقاربـه فـي الوجود وهو الحال"[106].

---

[104] الكهف، 50/18.

[105] جلول، البشير، التحويل الزمني للفعل الماضي في اللغة العربية، *مجلة المخبر*، أبحاث في اللغة والأدب الجزائري، قسم الآداب واللغة العربية، كلية الآداب واللغات، جامعة محمد خيضر، بسكرة، العدد 2011/VI. صـ 4.

[106] بوخلخال، عبد الله، *التعبير الزمني عند النحاة العرب*، ديوان المطبوعات الجامعية، الجزائر 1987، 53/I.

2.3.3. وقوع الفعل الماضي بعد القسم

يدل الفعل الماضي على الحاضر أيضاً إذا وقع في سياق القسم، وذلك مثل قولك: أقسمت وأحلفت فصيغة الماضي حلفت تدل على الزمن الحاضر في ضوء سياق القسم لأنها تدل على الوقت الحاضر لا في الزمن الماضي[107].

2.3.4. مجيء الفعل الماضي من أفعال الشروع

تدل أفعال الشروع على الابتداء والشروع في العمل نحو شرع، طفق، وهي أفعال ماضية لفظاً وزمنها الحال، والمضارع الواقع في خبرها دلالته الزمنية تصرف إلى الحال[108].

2.4. دلالة الفعل الماضي على الزمن العام

قد يستعمل الفعل الماضي مجرداً من الزمان، فيدل على الاستمرار غير المقيد بزمن معين، أي أن مدلوله يحدث في جميع الأزمنة الماضي والحاضر والمستقبل، وهو ما يسمى بالزمن الدائم، ودلالة الماضي على الزمن العام ترد في سياق لا يقع فيه الحدث في زمن خاص، وإنما يحدث في كل زمان[109]. والمواضيع التي ترد فيها صيغة الماضي دالة على الزمن العام هي كالآتي:

2.4.1. وقوع الفعل الماضي بعد همزة التسوية

"يحتمل الفعل الماضي الدلالة على الزمن الماضي أو الاستقبال، وذلك بعد همزة التسوية"[110] مثل قوله تعالى "سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ"[111].

ويتعين للمضي أو الاستقبال بقرينة تُقيّده بأحدهما كقوله تعالى (سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ"[112] "إذ يحتمل المضي والاستقبال ويتعين للمضي إذا اقترن بـ أم المعادلة[113].

---

[107] جلول، البشير، التحويل الزمني للفعل الماضي، *مجلة المخبر*، صـ 5.
[108] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 53/I.
[109] ينظر عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم*، ص 108.
[110] بوخلخال، عبد الله، *التعبير الزمني عند النحاة العرب*، 60/I- 61.
[111] البقرة 5/2.
[112] الأعراف 193/7.
[113] بوخلخال، عبد الله، *التعبير الزمني عند النحاة العرب*، 60/I.

2.4.2. وقوع الفعل الماضي بعد كلما

يحتمل أن يدل الفعل الماضي على الزمن الماضي والمستقبل بعد "كلما" فالمضي كقوله تعالى "كُلَّ مَا جَاءَ أُمَّةً رَسُولُهَا كَذَّبُوهُ"[114] وذلك لوجود قرينة وهي الأخبار القاطعة بأنه حصل"[115] "ويدل معها الاستقبال نحو قوله تعالى "كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ"[116] وذلك لأن يوم القيامة لم يأت بعد[117].

2.4.3. وقوع الفعل الماضي بعد حيث

يحتمل الفعل الماضي الزمن الاستمراري إذا سبق بالأداة حيث[118] فهو يحتمل الماضي في مثل قوله تعالى "فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ"[119] ونحو قولك: ادخل البيت حيث دخل بانيه "فالباني" دخل في الزمن الماضي ويمكن أن يكون ميتاً، ويدل على المستقبل نحو قوله تعالى "وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ"[120].

2.4.4. وقوع الفعل الماضي بعد أداة تحضيض

يحتمل أن يدل الفعل الماضي على الزمن الماضي والمستقبل إذا وقع بعد أداة من أدوات التحضيض وهي (لولا- لوما- ألا- هلا)"[121] مثل: هلا ساعدت الفقير، فإن أردت التوبيخ كان للمضي وإن أردت التحضيض والحث على المساعدة كان للمستقبل.

2.4.5. وقوع الفعل الماضي بعد الاسم الموصول

يحتمل الفعل الماضي أيضاً الدلالة على الماضي أو الاستقبال إذا وقع صلة للموصول[122]، كقوله تعالى "الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا"[123] والمستقبل نحو قوله تعالى "إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ"[124].

---

[114] المؤمنون 44/23.
[115] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 55/I.
[116] النساء 56/4.
[117] بوخلخال، عبد الله، *التعبير الزمني عند النحاة العرب*، 62/I.
[118] نور الدين، عصام، *الفعل والزمن*، ص 59.
[119] البقرة 222/2.
[120] البقرة 149/2.
[121] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 55/I.
[122] بوخلخال، عبد الله، *التعبير الزمني عند النحاة العرب*، 63/I.
[123] آل عمران 173/3.
[124] المائدة 34/5.

2.4.6. إسناد الفعل الماضي إلى لفظ الجلالة

يدل الفعل الماضي على الزمن الماضي والحاضر والمستقبل إذا أُسندَ إلى لفظ الجلالة، نحو قوله تعالى " وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا"[125] فالفعل الماضي "كان" دلّ على الزمن العام لأنه أسند إلى لفظ الجلالة فالله تعالى كائن فيما مضى، والساعة، وفيما يكون.

2.4.7. دلالة الفعل الماضي على الظواهر الكونية المتجددة

يدل الفعل الماضي على الزمن الماضي والحاضر والمستقبل أيضاً إذا كان الفعل متعلقاً بظاهرة كونية متجددة، نحو قوله تعالى " هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ"[126] فنزول المطر من السماء يكون في كل زمان، لأنها ظاهرة كونية تتجدد باستمرار فهو حدث لا يقع في زمن مُعَيَّن وإنما يحدث في كل زمان.

2.4.8. دلالة الفعل الماضي على حدث متكرر

يدل الفعل الماضي على الزمن العام، أي: الماضي والحاضر والمستقبل إذا كان الفعل متعلِّقاً بأحداث تتكرر باستمرار، نحو قوله تعالى "وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ"[127] فهذه الأفعال دلت على زمن عام يستغرق الأزمنة الثلاثة لأنها تدل على حدوث فعل يتكرر حيناً بعد آخر.

2.4.9. دلالة الفعل الماضي على صفة ثابتة في الموصوف

يدل الفعل الماضي على الزمن الماضي والحاضر والمستقبل أيضاً إذا كان الفعل متعلقاً بصفة ثابتة في الموصوف، نحو قوله تعالى " وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ"[128]يقول الزمخشري: ومعنى إحضار الأنفس الشح أن الشح جعل حاضراً لها لا يغيب عنها أبداً ولا تنفك عنه، يعنى أنها مطبوعة عليه"[129] فالفعل الماضي "أحضر"

---

[125] الفتح 4/48.
[126] النحل 10/29.
[127] النحل 80/29.
[128] النساء 128/4.
[129] الزمخشري، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، 571/I.

دل على زمن عام لأنه بمثابة الصفة الثابتة اللازمة لبني البشر، الشُّح يحضر النفس البشرية في كل زمان[130].

2.5. الأفعال الدالة على الماضي المطلق

"وَخَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا * وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا * وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا * وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا * وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا * وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَّاجًا * وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا"[131].

وردت هذه الافعال بصيغة (فَعَلَ) وقد دلت على الماضي المطلق لأنه ليس هناك قرينة لفظية أو معنوية تصرفها عن هذه الدلالة، يقول عصام نور الدين "تدل صيغة (فَعَلَ) على زمن غير محدد وغير مقيد، إذا لم تقترن بقرينة لفظية أو معنوية تُعَيّنُ زمن الفعل"[132] وهذه الأفعال معطوفة على الفعل المضارع في الآية "أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا"[133] والسؤال الذي يطرح نفسه الآن كيف عطف الماضي على المضارع، هذا ما أجاب عليه الطاهر بن عاشور "الفعل خلق معطوف على التقرير الذي في قوله ألم نجعل الأرض مهاداً. والتقدير: وأخلقناكم أزواجاً، فكان التقرير هنا على أصله إذ المقرر عليه هو وقوع الخلق فلذلك لم يقل: ألم نخلقكم أزواجا. وعبر هنا بفعل الخلق دون الجعل لأنه تكوين ذواتهم فهو أدق من الجعل. والمعطوف عليه وإن كان فعلاً مضارعاً فدخول (لم) عليه صيره في معنى الماضي لما هو مقرر من أن (لم) تقلب معنى المضارع إلى المضي فلذلك حَسُنَ عطف خلقناكم على "ألم نجعل الأرض مهادا والجبال أوتاداً) والكل تقرير على شيء مضى.

وإنما عدل عن أن يكون الفعل فعلاً مضارعاً مثل المعطوف عليه لأن صيغة المضارع تستعمل لقصد استحضار الصورة للفعل، فالإتيان بالمضارع في ألم نجعل الأرض مهاداً يفيد استدعاء إعمال النظر في خلق الأرض والجبال إذ هي مرئيات لهم. وجيء بفعل المضي في قوله: خلقناكم أزواجاً وما بعده لأن مفاعيل فعل (خلقنا) وما عطف عليه ليست مشاهدة لهم، وذكر لهم من المصنوعات ما هو شديد الاتصال بالناس

---

[130] جلول، البشير، التحويل الزمني للفعل الماضي، *مجلة المخبر* صـ 93.
[131] النبأ 78/8-14.
[132] نور الدين، عصام، *الفعل والزمن*، صـ 54.
[133] النبأ 78/6.

مـن الأشـياء التـي تتـوارد أحوالهـا علـى مـدركاتهم دوامـاً، فـإقرارهم بهـا أيسـر لأن دلالتهـا قريبة من البديهي"[134].

والخَلْـق: هـو التقـدير، وقيـل: التقـدير المسـتقيم. ويسـتعمل فـي إبـداع الشـيء مـن غيـر أَصل ولا احتذاء، وليس الخلق بمعنى الإبداع إلاَّ لله تعالى[135].

"وجعلنـا نـومكم) جعلنـا معنـاه صـيرنا، ولـذلك تعـدت إلـى مفعـولين. سـباتا المفعـول الثـاني، وأوثـر فعـل جعلنـا لأن النـوم كيفيـة يناسـبها فِعْـلُ الجعـل لا فِعْـل الخلـق المناسـب للذوات[136].

فـي سـورة النازعـات الأفعـال التـي حافظـت علـى دلالتهـا الأصـلية هـي الـواردة فـي كـلام الله تعـالى عـن أخبـار موسـى عليـه السـلام وعـن فرعـون، والأفعـال الـواردة فـي السـورة بهـذه الصـيغة هـي: "هَـلْ أَتَـاكَ حَـدِيثُ مُوسَـى * إِذْ نَـادَاهُ رَبُّـهُ بِـالْوَادِ الْمُقَـدَّسِ طُـوًى *اذْهَـبْ إِلَـى فِرْعَـوْنَ إِنَّـهُ طَغَـى"[137] ، و "فَـأَرَاهُ الْآيَـةَ الْكُبْـرَى * فَكَـذَّبَ وَعَصَـى * ثُـمَّ أَدْبَـرَ يَسْعَى* فَحَشَرَ فَنَادَى* فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى * فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى"[138].

وهـي واردة فـي سـياق قصـة موسـى عليـه السـلام مـع فرعـون، وكيـف كانـت عاقبـة فرعـون بعـد تكذيبـه وتماديـه فـي ادعائـه الربوبيـة وطغيانـه، ومـن المعلـوم أن هـذه القصـص حـدثت فـي الماضـي وانقضـت، ونـزل القـرآن يخبـر النـاس بهـا ليأخـذوا منهـا العِبَـر، لأجـل ذلـك بقيـت هـذه الأفعـال محافظـة علـى دلالتهـا الأصـلية، ويؤكـد ذلـك الـدكتور إبـراهيم السـامرائي فيقـول: "يـرد بنـاء (فَعَـلَ) كثيـراً فـي سـرد أحـداث ماضـية فـي أسـلوب القصص"[139].

و(أتـاك) معنـاه: بلغـك؛ اسـتعير الإتيـان لحصـول العلـم تشـبيهاً للمعقـول بالمحسـوس، كـأن الخبـر الحاصـل إنسـان أُنْبِـتَ لـه الإتيـان علـى طريقـة الاسـتعارة المكنيـة. وإذ اسـم زمـان، واسـتعمل هنـا فـي الماضـي. وورود فعـل (أخـذه) بصـيغة المضـي مـع أن

---

[134] ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر، *التحرير والتنوير*، الدار التونسية للنشر، تونس 1984، XXX/15- 16.

[135] الفيروزآبادي، مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب، *بصائر ذوي التمييز في لطائف الكتاب العزيز*، تحقيق محمد علي النجار، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، لجنة إحياء التراث الإسلامي، القاهرة 1996، 566/II.

[136] القرطبي، أبو عبد الله، محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي، *الجامع لأحكام القرآن تفسير القرطبي*، تحقيق أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، ط 3، القاهرة 1964 م، 171/XIX؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 18/XXX.

[137] النازعات 15/79-17.

[138] النازعات 20/79-25.

[139] السامرائي، ابراهيم، *الفعل زمانه وأبنيته*، ص 28.

عذاب الآخرة مستقبل ليوم الجزاء مراعى فيه أنه لما مات ابتدأ يذوق العذاب حين يرى منزلته التي سيؤول إليها يوم الجزاء[140].

ومن الأفعال التي تدل على الزمن الماضي المطلق هي الواردة في قوله تعالى: "أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنَاهَا * رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا * وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا * وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا * أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا * وَالْجِبَالَ أَرْسَاهَا"[141] وهي أفعال كلها تتحدث عن وقائع وأحداث جرت في الماضي السحيق عند بدء الخلق، وعن وصف السماء وظلام الليل وضوء النهار[142].

ومن الأفعال التي احتفظت بالدلالة الأصلية – أعني الدلالة على فِعل حدث في زمن مضى وانقضى – هي الافعال الواردة في الآيات التالية:

"عَبَسَ وَتَوَلَّى * أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى"[143] إنّ الأفعال (عبس، تولى، جاء) تدل على الماضي المطلق لأنها تتحدث عن واقعة محددة حدثت مع النبي صلى الله عليه وسلم في زمن مضى ونقلتها كتب السيرة والحديث، فقد جاء في صحيح الترمذي، حدثنا سعيد بن يحيى بن سعيد الأموي، قال: حدثني أبي، قال: هذا ما عرضنا على هشام بن عروة، عن أبيه، عن عائشة قالت: أنزل: (عبس وتولى) في ابن أم مكتوم الأعمى، أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم فجعل يقول: يا رسول الله أرشدني، وعند رسول الله صلى الله عليه وسلم رجل من عظماء المشركين، فجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يُعرض عنه ويقبل على الآخر، ويقول: أَتَرى بِما أقول بأسا؟ فيقول: لا، ففي هذا أُنْزِلَ.[144]، إذاً من خلال هذه الرواية تبين لنا أن الأفعال الثلاثة (عبس، تولى، جاء) بقيت محافظة على دلالتها الأصلية، أي الماضي المُنقضي.

والدلالة نفسها تنطبق على الأفعال الماضية الواردة في الآيات "أَمَّا مَنِ اسْتَغْنَى * فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى * وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزَّكَّى"[145]، لأن هذه الآيات تتحدث عن سلوك حصل من النبي صلى الله عليه وسلم - أي متابعة العِتاب للنبي – إذاً ظهر لنا من خلال هذه الدراسة أن هناك ستة أفعال في هذه عبس تدل على الماضي المطلق.

---

[140] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، XXX/74-82.
[141] النازعات 79/27-36.
[142] الفراء، *معاني القرآن*، III/233.
[143] عبس 80/1-2.
[144] الترمذي، أبو عيسى، محمد بن عيسى بن سَوْرة بن موسى، *سنن الترمذي*، تحقيق أحمد محمد شاكر، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ط 2، القاهرة 1975م، V/432.
[145] عبس 80/5-6.

وفي سورة التكوير الفعل "رآه" يدل على الماضي المطلق وهو الوارد في قوله تعالى "وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأُفُقِ الْمُبِينِ"[146] ولا مجال لصرفه للدلالة على غير ذلك لأن هذه الآية تتحدث عن واقعة حدثت في الماضي وهي رؤية النبي صلى الله عليه وسلم لجبريل عليه السلام يوم جاءه أول مرة بغار حراء على كرسي جالس بين السماء والأرض، وقد جاء ذلك في معرض الرد على المشركين الذين كذّبوا رسول الله صلى الله عليه وسلم وقالوا إن الذي جاءه ليس إلا جنياً يتراءى له[147].

وفي سورة المطففين هناك خمسة أفعال حافظت على دلالتها الأصلية، أي الماضي هي فعل "ران" الوارد في قوله تعالى "كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ"[148] وفعل "أجرموا" الوارد في قوله تعالى "إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ"[149] وفعل "أُرسلوا" الوارد في قوله تعالى "وَمَا أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ"[150] وفعل "ءامنوا" الوارد مرتين، في الآية السابقة، وفي قوله عز وجل "فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ"[151]. إن كلاً من الإجرام والإيمان موقف اتخذه صاحبه في لحظة معينة من حياته الدنيا، كما أن الران على القلوب قد وقع حين سلك الفاسقون طريق الانحراف والغواية، أثناء حياتهم الدنيا فهي جميعا تدل على الماضي فحسب، دون أية دلالة أخرى.

في سورة الانشقاق هناك أفعال دلت على الماضي، وهي الواردة في قوله تعالى "إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ"[152]، وفي قوله تعالى "وَإِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ لَا يَسْجُدُونَ"[153]، وقوله "بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ"[154]، وقوله "إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ"[155]، الذي يُفْهم من السياق والتفاسير أن زمن هذه الأفعال قد مضى وانقضى، قال أبو حيان في تفسير "إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ" "أي أن لن يرجع إلى الله، وهذا تكذيب بالبعث، بلى: إيجاب بعد النفي، أي بلى ليحورن"[156].

---

[146] التكوير 23/81.

[147] القرطبي، *الجامع لأحكام القرآن تفسير القرطبي*، 241/XIX؛ الألوسي، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني*، 265/XV.

[148] المطففين 14/83.

[149] المطففين 29/83.

[150] المطففين 33/83.

[151] المطففين 34/83.

[152] الانشقاق 14/84.

[153] الانشقاق 21/84.

[154] الانشقاق 22/84.

[155] الانشقاق 25/84.

[156] أبو حيان الأندلسي، *البحر المحيط*، 438/X؛ الرازي، *مفاتيح الغيب*، 100/XXXI.

في سورة البروج دلّ الفعل "أتاك" على الماضي ولم ينصرف إلى دلالة أخرى، وهو الوارد في قوله تعالى "هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْجُنُودِ"[157]، هذا الفعل وارد في سرد أخبار حدثت في الماضي يقول أبو حيان "هل أتاك حديث الجنود، تقرير لحال الكفرة، أي قد أتاك حديثهم، وما جرى لهم مع أنبيائهم، وما حل بهم من العقوبات بسبب تكذيبهم"[158]، إذا نظرنا في كلام أبي حيان تأكدت لنا هذه الدلالة للفعل (أتاك) المسبوق بـ (هل) التي أفادت الاستفهام التقريري، أي قد أتاك، لأن قد التي تسبق الفعل الماضي تؤكد وقوع الحدث في زمن مضى. فإن عبارة (هل أتاك) التي تكررت في مواضع عديدة من القرآن الكريم كثيراً ما ترد في معرض التمهيد التشويقي لسرد قصص وأحداث ماضية في أسلوب القصص، كما ذكر هذا الدكتور إبراهيم السامرائي[159].

أما الفعل (قُتِلَ) الوارد في قوله تعالى "قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ"[160] فقد اختلف فيه المفسرون، فهناك من فهمه على أنه يعني اللعن، وهذا ما نقله الشيخ الطاهر بن عاشور حين قال "وقوله ﴿قتل أصحاب الأخدود﴾ صيغته تُشعر بأنه إنشاء شَتْم لهم، شَتْمُ خِزْيٍ وغَضَبٍ، وهؤلاء لم يُقتلوا، ففعل قتل ليس بخبر بل شتم نحو قوله تعالى: ﴿قتل الخراصون﴾[161]"[162]. وهناك من جعل "قتل أصحاب الأخدود" جواباً للقسم الذي ابتدأت به السورة، والكلام إذن خبر، وتقديره: لقد قُتِلَ أصحاب الأخدود، وعندئذ يكون المقصود بأصحاب الأخدود إما أولئك المعذِّبين الظالمين وإما الذين أُوذوا وعُذِّبوا. وهذا ما ذكره فخر الدين الرازي حين ذهب إلى أنه يمكن "أن يكون المراد أن أولئك القاتلين قُتِلوا بالنار على ما ذكرنا أن الجبابرة لما أرادوا قتل المؤمنين بالنار عادت النار عليهم فقتلتهم، وأما إذا فسرنا، أصحاب الأخدود بالمقتولين كان المعنى أن أولئك المؤمنين قُتلوا بالإحراق بالنار، فيكون ذلك خبراً لا دعاء"[163].

وهناك من رأى أنه يعني الدعاء، ومن هؤلاء القرطبي الذي قال "قوله تعالى: قتل أصحاب الأخدود دعاء على هؤلاء الكفار بالإبعاد من رحمة الله تعالى"[164]. فإذا أخذنا بالتفسير الثاني يكون الفعل "قتل" دالّاً على الماضي المطلق، لأن هذه الأحداث

---

[157] البروج 17/85.
[158] أبو حيان الأندلسي، *البحر المحيط*، 446/X.
[159] السامرائي، ابراهيم، *الفعل زمانه وأبنيته*، صـ 28.
[160] البروج 8/85.
[161] الذاريات 10/51.
[162] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 240/XXX.
[163] فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، 110/XXX I.
[164] القرطبي، *الجامع لأحكام القرآن تفسير القرطبي*، 294/XIX.

جرت في زمن انقضى. أما إذا أخذنا بالتفسير الأول، يكون الفعل دالاً على المستقبل، لأن الدعاء لا يكون زمنه إلا مستقبَلاً. يقول الدكتور إبراهيم السامرائي "يأتي بناء (فَعَلَ) في أسلوب الدعاء بالخير، وهو من غير شك يشير إلى المستقبل، نحو: رضي الله عنه، ورحمه الله، كما يأتي في الدعاء بالشر منفياً بـ (لا)، نحو: لا رحمه الله، ولا رضي الله عنه"[165].

في قوله تعالى "أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ * وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ * وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ * وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ"[166]، نلاحظ ان هذه الآيات تتحدث عن أحداث وقعت في الماضي، فارتفاع السماء وانتصاب الجبال، وسطح الأرض، كلها أفعال تمت وانقضت في بدء الخليقة، أي في ماض بعيد. ذكر الإبل أولاً، لأنها كثيرة عند العرب، ولم يَرَوا الفِيَلَة، والإبل لا واحد لها من لفظها، وهي مؤنثة لأن أسماء الجموع التي لا واحد لها من لفظا إذا كانت لغير الآدميين فالتأنيث لها لازم[167].

في سورة الفيل "أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ"[168]، إنّ زَمَن الماضي في قوله "ألم تر" زَمنٌ صرفيٌ تُحدِّدُه الصيغة، وليس زمناً نحوياً يحدده السياق، لأن هذا الفعل ورد بصيغة المضارع ولكن معناه قُلِب إلى الماضي بسبب اقتران الأداة "لم" به، التي تعد عند النحاة المُحدَثين من الأدوات التي تحدد جهة الزمن يقول مصطفى النحاس "إنّ لم ولمّا تنقلان الفعل الحاضر إلى الماضي فلذلك تقول: لم يخرج زيد، فتدخلها على لفظ المضارع، والمعنى معنى الماضي"[169]. لقد حولت أداة النفي "لم" صيغة المضارع من دلالتها الأصلية على الحال أو المستقبل إلى الدلالة على الماضي. ونفس الكلام ينطبق على قوله تعالى "أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ"[170]. والذي يؤكد هذا التحول في الدلالة الزمنية هو عطف الفعل "أَرْسَلَ" الوارد بصيغة الماضي على الفعل "يجعل" ولأنّ "لم تقلب معنى المضارع إلى الماضي، فيعطف عليه الماضي بصيغة من صيغه المعروفة"[171]، ونفس الحالات تنطبق على الأفعال الواردة في قوله تعالى "أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ * وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ * الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ * وَرَفَعْنَا لَكَ

---

165 السامرائي، ابراهيم، *الفعل زمانه وأبنيته*، صـ 28.
166 الغاشية 88/17-20.
167 القرطبي، *الجامع لأحكام القرآن تفسير القرطبي*، XIX/34-36.
168 الفيل 105/1.
169 النحاس، مصطفى، *من قضايا اللغة*، مطبوعات جامعة الكويت، الكويت ط 1، 1995، صـ 59.
170 الفيل 105/2.
171 النحاس، مصطفى، *من قضايا اللغة*، صـ 62.

ذِكْرَكَ"[172]، الهمزة في قوله تعالى "ألم" للإنكار والإبطال يقول الأستاذ الدكتور موسى ألب في معرض حديثه عن أنواع الهمزة "تستخدم أداة الاستفهام الهمزة للإنكار والإبطال إذا كان ما بعد الهمزة ليس صِدقاً، وقد ذكر مثالاً لذلك "ألم نشرح لك صدرك"[173] يقول ابن عاشور "عطف (ووضعنا)، (ورفعنا) بصيغة المضي على فعل (نشرح) بصيغة المضارع، لأن (لم) قلبت زمن الحال إلى المضي فعطف عليه الفعلان بصيغة المضي"[174].

في قوله تعالى "لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ"[175]، استخدم صيغة الماضي فلم يقل (لن يلد) للرد على من قال: إن الملائكة بنات الله سبحانه، أو المسيح ابن الله تعالى، ويجوز أن يكون المراد استمرار النفي.[176]

2.6. الأفعال الدالة على الزمن الحاضر

الأفعال التي تدل على هذا الزمن في سورة النبأ ثلاثة وهي الواردة في قوله تعالى "وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا"[177] و "ذَلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ مَآبًا"[178]، فالفعل أنزل يدل على إنزال المطر من قبل وفي الحاضر واستمرار نزوله، فالمعصرات هي السحاب الممتلئة بالمطر ولكنها لَمّا تمطر بعد والماء الثجاج أي صباباً، وقال مجاهد: مدراراً. وقال قتادة: متتابعاً يتلو بعضه بعضاً[179].

وهناك أيضاً أفعال تدل على هذا الزمن هي: "يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ مَا سَعَى * وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى * فَأَمَّا مَنْ طَغَى * وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا * فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى * وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى"[180]، جاءت هذه الأفعال جميعها في معرض الحديث عن يوم البعث، وأنّ الإنسان في ذلك الوقت يتذكر أعماله التي عملها في الدنيا، ثم تتحدث الآيات عن الناس الذين طَغَوا وأفسدوا، فاستحقوا أن

---

[172] الشرح 94/1-4.

[173] ألب، موسى، "استعمالات ووضع حرفي الاستفهام هل والهمزة في اللغة العربية" جامعة تشوقورأووا مجلة كلية الإلهيات، ص ص. 89-118، صـ. 97، أضنة 2017.

[174] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 411/XXX.

[175] الإخلاص 3/112.

[176] ينظر: ينظر: فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، XXXII /363؛ الألوسي، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني*، 315/XV.

[177] النبأ 14/78.

[178] النبأ 39/78.

[179] الطبري، أبو جعفر، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، *جامع البيان في تأويل القرآن*، تحقيق أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، ط 1، دمشق 2000 م، 154/XX IV؛ البغوي، أبو محمد، الحسين بن مسعود البغوي، *معالم التنزيل في تفسير القرآن تفسير البغوي*، تحقيق محمد عبد الله النمر، دار إحياء التراث العربي، ط 4، بيروت 1997 م، 313/VIII.

[180] النازعات 35/79-40.

يكـون الجحـيم مصـيرهم، وبالمقابـل تتحـدث عـن فريـق مـن النـاس اتقـوا ربهـم وخـالفوا شهواتهم فاستحقوا أن تكون الجنة مأوى ومستقراً لهم.

(وَبُـرِّزَتِ) جـيء بالفعـل المضـعف لإفـادة إظهـار الجحـيم، وبنـي الفعـل للمجهـول لعـدم الغـرض ببيـان مُبرزهـا إذ الموعظـة فـي الإعـلام بوقـوع إبرازهـا[181]، وأشـار إلـى ذلـك الـدكتور مهـدي المخزومـي فقـال "الدلالـة علـى أن العمـل قـد وقـع، لأن وقوعـه أمـر محقّـق، ويكثر بناء (فَعَلَ) بهذا المعنى في الوعد والوعيد والمعاهدات"[182].

وينبغـي الإشـارة هنـا إلـى أنّ هـذه الأفعـال دلـت علـى الاسـتمرار والتجـدد لأن الطغيـان وإيثـار الحيـاة الـدنيا ليسـت أفعـالاً حـدثت فـي زمـن معـيَّن وانقضـت، بـل اسـتمرت فـي الـزمن ثـم ظلـت تتجـدد علـى مـدى حيـاة فاعليهـا، وكـذلك فـإن الخـوف مـن الله ونهـي الـنفس عـن الهـوى، لـم تحـدث فـي زمـن معـيَّن فقـط، بـل كانـت سـلوكاً مسـتمراً متجـدداً مـدى حياة أصحابها.

أيضـاً نلاحـظ أنَّ الأفعـال التـي تتحـدث عـن أمـور حـدثت وتحـدث ويسـتمر حـدوثها إلـى يـوم القيامـة هـي أفعـال (صَـبَبْنَا) (شَـقَقْنَا) (أَنْبَتْنَـا) الـواردة فـي قولـه تعـالى "أَنَّـا صَـبَبْنَا الْمَـاءَ صَـبًّا * ثُـمَّ شَـقَقْنَا الْأَرْضَ شَـقًّا * فَأَنْبَتْنَـا فِيهَـا حَبًّـا"[183]، صَـبًّا يعنـي الغيـث والأمطـار، وشَـقُ الارض يعنـي النبـات، وحَبـاً أي قَمْحـاً وشـعيراً، وسـائر مـا يحصـد ويـدخر[184]، فهـذه الأفعـال تتحـدث عـن مظـاهر كونيـة تُشـاهد منـذ بـدء الخَلـق إلـى قيـام السـاعة، وذلـك قِـوام الحيـاة البشـرية التـي لا اسـتمرار لهـا إلا باسـتمرار هـذه الأفعـال التـي يمـتنُّ الله بهـا علـى عباده، فالماضي هنا مستمر ومتجدد.

وقولـه تعـالى "فَمَـنْ شَـاءَ ذَكَـرَهُ"[185] المعنـى راجـع إلـى حملـة القـرآن، أي "فمـن شـاء أن يـذكره ذكـره"[186]، فالفعـل (شـاء) يـدل علـى عمـل متجـدد يحـدث باسـتمرار، وهـذه الدلالـة جاءت عن طريق السياق، وعن الأثر الناجم عن الأداة الشرطية (مَنْ).

فـي سـورة التكـوير هنـاك ثلاثـة أفعـال تـدل علـى هـذا الـزمن، وهـي الـواردة فـي قولـه تعـالى "وَاللَّيْـلِ إِذَا عَسْـعَسَ * وَالصُّـبْحِ إِذَا تَـنَفَّسَ"[187] و "لِمَـنْ شَـاءَ مِـنْكُمْ أَنْ يَسْـتَقِيمَ"[188].

---

[181] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 90/XXX.

[182] المخزومي، مهدي، *في النحو العربي نقد وتوجيه*، دار الرائد العربي، ط 2، بيروت 1986، ص 123.

[183] عبس 80/25-27.

[184] أبو حيان الأندلسي، *تفسير البحر المحيط*، 421/VIII؛ القرطبي، *الجامع لأحكام القرآن تفسير القرطبي*، 221/XIX.

[185] عبس 12/80.

[186] الزجاج، *معاني القرآن وإعرابه*، 284/V.

فَعَسعَسة الليل وتنفس الصبح يحدثان كل يوم منذ بدء الخليقة ويستمر حدوثهما إلى يوم القيامة، إنهما يدلان على ماض مستمر، وتلك من دلالات صيغة فعل التي حددها النحاة منذ القدم، أي التعبير عن ظاهرة كونية تتجدد باستمرار، فهو حدث لا يقع في زمن معين، وإنما يحدث في كل زمان[189].

كذلك من الأفعال التي تدل على الماضي المتجدد هي: غَرَّكَ، خَلَقَكَ، فَسَوَّاكَ، فَعَدَلَكَ، شَاءَ، رَكَّبَكَ الواردة في قوله تعالى: "يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ * الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ * فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ"[190]. تدل هذه الأفعال على الماضي المتجدد ماعدا الفعل "غرك" فإنه يدل على الماضي فقط، فإن أفعال الخلق والتسوية والتعديل والتركيب حدثت منذ بدء الخليقة وتظل تحدث إلى أن يأذن الله بقيام الساعة. ورأى بعض الدارسين أن هذه الافعال أُلغِيَتْ فيها الظاهرة الزمنية ووصف هذه الأفعال بأنها "أفعال خالدة غير مرتبطة بزمن، فالرحمن خَلَقَ ويخلق وسيخلق، فهي أفعال معجزة وباقية وأبدية ومستقبلية حتى يرث الله هذه الأرض"[191] لكن يظهر تناقض في كلامه، حيث ينفي ارتباط هذه الأفعال بزمن، ثم يشير أنها حدثت في الماضي وتحدث الآن وستظل تحدث في المستقبل، وذلك واضح من عبارته "خلق ويخلق وسيخلق" فالأفعال إذن مرتبطة بزمن ولكنه زمن ممتد ومتجدد وله نهايته وهي قيام الساعة.

ونلاحظ من جهة أخرى تتابع زمن هذه الأفعال ظاهرياً كما يبدو من السياق، حيث جرى ترتيبها ليتبادر إلى الذهن للوهلة الأولى أنها تحدث تباعاً، والفاء تربط بين الخلق والتسوية والتعديل، أي أن الخلق تعقبه التسوية فالتعديل ثم التركيب. ولكن عدداً من المفسرين، منهم ابن عاشور يذهب إلى أنها متزامنة أي تحدث دفعة واحدة وفي وقت واحد، ويرى أن الفاء لا تفيد الترتيب وتعداد الصلات وإن كان بعضها قد يغني عن ذكر البعض، فإن التسوية حالة من حالات الخلق، إذ هي أطوار التكوين من حين كونه مضغة إلى تمام خلقه فكان للفاء في عطفها أحسن وقع[192].

---

[187] التكوير 81/17-18.
[188] التكوير 81/28.
[189] جلول، البشير، مجلة المخبر، 2011/VI.
[190] الانفطار 82/6-7-8.
[191] الدجني، عبد الفتاح، *الإعجاز النحوي في القرآن الكريم*، مكتبة الفلاح، الكويت، ط1، 1984، صـ 198.
[192] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 33/XXX.

والفعل "قال" الوارد في قوله تعالى "إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ"[193] فمن الواضح أن فعل الشرط "تتلى" جاء بصيغة المضارع وهو يفيد الاستمرار والتكرار، وقد جعل جوابه مندرجاً في هذا السياق، ومعبراً عن الماضي المتجدد الذي يسرد ويتحدث عنه في المستقبل، ومعنى الكلام بعبارة أخرى أن هذا الأفاك الأثيم يتكرر منه نعته للآيات بأنها أساطير الأولين كلما تليت عليه تلك الآيات. والمراد منه الذين ينكرون النبوة، والمعنى إذا تلي عليه القرآن قال أساطير الأولين، فالقول يوجد بوجود التلاوة، وينعدم بانعدامها[194].

والأمر ذاته ينطبق على فعل "مروا" في قوله تعالى " وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ"[195]، لكن صيغة الجملة هنا معاكسة للآية السابقة، إذ فعل الشرط وارد بصيغة الماضي بينما ورد جواب الشرط بصيغة المضارع، فإن التغامز لا يحدث إلا عند المرور، أو حاصل عند الشروع في المرور. وهكذا يتبين أن وجود صيغة المضارع في أحد طرفي الشرط يمكن أن يحول دلالة الفعل الماضي لتعبر عن الماضي المتكرر والمتجدد والمستمر.

من الظواهر الكونية التي وقعت في الماضي، وتقع الآن، ويستمر وقوعها إلى قيام الساعة، الخَلْق والتسوية والتقدير والهداية، وكذلك إخراج المرعى قال تعالى "الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى * وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى * وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى * فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى"[196]، نلاحظ أن هذه الأحداث لا يمكن أن تكون قد وقعت في الماضي المطلق وانقضت، وإنما حدثت منذ بدء الخليقة، ويتكرر حدوثها كل يوم، يقول إبراهيم السامرائي "بناء (فَعَلَ) قد يشير هذا البناء إلى أن الحدث وقع في الماضي، على أنه أمر قد تردد وقوعه مرات عدة، نحو: أشرقت الشمس وطلع القمر"[197].

لابد من الإشارة هنا إلى المعنى الذي يفيده حرف العطف (الفاء)، إن هذه الأفعال وقعت في الماضي، لكن لا شك أن هناك برهة زمنية بين كل فعل وآخر، فإن جَعْل المرعى غثاء أحوى - وهو ما جفّ من النبات ويَبِس، فطارت به الريح[198] – لا يحدث إلا بعد زمن طويل من إخراج المرعى، سواء كانت هذه المدة صغيرة أم كبيرة،

---

[193] المطففين 13/83.
[194] فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، 87/XXX I.
[195] المطففين 30/83.
[196] الأعلى 2/87-5.
[197] السامرائي، إبراهيم، *الفعل العربي زمانه وأبنيته*، صـ 28.
[198] الطبري، *جامع البيان في تأويل القرآن*، 369/XX IV.

فَزمن الجَعْلِ متأخر عن زمن الإخراج، مع أن كليهما حدث في الماضي، وهو ما يسمى بالماضي المتجدد، يقول ابن هشام في معرض حديثه عن الوجوه التي تَرِدُ عليها الفاء ومنها العطف الذي يفيد أموراً عدة، "أحدها الترتيب وهو نوعان معنوي كما في (قام زيد فعمرو)، وذِكْرِي وهو عطف مُفَصَّل على مُجْمَل. الثاني التعقيب وهو في كل شيء بِحَسَبِه ألا ترى أنه يقال (تزوج فلان فَوُلِدَ له) إذا لم يكن بينهما إلا مدة الحمل وإن كانت متطاولة ودخلت البصرة فبغداد إذا لم تُقِمْ في البصرة ولا بين البلدين"[199].

وقد أشار بعض اللغويين المُحدَثين أيضاً إلى معاني الفاء فقال: "تتعدد معاني الفاء في الجملة على حسب نوع السياق، ومانعني به هو وقوعها في سياق يدل على الزمان وأثرها في التوجيه، واول ذلك يكون في معناها عاطفة تحمل معنى الترتيب للأحداث، فتفيد حدوث الأول قبل الثاني، وإن كان على وجه السرعة، وذلك يفيد في تقسيم الجهات، ففي مثل قولنا: "دخل محمد فعمرو - دخل محمد فدخل عمرو" فإن كان الفعل بالقرائن تحدد زمانه بالماضي، فإن الفعل الأول سيكون للماضي البعيد، أما الثاني فسيكون للقريب، ولو دلت القرائن على أن الفعل في الماضي البعيد، فإن الفاء تحدد جهة الأبعد بالنسبة للفعل الأول"[200].

في قوله تعالى "فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى"[201]، تدل هذه الصيغة على الماضي المستمر الذي يمتد حتى الحاضر، وعلق ابن عاشور بقوله "ويجوز أن تكون الفاء للتفريع المعنوي فيكون فعل (أنذرتكم) مراداً به الحال، وإنما صيغ في صيغة المضي لتقريب زمان الماضي من الحال كما في: قد قامت الصلاة"[202]

2.7. أفعال الكينونة

عدد الأفعال الناقصة في سورة النبأ ستة أفعال وكلها وردت بصيغة الماضي، لكن دلالتها في بعض الحالات تتحول من الدلالة على الماضي إلى دلالات أخرى. فالفعل كان في قوله تعالى "وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا*وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا"[203] يدل على الصيرورة، يقول ابن عاشور "و (كانت) بمعنى صارت ومعنى

---

[199] ابن هشام، عبد الله بن يوسف، *مغني اللبيب عن كتب الأعاريب*، تح: مازن المبارك ومحمد علي حمد الله، دار الفكر دمشق، ط 6، 1985، صـ 214.

[200] الريحاني، محمد عبد الرحمن، *اتجاهات التحليل الزمني في الدراسات اللغوية*، دار قباء للطباعة والنشر، القاهرة، د.ط، صـ 166.

[201] الليل 14/92.

[202] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 389/XXX.

[203] النبأ 19/78- 20.

الصيرورة من معاني (كان) وأخواتها الأربع وهي: ظل، وبات، وأمسى وأصبح"[204]. وكذلك قال الألوسي "كان بمعنى صار ولدلالتها على الانتقال من حال إلى أخرى[205].

أما كان في قوله تعالى "إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا"[206] فإنها تدل على إفادة تأصيل الفعل في علم الله تعالى، على نحو ما قاله ابن عاشور "وإقحام فعل كان لإفادة أن توقيته متأصل في علم الله لما اقتضته حكمته تعالى"[207]، وبما أن الآية تتحدث عن يوم الحساب والقيامة فلا شك أن الفعل الماضي (كان) يدل على المستقبل أيضاً " فَالمُضِيُّ في كان باعتبار العلم وَجَوّزَ أن يكون بمعنى يكون وعبر عن المستقبل بالماضي لتحقق وقوعه"[208].

وقوله تعالى "إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا"[209] فقد رأى الفخر الرازي أنها بمعنى صار "كانت مرصاداً، أي في علم الله تعالى، وقيل صارت"[210]، وابن عاشور يرى أنها تدل على نفس المعنى الذي دلت عليه في الآية السابقة (إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ .....) فيقول "وأقحم كانت دون أن يقال: إن جهنم مرصاد للدلالة على أن جعلها مرصادا أمر مقدر لها"[211].

أما الفعل كانوا المقترن بفعل مضارع منفي هو يرجون في قوله تعالى "إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا"[212]، فقد جعل ما بعده يدل على الاستمرار وتجدد الفعل في الماضي والحاضر، وفعل كانوا دال على أن انتفاء رجائهم الحساب وصف متمكن من نفوسهم وهم كائنون عليه، وليس المراد بفعل كانوا أنهم كانوا كذلك من قَبْلُ وانقضى، لأن هذه الجملة إخبار عن حالهم حين نزول الآية وهم في الدنيا، وجيء بفعل يرجون مضارعاً للدلالة على استمرار انتفاء ما عبر عنه بالرجاء، وذلك لأنهم كلما أعيد لهم ذكر يوم الحساب جددوا إنكاره وكرروا شبهاتهم على نفي إمكانه، يقول الشوكاني "أي

---

[204] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 33/XXX.
[205] الألوسي، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني*، 13/XXX.
[206] النبأ 17/78.
[207] ابن عاشور، التحرير والتنوير، 29/XXX.
[208] الألوسي، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني*، 12/XXX.
[209] النبأ 21/78.
[210] فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، 14/XXX I.
[211] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 35/XXX.
[212] النبأ 27/78.

لا يرجـون ثـواب حسـاب قـال الزجـاج : كـانوا لا يؤمنـون بالبعـث فيرجـون حسـابهم، والجملة تعليل لاستحقاقهم الجزاء المذكور"[213].

أمـا الفعـل كـان فـي قولـه تعـالى "وَيَقُولُ الْكَـافِرُ يَـا لَيْتَنِـي كُنْـتُ تُرَابًـا"[214] فإنهـا تحتمـل الدلالـة علـى الماضـي أو علـى الحاضـر، يسـتفاد ذلـك مـن قـول الزمخشـري والبقـاعي أي "فـي الـدنيا فلـم أخلـق ولـم أكلـف. أو ليتنـي كنـت ترابـاً فـي هـذا اليـوم فلـم أبعـث"[215]، فـإذا أولناهـا علـى المعنـى الأول دلـت علـى الماضـي، وإذا أولناهـا علـى المعنـى الثـاني دلـت علـى الحاضر.

ورد أيضـاً فـي سـورة المطففين أربعـة أفعـال للكينونـة وردت فـي تراكيـب مـن نمـط واحـد ويتكـون هـذا التركيـب مـن فعـل الكينونـة بصـيغة الماضـي وبعـده جملـة فعليـة جـاء فعلهـا بصـيغة المضـارع. وهـذه الأفعـال هـي ثلاثـة أفعـال بلفـظ (كـانوا) وردت فـي قولـه تعـالى "كَـلَّا بَـلْ رَانَ عَلَـى قُلُـوبِهِمْ مَـا كَـانُوا يَكْسِـبُونَ"[216]وفـي قولـه تعـالى "إِنَّ الَّـذِينَ أَجْرَمُـوا كَـانُوا مِـنَ الَّـذِينَ آمَنُـوا يَضْـحَكُونَ"[217]وفـي قولـه تعـالى "هَـلْ ثُـوِّبَ الْكُفَّـارُ مَـا كَـانُوا يَفْعَلُـونَ"[218]، وفعـل واحـد بلفـظ (كنـتم) ورد فـي قولـه سـبحانه "ثُـمَّ يُقَـالُ هَـذَا الَّـذِي كُنْـتُمْ بِـهِ تُكَـذِّبُونَ"[219]، وقـد اتخـذت هـذه التراكيـب الـنمط الآتـي: كـانوا يكسـبون - كـانوا يضـحكون - كانوا يفعلون - كنتم تكذبون.

لـو تأملنـا هـذه الصـيغ لوجـدناها تشـترك فـي سِـمَة واحـدة، وهـي الدلالـة علـى الاسـتمرار وذلـك مـن خـلال الصـيغة المركبـة بجزأيهـا: فعـل الكينونـة والفعـل الأساسـي الـذي يلـي فعـل الكينونـة. إن تكـذيب الكـافرين دائـم متجـدد لا ينقطـع، ممـا يجعلهـم مسـتحقين لأشـد العقـاب، والأمـر نفسـه ينطبـق علـى تكـذيبهم، وأفعـالهم الإجراميـة وعلـى ضـحك المـؤمنين مـنهم يـوم القيامـة. وقـد بـين ذلـك ابـن عاشـور عنـد حديثـه عـن هـذه الآيـات فقـال: "ومجـيء يكسـبون بصـيغة المضـارع دون الماضـي لإفـادة تكـرر ذلـك الكسـب وتعـدده فـي الماضـي. وفـي ذكـر فعـل (كـانوا) دون أن يقـال: مـا يكسـبون، إشـارة إلـى أن المـراد: مـا

---

[213] الشوكاني، محمد بن علي، *فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية من علم التفسير*، د.م، د.ط، 516/V؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 39/XXX- 40.

[214] النبأ 40/78.

[215] الزمخشري، أبو القاسم، محمود بن عمرو بن أحمد، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، دار الكتاب العربي، ط 1، بيروت، 1407هـ، 692/IV؛ البقاعي، إبراهيم بن عمر بن حسن الرباط ، *نظم الدرر في تناسب الآيات والسور*، دار الكتاب الإسلامي، د.ط، القاهرة، 215/XXI.

[216] المطففين 14/83.

[217] المطففين 29/83.

[218] المطففين 36/83.

[219] المطففين 17/83.

كسبوه في أعمارهم من الإشراك قبل مجيء الإسلام فإنهم وإن لم يكونوا مناط تكليف أيّامَئِذٍ، فهم مخالفون لما جاءت به الشرائع السالفة، ولَحِقَ بذلك ما اكتسبوه من وقت مجيء الإسلام إلى أن نزلت هذه السورة فهي مدة ليست بالقصيرة". ويضيف في مكان آخر "ويُؤْذِن تركيب «كانوا يضحكون» بأن ذلك صفة ملازمة لهم في الماضي، وصوغ يضحكون بصيغة المضارع للدلالة على تكرر ذلك منهم وأنه ديدن لهم"[220].

وقد بَيّن النحاة أن الجُمَل المركبة من فِعْل الكينونة بصيغة الماضي ويليه فِعْل آخر بصيغة المضارع، أي صيغة (كان يفعل)، فإن هذه الصيغة تدل على الماضي الاستمراري، ومن هؤلاء الأستاذ حامد عبد القادر الذي كتب بحثاً عن معاني الماضي في القرآن الكريم فذكر أن الماضي الاستمراري في العربية يتركب من جزأين: أولهما ماضي فعل الكينونة، وثانيهما المضارع الدال على الفعل الأساسي المراد التعبير عنه، وعندئذ يجب أن يتحد المسند إليه في الفعلين من حيث العدد والنوع والشخص[221]، وذكر أيضاً الدكتور مهدي المخزومي أن صيغة (كان يفعل) وما على مثالها تُستعمل للتعبير عن استمرار الحدث في فترة من الزمان الماضي[222].

ورد أيضاً فعل الكينونة في قوله تعالى "بَلَى إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا"[223]، لكن هذا الفعل مختلف عن الأفعال السابقة في السورة، لأن هذا الفعل هو المسمى عند النحاة القدماء بـ (كان الإلهية) ودلالته "تشمل الأزمنة الثلاثة: الماضي، الحاضر، المستقبل، بحجة وجود القرينة التي هي "الله" عز وجل، إذ لا يعقل أن يكون الله عليماً حكيماً في الماضي فقط، بل كان ولا يزال وسيبقى كذلك في كل الأزمنة"[224]. وذكر فخر الدين الرازي أقوالاً مأثورة حول تفسير هذه الآية فقال "أما قوله: إن ربه كان به بصيراً فقال الكلبي: كان بصيراً به من يوم خلقه إلى أن بعثه، وقال عطاء: بصيراً بما سبق عليه في أم الكتاب من الشقاء، وقال مقاتل: بصيراً متى بعثه، وقال الزجاج: كان عالماً بأن مرجعه إليه، ولا فائدة في هذه الأقوال، إنما الفائدة في وجهين ذكرهما القفال (الأول) أن ربه كان عالماً بأنه سيجزيه (والثاني) أن ربه كان عالماً بما يعمله من الكفر والمعاصي

---

[220] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، XXX/200-210.

[221] عبد القادر، حامد، معاني الماضي في القرآن الكريم، *مجلة مجمع اللغة العربية*، القاهرة 1958، X/68.

[222] المخزومي، مهدي، في النحو العربي – نقد وتوجيه -، صـ 156.

[223] الانشقاق 15/84.

[224] هادف، سعيد، دراسة لغوية تحليلية لفعل الكينونة، *مجلة العلوم الاجتماعية والإنسانية*، جامعة باتنة، العدد 3، 1995، صـ 68-69.

فلم يكن يجوز في حكمته أن يهمله فلا يعاقبه على سوء أعماله، وهذا زجر لكل المكلفين عن جميع المعاصي"[225].

في قوله تعالى "فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا"[226] نجد أنّ فعل الكينونة مقترن باسم من أسماء الله، فلذلك يحمل نفس الدلالة التي دل عليها في الآية السابقة، أي كان ومازال وسيستمر، وهذا يشبه قول من يقول: لقد أحسن الله فيما مضى كذلك يحسن فيما بقي[227]

2.8. الالتفات

نلاحظ في بعض السور من جزء عَمّ ظاهرة الانتقال من صيغة الماضي إلى صيغة المضارع مع بقاء الدلالة الزمنية على ما هي عليه ففي قوله تعالى "وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا * وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَاهَا * وَالنَّهَارِ إِذَا جَلَّاهَا * وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا * وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا *وَالْأَرْضِ وَمَا طَحَاهَا * وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا * فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا"[228]، نلاحظ أن الظرف "إذا" جاء بعده فعلا "تلاها" و "جلاها" وكلاهما بصيغة الماضي وقد دَلّ كلاهما على زمن ماض ثم تبعهما فعل "يغشاها" الذي جاء على صيغة المضارع، التي دلت هي أيضا هنا على الماضي، وجيء بالمضارع هنا دون الماضي كما في الأفعال السابقة، بأن يقال إذا غَشِيَها، مراعاة للفواصل التي ترتبت على ألف وهاء المؤنث، وقال بعض الأجلة: جيء بالمضارع للتنبيه على استواء الأزمنة عنده تعالى[229]، واستمر السياق مستخدماً صيغة الماضي في أفعال "طحاها"، "سواها"، "فألهمها".

إن هذا التحول من صيغة إلى أخرى مع بقاء الزمن هو ما يسميه النحاة والبلاغيون بالالتفات وقد تناول الدكتور كمال رشيد هذا الموضوع في معرض حديثه عن ورود صيغة المضارع لتفيد الزمن الماضي وذكر عدة حالات منها "الالتفات، وهو مجازي عند البلاغيين، وهو الانتقال في السياق من صيغة إلى صيغة مختلفة، كالانتقال من الماضي إلى المضارع نحو قوله تعالى "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ

---

[225] فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، I XXX/100.

[226] النصر 3/110.

[227] ينظر: فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، XXXII /246؛ البقاعي، *نظم الدرر في تناسب الآيات والسور*، 320/XXII.

[228] الشمس 91/1-8.

[229] ينظر: أبو حيان، *البحر المحيط*، X/486؛ الألوسي، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني*، 358/XXX.

اللَّه"[230]، أي صدوا. وقد اشترط النحاة اتفاق الزمن بين المتعاطفين أو الفعلين المرتبطين بسياق واحد أو مقام واحد، وقال ابن عصفور ولا يجوز عطف فعل على فعل إلا بشرط اتفاقهما في الزمان، والأحسن أن يتفقا مع ذلك في الصيغة"[231]. وقال السيوطي "وما عُطِف على حال أو مستقبل أو ماض أو عطف عليه ذلك فهو مثله لاشتراط اتحاد الزمان في الفعلين المتعاطفين نحو "ألم تر أن الله أنزل من السماء ماء فتصبح الأرض"[232]، أي فأصبحت الأرض"[233].

أما الزركشي فيتحدث عن الالتفات وعن تحول الصيغة عن دلالتها الزمنية الأصلية بقوله "والفائدة في الفعل الماضي إذا أخبر به عن المستقبل الذي لم يوجد، أنه أبْلَغُ وأعظم موقعاً، لتنزيله منزلة الواقع والفائدة في المستقبل إذا أُخْبِرَ به عن الماضي لتتبين هيئة الفعل باستحضار صورته ليكون السامع كأنه شاهد"[234].

---

[230] الحج 25/22.

[231] رشيد، كمال، *الزمن النحوي في اللغة العربية*، عالم الثقافة، عمان 2008، صـ 64-65.

[232] الحج 63/22.

[233] السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر، *همع الهوامع في شرح جمع الجوامع*، تح: عبد الحميد هنداوي، المكتبة التوفيقية، مصر د.ط، 42/I.

[234] الزركشي، بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر، *البرهان في علوم القرآن*، تح: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار إحياء الكتب العربية، بيروت، ط 1، 1975م، 337/III.

الفصل الثالث

الأفعال الماضية الدالة على المستقبل

ترد صيغة الماضي دالة على المستقبل كثيراً في اللغة العربية، يقول عبد القادر حامد "إن هذه اللغة الحافلة بالعجائب والأسرار تفوق اللغات الحية في استعمال الماضي لأغراض أخرى، وفي مقدمة هذه الأغراض أن الماضي يستعمل لما سيقع في المستقبل، أي أنه يحل محل المضارع إذا دل السياق على ذلك"[235]، نبحث في هذا الفصل الأفعال الماضية الدالة على المستقبل، حيث إنّ الدلالة الأصلية للفعل الماضي هي الدلالة على الزمن الماضي، لكن قد يتحول الماضي من دلالته الأصلية للدلالة على الزمن الحال (الحاضر)، أو الزمن المستقبل، وذلك حسب السياق والقرائن التي تساعد على تحديد الدلالة الزمنية للفعل، وهذه القرائن قد تكون لفظية كاقتران الماضي بأداة الشرط (إذا)، وقد تكون معنوية وذلك إذا وقع في سياق الإخبار عن الأمور المستقبلية، ووجدت أن أكثر النصوص القرآنية التي تحول الماضي إلى المستقبل هو مجيئه بعد (إذا) الشرطية، وفي هذا الفصل سأبين أهم الحالات التي تحول الماضي إلى هذه المستقبل.

---

[235] حامد، عبد القادر، معاني الماضي والمضارع في القرآن الكريم، *مجلة مجمع اللغة العربية*، مطبعة التحرير، القاهرة 1958، 70/X.

3.1. دلالة الفعل الماضي على الاستقبال حسب السياق

قد يدل الماضي على الاستقبال في التعبير القرآني، وذلك من خلال وقوع اللفظ الماضي ضمن سياق النص، وتوضحه المعاني الدالة باستخدام الألفاظ المستقبلية معنىً، الماضية لفظاً، وقد وردت كثيراً في النصوص التطبيقية في جزء عم، وقد قسمتها على أقسام عِدّة منها الدعاء، الوعد، وغيرها.

3.1.1. ورود الفعل الماضي في سياق الدعاء والوعد

إذا وقع الفعل الماضي في صيغة دعاء كان معناه الاستقبال لأن الدعاء لا تكون إجابته إلا في المستقبل يقول المبرد: "واعلم أن الدعاء بمنزلة الأمر والنهي فأما قولك غفر الله لزيد ورحم الله زيد ونحو ذلك فإن لفظه لفظ الخبر ومعناه الطلب، وإنما كان ذلك ليعلم السامع أنك لا تخبر عن الله عز وجل وإنما تسأله"[236]. ويقول عنها عباس حسن: "يتعين معناه في زمن مستقبل وذلك إذا اقتضى طالباً نحو: ساعدك الله ورفعك مكانا عالياً فإنه لا يتحقق إلا في المستقبل"[237].

وكذلك تدل صيغة الماضي على المستقبل إذا وقعت في سياق الوعد لأنَّ الوعد لا يكون بما مضى بل بما سيأتي: "فالفعل يكون للاستقبال إذا تضمن وعداً نحو قوله تعالى "إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ"[238] فالإعطاء سيكون في المستقبل لأن الكوثر في الجنة، ولم يجيء وقته[239].

3.1.2. عطف الماضي على المضارع ووقوع الماضي بعد فعل الكون المضارع

الفعل المضارع يدل دلالة قطعية على الزمن المستقبل، فإذا عُطف عليه الفعل الماضي "فتصرف دلالته إلى زمن المستقبل نحو قوله: "يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ"[240].[241]. وكذلك إذا وقع الماضي مسبوقاً بفعل الكون المضارع فيأتي من هذا التركيب إعراباً عن المستقبل في زمان ماض نحو: ما ذاك من شيء أكون اقترفته[242].

---

[236] أبو العباس، محمد بن يزيد المبرد، *المقتضب*، تحقيق محمد عبد الخالف عصيمة، وزارة الأوقاف المجلس الأعلى للشؤون الاسلامية لجنة إحياء التراث الاسلامي، القاهرة 1994، 130/II.

[237] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 54/I.

[238] الكوثر 1/108.

[239] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 54/I.

[240] هود 98/11.

[241] ابن مالك، جمال الدين محمد بن عبد الله بن عبد الله الطائي الجياني الأندلسي، *شرح التسهيل*، تحقيق عبد الرحمن السيد و محمد بدوي المختون، هجر للطباعة والنشر والتوزيع، ط 1، القاهرة 1990، 30/I.

[242] السامرائي، ابراهيم، *الفعل زمانه وأبنيته*، ص 30.

3.1.3. ورود الفعل الماضي في سياق الرجاء والإخبار عن المستقبل

تدل صيغة الماضي على المستقبل إذا وردت في سياق الرجاء وذلك مثل (عسى وأخواتها) فهي من أفعال الرجاء، إذ لا يتحقق معناها إلا في المستقبل، ولذلك كان زمن المضارع الواقع في خبرها مستقبلاً فقط ليتوافقا في الدلالة[243] نحو قوله تعالى "فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ"[244] فصيغة الماضي (عسى) تدل على المستقبل فالمعنى غالب على اللفظ في أفعال الرجاء كأن ما يرجوه ويطلبه صار من المُحَقَّق المُستجاب، وفي بقاء الفعل على صيغة الماضي يُشعِرُ بقوة الأمل في الاستجابة.

ينصرف الماضي أيضاً إلى الاستقبال "بالإخبار عن الأمور المستقبلة مع قصد القطع بوقوعها، نحول قوله تعالى "وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ"[245] و "اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ"[246].[247]

3.2. دلالة الفعل الماضي على الاستقبال حسب القرائن

اتفق النحاة على عدول الفعل الماضي إلى الاستقبال باستخدام القرائن، وقد أوردوا الكثير من الشواهد النحوية على تلك الظاهرة. وقد أوردتُ كثيراً من النصوص الدالة على ذلك في جزء عم، ومنها وقوع الفعل الماضي بعد أدوات الشرط ولاسيما (إذا)، ووقوعه بعد أدوات النفي وغيرها.

3.2.1. ورود الفعل الماضي بعد أدوات الشرط

وذلك إذا وقع فعلاً للشرط أو جواباً له، لأن جميع أدوات الشرط تجعل زمن الماضي مستقبلاً خالصاً[248] مثل: إنْ جاء خالدٌ جاء سعيدٌ "إذ ينصرف إلى الاستقبال بدخول إن الشرطية وما يتضمن معناها"[249].

وينصرف الماضي إلى الاستقبال بدخول (إذا الشرطية) ومثال ذلك: إذا زرتني أزورك حيث يذهب أغلب النحاة إلى أن إذا الشرطية تكون ظرفاً لما يستقبل من

---

[243] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 54/I.
[244] المائدة 52/5.
[245] الأعراف 44/7.
[246] الأنبياء 1/21.
[247] عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم*، ص 107.
[248] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 54/I.
[249] نور الدين ،عصام، *الفعل والزمن*، ص 58.

الزمان[250]. "فالفعل الماضي ينصرف إلى الاستقبال مع أغلب أدوات الشرط"[251] ولكن إذا اقترنت به (لو) و (لما) يبقى على الزمن الأصلي ولا يتحول إلى الاستقبال.

3.2.2. ورود الفعل الماضي بعد النفي

تدل صيغة الماضي على المستقبل إذا وقعت منفية بـ "لا" أو "إِنْ" في جواب القسم " قد يدل الفعل الماضي على الاستقبال إذا وقع بعد لا النافية مسبوقة بقسم"[252] مثل: والله لا فعلت، وعبر أيضاً الرضى عن ذلك "وينصرف أيضاً إلى الاستقبال إذا كان منفياً بـ "لا" أو "إن" في جواب القسم"[253]. كقوله تعالى "إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ"[254] فصيغة الماضي في قوله (ولئن زالتا إن أمسكهما) تدل على المستقبل، لأنها وقعت بعد نفي في جواب القسم.

3.2.3. ورود الفعل الماضي بعد "ما" المصدرية وبعد أما

تدل صيغة الماضي على المستقبل إذا وقعت بعد ما المصدرية الظرفية وقد أطلق ابن هشام على "ما المصدرية" الظرفية اسم: "ما المصدرية الزمانية"، ذلك نحو قوله تعالى على لسان عيسى ابن مريم عليه السلام "وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا"[255] فصيغة الماضي في (ما دمت) تدل على المستقبل بعد ما المصدرية الظرفية والتقدير مدة دوامي حياً[256]. ويأتي الفعل الماضي بمعنى المستقبل إذا وقع بعد (أما) نحو قوله صلى الله عليه وسلم (فإما أَدْرَكَنَّ واحدٌ منكم الدجال) فالفعل أدرك يدل على المستقبل لأنه سُبِقَ بـ (أما)[257].

3.2.4. ورود الفعل الماضي صفة لنكرة عامة

قد يدل الفعل الماضي على الاستقبال إذا ورد بعد صفة لنكرة عامة نحو: كُلُّ رجل أتاني فله درهم، فصيغة الماضي في "أتاني" تدل على المستقبل، وتقع جملة صفة

---

[250] عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم*، ص 289.
[251] بوخلخال، عبد الله، *التعبير الزمني عند النحاة العرب*، 59/I.
[252] الهاشمي، أحمد، *القواعد الأساسية للغة العربية*، دار الكتب العلمية، د.ط، بيروت، د.ت، ص 17.
[253] جلول، البشير، التحويل الزمني للفعل الماضي، *مجلة المخبر*، صـ 13.
[254] فاطر 41/35.
[255] مريم 31/19.
[256] جلول، البشير، التحويل الزمني للفعل الماضي، *مجلة المخبر*، صـ 87.
[257] ابن مالك، *شرح التسهيل*، 13/I.

لنكرة عامة وهي "رجل" ويعلل الرضى عن ذلك دلالة صيغة الماضي على المستقبل في هذا المثال بأن فيها رائحة الشرط[258].

3.3. الأثر الدلالي للفعل الماضي بين السياق والقرائن

وردت الأفعال الماضية الدالة على المستقبل من خلال السياق، وغالباً ما تعلقت هذه الأفعال في مشاهد يوم القيامة، وقد ورد القليل من الأفعال الماضية في غير ذلك كدلالتها على الاستقبال في سياق الدعاء والإخبار عن الأمور المستقبلية. وجاءت الأفعال الماضية الدالة على الاستقبال من خلال القرائن مثل (إذا) و (مَنْ) الشرطيتين.

3.3.1. ورود الفعل الماضي في سياق أحوال يوم القيامة

الأفعال التي تدل على المستقبل هي أربعة أفعال في سورة النبأ وهي الواردة في الآيات "وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا" و "وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا"[259] و "وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا"[260] و "يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا"[261] و "إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا"[262].

دلت هذه الأفعال على المستقبل لأن سياق الآيات يقتضي هذه الدلالة، فالآيات تتحدث عن يوم القيامة وما يحدث فيه من بعث ونشور، وأَنَّ السماء بِكُلِّيَتِها تصير أبواباً، وأّنَّ الجبال تصير كالهَباء وتتقطع وتَتَبَدّد، فهذا السياق يقتضي الدلالة على المستقبل[263]. وذكر الألوسي أنّ صيغة الماضي للدلالة على التحقق، وعن الزمخشري أن (فُتِح) معطوف على ﴿فتأتون﴾ وليس بشرط أن يتوافقا في الزمان، و(فتحت) مضارع جيء به بلفظ الماضي تفخيماً وتحقيقاً لوقوعه[264].

وكذلك الفعل "أحصيناه" فهو يدل على الماضي المستقبل، لأنه يتعلق بتقريع الملائكة للكافرين يوم القيامة وتأكيدهم لهم بأن كل ما فعلوه في الدنيا قد تمّ إحصاؤه،

---

[258] جلول، البشير، التحويل الزمني للفعل الماضي، *مجلة المخبر*، صـ 87.
[259] النبأ 78/19- 20.
[260] النبأ 78/29.
[261] النبأ 78/38.
[262] النبأ 78/40.
[263] ينظر: فخر الدين الرازي، أبو عبد الله، محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، دار إحياء التراث العربي، ط 3، بيروت، 1420 هـ، XXX I/14.
[264] ينظر: أبو الفضل، محمود الألوسي، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني*، دار إحياء التراث العربي، د.ط، بيروت، XXX/12.

ولا شك أنَّ ذلك الإحصاء كان في الحياة الدنيا، أي إنهم يحكون في المستقبل ما وقع في الماضي[265]. وينصرف (الماضي) إلى الاستقبال "بالإخبار عن الأمور المستقبلة مع قصد القطع بوقوعها"[266].

ومن الأفعال الدالة على المستقبل الفعل الوارد في قوله تعالى "وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى"[267] حيث إن ظهور الجحيم لا يكون إلا يوم القيامة، فإنَّ دلالة صيغة فُعِّلَ، لا يمكن أن تكون إلا على المستقبل، لأن الحديث في هذه الآية عن أحداث يوم القيامة، وهذا اليوم مُتَحَقق الوقوع، فلذلك استخدم صيغة الماضي، لأن الماضي ينصرف إلى الاستقبال بالإخبار عن الأمور المستقبلة مع قصد القطع بوقوعها[268]. إذاً ورد هذا الفعل بصيغة الماضي ولكنه تحول إلى الدلالة على المستقبل بواسطة القرائن اللفظية والمعنوية.

والفعل "ثوب" الوارد في قوله تعالى "هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ"[269] يدل على المستقبل أيضاً لأنه يشير إلى جزاء الكفار يوم القيامة ويتحدث عن أمر سيقع لا محالة في ذلك اليوم، ومجيء الحديث عن المستقبل بصيغة الماضي يفيد توكيد ما يحدث في الآخرة، كأن وعده وقع بالفعل، ولا سبيل إلى التشكيك في وقوعه.

في قوله تعالى "فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ * فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ * وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ * فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ"[270]، من الواضح أن السياق في هذه الآيات متعلق بيوم القيامة، وقد لاحظنا في أكثر من موضع أن الحديث عن القيامة يجيء كثيراً بصيغة الماضي، لكنه من حيث الدلالة يدل على المستقبل.

3.3.2. ورود الفعل الماضي في سياق الدعاء

من الأفعال الدالة على المستقبل الفعل الوارد في قوله تعالى "قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ"[271] فقد ذهب أكثر المفسرين إلى أنَّ الفعل (قُتِلَ) يحمل معنى الدعاء، ومن هؤلاء المفسرين فخر الدين الرازي الذي قال: "قوله تعالى (قتل الإنسان) دعاء عليه وهي من أشنع دعواتهم، لأن القتل غاية شدائد الدنيا، و(ما أكفره) تعجب من إفراط الإنسان في كفران

---

[265] القرطبي، *الجامع لأحكام القرآن تفسير القرطبي*، 182/XIX.
[266] عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم*، صـ 107.
[267] النازعات 36/79.
[268] عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم*، ص 107.
[269] المطففين 36/83.
[270] القارعة 6/101-9.
[271] عبس 17/80.

نعمة الله، فقوله: (قتل الإنسان) تنبيه على أنهم استحقوا أعظم أنواع العقاب، وقوله: (ما أكفره) تنبيه على أنواع القبائح والمنكرات"[272].

وبناءُ (قُتِلَ) للمجهول مستعمل في الدعاء على الإنسان بالقتل، وهو من أشنع الدعاء، وكثر في القرآن مبنياً للمجهول نحو "فَقُتِلَ كيف قدر"[273]، وجملة (ما أكفره) تعليل لإنشاء الدعاء عليه دعاء التحقير والتهديد[274]. وبطبيعة الحال فإنّ الدعاء لا يتحقق إلا في المستقبل، سواء أكان بعيداً أم قريباً، كما هو مقرَّرٌ لدى اللغويين القدماء والمحدثين، ومنهم على سبيل المثال الدكتور إبراهيم السامرائي الذي أكد أن بناء (فَعَلَ) يأتي "في أسلوب الدعاء بالخير، وهو من غير شك يشير إلى المستقبل، نحو: رضي الله عنه، كما يأتي في الدعاء بالشر منفياً بلا، نحو: لا رحمه الله"[275].

ولابد من الإشارة هنا إلى أنّ المقصود بالدعاء التحقيرُ والتهديدُ، وليس المقصود دعاء بالسوء من الله، كما قال ابن عاشور "والدعاء بالسوء من الله تعالى مستعمل في التحقير والتهديد لظهور أن حقيقة الدعاء لا تناسب الإلهية لأن الله هو الذي يتوجه إليه الناس بالدعاء"[276].

من المواضع أيضاً التي تحولت دلالتها من الماضي إلى المستقبل ما ورد منها مستعمَلاً في معرض الدعاء في قوله تعالى "تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ * مَا أَغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ"[277] فالدعاء الوارد لا يتحقق إلا في المستقبل بداهة، يقول الألوسي "وقوله سبحانه ﴿وتب﴾ دعاء بهلاك كله، والتعبير بالماضي في الموضعين لتحقق الوقوع"[278].

3.3.3. ورود الفعل الماضي في سياق الأحداث المستقبلية

وَرَدَ الفعل "أنذرناكم" دالاً على المستقبل، والإنذار هو الإخبار بحصول ما يسوء في مستقبل قريب، وعبر عنه بالماضي لأن أعظم الإنذار قد حصل بما تقدم من

---

[272] فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، I XXX/57.
[273] المدثر 19/74.
[274] ينظر الزمخشري، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، IV/703؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، XXX/121.
[275] السامرائي، ابراهيم، *الفعل زمانه وأبنيته*، ص 28.
[276] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، XXX/120.
[277] المسد 111/1-2.
[278] الألوسي، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني*، XXX/497؛ ينظر: فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، I XXX/350.

قولـه: "إِنَّ جَهَـنَّمَ كَانَـتْ مِرْصَـادًا"[279] إلـى قولـه "فَـذُوقُوا فَلَـنْ نَزِيـدَكُمْ إِلَّا عَـذَابًا"[280] والعـذاب القريب هو عذاب الآخرة، ووصفه بالقرب لتحقق وقوعه وأنه آت وكل آت قريب[281].

ورد أيضـاً الفعـل "نقمـوا" فـي قولـه تعـالى "وَمَـا نَقَمُـوا مِـنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُـوا بِـاللَّهِ الْعَزِيـزِ الْحَمِيـدِ"[282]، يـدل هـذا الفعـل علـى المسـتقبل لأن الآيـة تتحـدث عـن الـذين سـيؤمنون لا عـن الـذين آمنـوا، قـال الشـنقيطي "...نقمـتهم علـيهم للمسـتقبل، كمـا فـي قولـه تعـالى: ﴿إلا أن يؤمنـوا بـالله﴾، لا علـى الماضـي إلا أن آمنـوا؛ لأنهـم كـانوا يقولـون لهـم: إمـا أن ترجعـوا عـن ديـنكم، وإمـا أن تُلْقَـوْا فـي النـار، ولـم يحرقـوهم علـى إيمـانهم السـابق، بـل علـى إصرارهم على الإيمان للمستقبل"[283].

3.3.4. ورود الفعل الماضي بعد أدوات الشرط

يتحـول الفعـل الماضـي مـن الدلالـة الأصـلية إلـى الدلالـة علـى المسـتقبل إذا وقـع فعـلاً للشـرط أو جوابـاً لـه، لأن جميـع أدوات الشـرط تجعـل زمـن الماضـي مسـتقبلاً خالصـاً[284] مثـل: إنْ جـاء خالـدٌ جـاء سـعيدٌ "إذ ينصـرف إلـى الاسـتقبال بـدخول إن الشـرطية وما يتضمن معناها"[285].

3.3.4.1. ورود الفعل الماضي بعد "إذا" أداة الشرط

ورد الفعـل الماضـي بعـد هـذه الأداة فـي قولـه تعـالى "أَإِذَا كُنَّـا عِظَامًـا نَخِـرَةً"[286]، وهـو فعـل الكينونـة الوحيـد الـوارد فـي هـذه السـورة، فقـد تحـول الفعـل (كنّـا) مـن الدلالـة علـى الماضـي إلـى الدلالـة علـى المسـتقبل، لأن الماضـي ينصـرف إلـى الاسـتقبال بـدخول (إذا الشـرطية) ومثـال ذلـك: إذا زرتنـي أزورك حيـث يـذهب أغلـب النحـاة إلـى أن إذا الشـرطية تكون ظرفاً لما يستقبل من الزمان[287].

---

[279] النبأ 21/78.

[280] النبأ 30/78.

[281] ينظر: ابن عطية، أبو محمد، عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية الأندلسي، *المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز*، تحقيق عبد السلام عبد الشافي محمد، دار الكتب العلمية، ط 1، بيروت 1422 هـ، 429/V؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 56/XXX.

[282] البروج 8/85.

[283] الشنقيطي، محمد الأمين بن محمد المختار، *أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن*، دار الفكر، بيروت 1995م، 486/VIII؛ ينظر فخر الدين الرازي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، 112/XXX I.

[284] حسن، عباس، *النحو الوافي*، 54/I.

[285] نور الدين ،عصام، *الفعل والزمن*، ص 58.

[286] النازعات 11/79.

[287] عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم*، ص 289.

وحـول هـذا الموضـوع يقـول ابـن عاشـور "وإذا ظـرف للمسـتقبل فلـذلك إذا وقـع بعـد الفعـل الماضـي صـرف إلـى الاسـتقبال، وإنمـا يـؤتى بعـد (إذا) بفعـل المضـي لزيـادة تحقيق ما يفيده (إذا) من تحقق الوقوع"[288].

كمـا بَـيّنَ ذلـك الفـراء حـين قـال "ويسـأل السـائل أَيْـنَ جـواب القسـم فِـي النازعـات؟ فهـو ممـا تُـرِك جوابـه لمعرفـة السـامعين، المعنـى وكأنـه لـو ظهـر كـان: لتبعـثُنّ، ولتحاسـبُنّ ويـدل علـى ذَلـك قـولهم: إِذَا كُنَّـا عظامًـا نخـرة، أَلَا تـرى أَنَّـهُ كـالجواب لقولـه: لَتُبعـثَنّ إذ قَـالُوا: إِذَا كُنَّا عظامًا نخرة نبعث"[289].

وكـذلك لـو تأملنـا فـي قولـه تعـالى "فَـإِذَا جَـاءَتِ الطَّامَّـةُ الْكُبْـرَى"[290] وجـدنا أنّ الفعـل (جـاء) ورد بصـيغة الماضـي ولكنـه يـدل علـى المسـتقبل، والـذي حـوّلَ الماضـي مـن الدلالـة الأصـلية إلـى الدلالـة علـى المسـتقبل؛ اقترانـه بـأداة الشـرط (إذا)، وهـي ظـرف للمسـتقبل، فلـذلك إذا وقـع بعـدها الفعـل الماضـي صـرف إلـى الاسـتقبال، وأيضـاً اقتـران الفعـل بقرينـة معنويـة وهـي (الطامـة الكبـرى) التـي تعنـي يـوم القيامـة حسـبما يـرى المفسـرون، وهـي التـي تَطُم كلَّ شيء، والتي يقع معها البعث والحساب والعقاب والعذاب والرحمة[291].

ومـن الأفعـال التـي تـدل علـى المسـتقبل هـي الـواردة فـي قولـه تعـالى "ثُـمَّ إِذَا شَـاءَ أَنْشَـرَهُ * فَـإِذَا جَـاءَتِ الصَّـاخَّةُ"[292]، واثنـان مـن هـذه الأفعـال تسـبقهما أداة الشـرط (إذا) التـي تعـرف لـدى النحـاة بأنهـا ظـرف لمـا يسـتقبل مـن الزمـان، إذاً فالفعـل الماضـي يـدل علـى المسـتقبل، وهكـذا يصـبح معنـى الآيـة الأولـى "ثـم حـين يشـاء ينشـره، أي: ينشـره حـين تتعلـق مشـيئة الله بانتشـاره، أو إذا بلـغ الوقـت الـذي قـد شـاءه الله، وهـو يـوم القيامـة"[293]، ونفـس الدلالـة تنطبـق علـى الآيـة الأخـرى. ولكـن الدلالـة علـى المسـتقبل ليسـت مُتَأَتِيَـة عـن طريـق أداة الشـرط (إذا) فقـط، بـل عـن طريـق السـياق أيضـاً، إذ كلاهمـا ورد فـي سـياق يتحـدث عـن البعث والنشور والقيامة (الصاخة).

---

[288] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 90/XXX.

[289] الفراء، أبو زكريا، يحيى بن زياد بن عبد الله بن منظور الديلمي، *معاني القرآن*، تحقيق أحمد يوسف النجاتي، الدار المصرية للتأليف والترجمة، ط 1، القاهرة، 231/III.

[290] النازعات 34/79.

[291] الزجاج، أبو إسحاق، إبراهيم بن السري بن سهل، *معاني القرآن وإعرابه*، عالم الكتب، ط 1، بيروت 1988، تحقيق عبد الجليل عبده شلبي، 281/V؛ الفراء، *معاني القرآن*، 234/III؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 89/XXX.

[292] عبس 22/80-23.

[293] أبو حيان الأندلسي، *تفسير البحر المحيط*، 420/VIII؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 125/XXX.

ومـن الضـروري أن نشـير هنـا إلـى أنّ هـذه الأفعـال والأفعـال التـي تسـبقها ضـمن السـياق الـذي وردت فيـه يظهـر جانبـاً مهمـاً لـه علاقـة بمسـألة الجهـة التـي يتحـدث عنهـا كثيـر مـن الدارسـين المعاصـرين، فجملـة (ثُـمَّ إِذَا شَـاءَ أَنْشَـرَهُ) وردت عقـب عـدة أفعـال كمـا بينتـه الآيـات الكريمـة "مِـنْ أَيِّ شَـيْءٍ خَلَقَـهُ * مِـنْ نُطْفَـةٍ خَلَقَـهُ فَقَـدَّرَهُ * ثُـمَّ السَّـبِيلَ يَسَّـرَهُ * ثُـمَّ أَمَاتَـهُ فَـأَقْبَرَهُ * ثُـمَّ إِذَا شَـاءَ أَنْشَـرَهُ"[294]، فالأفعـال: خَلَقَـهُ، قَـدَّرَهُ، يَسَّـرَهُ، أَمَاتَـهُ، أَقْبَـرَهُ، شَـاءَ، أَنْشَـرَهُ، لا تَحـدُث فـي وقـت واحـد، بـل هـي متعاقبـة، فـالخَلق يعقبـه التقـدير فالتيسـير فالإماتـة فالإقبـار فالمشـيئة فالإنشـار، فالتعاقـب الزمنـي واضـح، وإن كانـت جميـع الأفعـال واردة بصـيغة الماضـي، وإلـى هـذا الكـلام أشـار ابـن عاشـور فقـال: وفُـرِّعَ علـى فِعْـلِ خَلَقَـه فِعْـل فَقَـدّره بفـاء التفريـع لأن التقـدير هنـا إيجـاد الشـيء علـى مقـدار مضـبوط مُـنَظَّم، وحـرف ثـم فـي قولـه: (ثـم السـبيل يسـره) للتراخـي الرتبـي، والسـبيل: الطريـق، وهـو هنـا مسـتعار لمـا يفعلـه الإنسـان مـن أعمالـه وتصـرفاته، وكـذلك عطـف (ثـم أماتـه) علـى (يسـره) بحـرف التراخـي هـو لتراخـي الرتبـة فـإن انقـراض تلـك القـوى العقليـة والحسـية بـالموت، ومـن المعلـوم بالضـرورة أن الكثيـر مـن أفـراد النـوع الإنسـاني قـد مـاتوا وأنّ مـن هـو حـي لاشـك سـوف يمـوت لا محالـة، فيصـبح المعنـى: ثـم أماتـه ويميتـه. فصـيغة الماضـي فـي قولـه: (أماتـه) مسـتعملة فـي الدلالـة الأصـلية وهـي مـوت مـن مـات، ومسـتعملة فـي الدلالـة الفرعيـة وهـي مـوت مـن سـيموتون، لأن مـوتهم فـي المسـتقبل محقـق[295]. وإذا كانـت هـذه الأفعـال حـدثت منـذ بـدء الخليقـة ويسـتمر حـدوث مثلهـا مادامـت الحيـاة، فهـي مندرجـة ضـمن إحـدى دلالات الماضـي التـي تحـدث عنهـا النحـاة، ومـنهم الـدكتور مهـدي المخزومـي، حيـث رأى أنّ ممـا تسـتعمل فيـه صـيغة فَعَـلَ هـذه الدلالـة فقـال: "علـى أن العمـل كـان قـد حـدث، وحـدث كثيـراً ويمكـن يحـدث كثيـراً أيضـاً"[296]، إذاً إن فِعْلَـي النشـر المقـرون بالمشـيئة الإلهيـة، ومجـيء الصاخة لا يتحققان إلا يوم القيامة، ومِن ثَمَّ فهما يدلان على المستقبل.

وفـي سـورة التكـوير هنـاك أفعـال تـدل علـى المسـتقبل هـي: كُـوِّرَتْ، انْكَـدَرَتْ، سُـيِّرَتْ، عُطِّلَـتْ، حُشِـرَتْ، سُـجِّرَتْ، زُوِّجَـتْ، سُـئِلَتْ، قُتِلَـتْ، نُشِـرَتْ، كُشِـطَتْ، سُـعِّرَتْ، أُزْلِفَتْ، أَحْضَرَتْ، شَاءَ.

وهـي واردة فـي قولـه تعـالى "إِذَا الشَّـمْسُ كُـوِّرَتْ * وَإِذَا النُّجُـومُ انْكَـدَرَتْ * وَإِذَا الْجِبَـالُ سُـيِّرَتْ * وَإِذَا الْعِشَـارُ عُطِّلَـتْ * وَإِذَا الْوُحُـوشُ حُشِـرَتْ * وَإِذَا الْبِحَـارُ سُـجِّرَتْ *

---

[294] عبس 80/18-22.

[295] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، XXX/124-125.

[296] المخزومي، مهدي، *في النحو العربي نقد وتوجيه*، ص 123.

وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ * وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ * بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ * وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ * وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ * وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ * وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ * عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ"[297]

الافتتاح بـ (إذا) افتتاح مُشَوِّق لأن إذا ظرف يستدعي متعلقاً، ولأنه أيضا شرط يؤذن بذكر جواب بعده، فإذا سمعه السامع ترقب ما سيأتي بعده فعندما يسمعه يتمكن في نفسه تمكناً كاملاً، وفي إعادة إذا إشارة إلى أن مضمون كل جملة من هذه الجمل الاثنتي عشرة مستقل بحصول مضمون جملة الجواب عند حصوله بقطع النظر عن تفاوت زمان حصول الشروط فإن زمن سؤال الموءودة ونشر الصحف أقرب لعلم النفوس بما أحضرت - وهو جواب الشرط -، من زمان تكوير الشمس وما عطف عليه مما يحصل قبل البعث.

وقد ذُكِرَ في هذه الآيات اثنا عشر حدثاً فستة منها تحصل في آخر الحياة الدنيوية وهي: كُوِّرَتْ، انْكَدَرَتْ، سُيِّرَتْ، عُطِّلَتْ، حُشِرَتْ، سُجِّرَتْ، وستة منها تحصل في الآخرة وهي: زُوِّجَتْ، سُئِلَتْ، نُشِرَتْ، كُشِطَتْ، سُعِّرَتْ، أُزْلِفَتْ، وجواب الشروط الاثني عشر هو قوله: علمت نفس ما أحضرت، وصيغة الماضي في الجمل الاثنتي عشرة الواردة شروطاً لـ (إذا) مستعملة في معنى الاستقبال تنبيها على تحقق وقوع الشرط[298].

ويلحق أيضاً بهذه الأفعال في دلالتها على المستقبل فعلُ (عَلِمَتْ) فإن هذا الفعل ليس له من زمن إلا المستقبل لأنه جواب الجمل الشرطية الاثنتي عشرة، يقول الطبري: "عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ جواب لقوله: إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ وما بعدها"[299].

وفي سورة الانفطار الأفعال التي تدل على المستقبل هي الواردة في قوله تعالى: "إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ * وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ * وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ * وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ"[300]. تدل على المستقبل لأن الأداة إذا قلبت دلالتها إلى ذلك، ولأن المقام الذي وردت فيه هو الحديث عن قيام الساعة وما يحدث من انفطار للسماء وانتثار للكواكب وتفجير للبحار وبعثرة للقبور، وقد استعمل صيغة الماضي رغم أن الحديث عن

---

[297] التكوير 81/1-14.

[298] القرطبي، *الجامع لأحكام القرآن تفسير القرطبي*، 236/XIX؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 140/XXX-141.

[299] الطبري، *جامع البيان في تأويل القرآن*، 251/XXIV.

[300] الانفطار 82/1-4.

المستقبل للتأكيد على تحقق ذلك فكأن هذه الأمور حدثت وأصبحت من الماضي، ومن ثَم فلا مجال للتشكيك فيها، يقول ابن عاشور: الافتتاح بـ "إذا" افتتاح مشوق لما يرد بعدها من متعلقها، وإذا ظرف للمستقبل متضمن معنى الشرط. وانفطرت: مطاوع فطر، إذا جعل الشيء مفطوراً، أي مشقوقا ذا فطور، وصيغة الماضي في قوله: انفطرت وما عطف عليه مستعملة في المستقبل تشبيها لتحقيق وقوع المستقبل بحصول الشيء في الماضي"[301].

وقوله تعالى "علمت نفس ما قدمت وأخرت"[302] جواب "إذا" لكن لا على أنها تعلمه عند البعث؛ بل عند نشر الصحف لأن المراد بها: زمان واحد مبدؤه النفخة الأولى ومنتهاه الفصل بين الخلائق، لا أزمنة متعددة حسب تعدد كلمة "إذا" وإنما كررت لتهويل ما في حيزها من الدواهي[303]. فتأويل الكلام أنه عندما تنفطر السماء وتنتثر الكواكب وتنفجر البحار وتبعثر القبور تعلم النفس ما قدمت من أعمال وما أخرت.

وفي سورة المطففين هناك أفعال مسبوقة بـ "إذا" الظرفية المتضمنة معنى الشرط، أو معطوفة على فعل مسبوق بها. وقد وردت هذه الأفعال في سياقين متباعدين، إذ وردت ثلاثة منها في أوائل السورة، أي في قوله تعالى "الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ * وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ"[304] وهي أفعال: اكتالوا، كالوهم، وزنوهم، فالفعلان الأولان مسبوقان بـ "إذا" لكن الفعل الثالث معطوف على الفعل الثاني. أما الثلاثة الأخرى فقد جاءت في أواخر السورة، أي في قوله تعالى "وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ * وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ * وَإِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوا إِنَّ هَؤُلَاءِ لَضَالُّونَ"[305] وهي أفعال: مروا، انقلبوا، رأوهم.

عند النظر في هذه الآيات نرى أن جواب الشرط ورد في الأفعال الثلاثة الأولى بصيغة المضارع، وكذلك جواب شرط الفعل الأول من الأفعال الثلاثة في الآيات الأخيرة، في حين جاء جواب شرط الفعلين الثاني والثالث من الآيات الأخيرة على صيغة الماضي فما دلالة ذلك؟ من الواضح أن الآيات الأولى تتحدث عن ظاهرة

---

301 ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، XXX/171-172.

302 الانفطار 82/5.

303 الألوسي، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني*، XXX/63؛ أبو السعود، *إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم تفسير أبي السعود*، IX/120.

304 المطففين 83/2-3.

305 المطففين 83/30-31-32.

التطفيف في الميزان التي يمارسها بعض الناس بلا وجدان ولا أخلاق في كل عصر وفي كل مكان، فتطمع نفوسهم المجبولة على الأنانية وحب الاستحواذ على ما ليس من حقها، عن طريق سرقة الكيل إذا كان متعلقاً بغيرهم، وفي مقابل ذلك يحرصون كل الحرص على استيفاء كامل حقهم إذا اشتروا من الآخرين شيئاً، والسبب في أنه قال "ويل للمطففين * الذين إذا اكتالوا" ولم يقل إذا اتزنوا، ثم قال "وإذا كالوهم أو وزنوهم" لأن الكيل والوزن يحصل بهما الشراء والبيع فأحدهما يدل على الآخر، ولأنّ المطففين كانوا لا يأخذون إلا بالمكاييل دون الموازين[306].

فالأفعال هنا جميعها حدثت في الماضي وتحدث الآن وستظل تحدث في المستقبل، ومجيء فعل الشرط بصيغة الماضي وجوابه بصيغة المضارع يؤكد أن دلالة الماضي هنا خرجت عن الدلالة الأصلية للدلالة على المستقبل حسبما قرره النحاة، وذلك بواسطة أداة الشرط "إذا" وأضحت الأفعال هنا تدل على ماض مستمر في الحاضر ومتجدد في المستقبل. وكذلك الأمر في الحديث عن موقف الكافرين المجرمين في مواجهة المؤمنين، حيث يسخرون ويستهزئون ويتغامزون عند مرور المؤمنين بهم، فهذا السلوك أضحى سُنّةً ماضية في الخلق، سار على دربه الكفرة منذ بدء الخليقة وعاشه المؤمنون، وما زال أولئك المستهزئون ممارسين له كما ظل الصالحون يعانون منه، وسيظل ذلك الموقف متجدداً إلى يوم يبعثون.

يجب أَنْ نلاحظ هنا أنَّ هذه الأفعال وردت في الأخبار عن ما يحدث يوم القيامة، عندما تتغير المواقع، ويصبح من كانوا موضع سخرية واستهزاء هم الضاحكون، ويتحول المستهزئون المتغامزون إلى الجهة المقابلة جزاء وفاقاً لما بدر منهم. إن هذه الآيات واردة في معرض حكاية ما يقال للفريقين يوم القيامة تذكيراً لهم بما كان يحدث في الحياة الدنيا، بدليل تعقيب الله تعالى على هذا الحديث بقوله بعد ذلك مباشرة "فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آَمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ * عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ"[307] يقول ابن عاشور معلقاً "هذا من جملة القول الذي يقال يوم القيامة للفجار المحكي بقوله تعالى "ثم يقال هذا الذي كنتم به تكذبون"[308] لأنه مرتبط بقوله في آخره "فاليوم الذين آمنوا من الكفار يضحكون"[309] إذ يتعين أن يكون قوله "فاليوم الذين آمنوا من الكفار يضحكون"

---

306 الزمخشري، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، 720/IV؛ الرازي، *مفاتيح الغيب*، 83/XXXI.
307 المطففين 83/34-35.
308 المطففين 83/17.
309 المطففين 83/34.

حكاية كلام يصدر في يوم القيامة، إذ تعريف «اليوم» باللام ونصبه على الظرفية يقتضيان أنه يوم حاضر ومحدد، ومعلوم أن اليوم الذي يضحك فيه المؤمنون من الكفار وهم على الأرائك هو يوم القيامة، ولأن قوله "كانوا من الذين آمنوا يضحكون" ظاهر في أنه حكاية كَوْنٍ مضى، وكذلك معطوفاته من قوله «وإذا مروا، وإذا انقلبوا، وإذا رأوهم» فدل السياق على أن هذا الكلام حكاية قول يُنادَى به يوم القيامة من حضرة القدوس على رؤوس الأشهاد"[310].

وإذا كان الأمر كذلك، فينبغي أن تفهم الآيات التي تتحدث عن استهزاء الجرمين بالمؤمنين على أنها واردة في سياق ما يقوله الله يوم القيامة تذكيراً لهؤلاء المجرمين بماضيهم وسوء مسلكهم تجاه المؤمنين تنديماً لهم، وإشهاداً لهم على تبادل المواقع في هذا اليوم بينهم وبين المُسْتَهْزَأ بهم من قبل. ومن ثم يمكن أن نستنتج أن دلالة صيغة الماضي في هذه الآيات انصرفت عن دلالتها الأصلية إلى الدلالة على المستقبل، أي يُحكى في المستقبل عن حدوثه في الماضي وتجدده واستمرار وقوعه طوال الحياة الدنيا.

ورد أيضاً في سورة الانشقاق عدة أفعال بصيغة الماضي ولكنها خرجت عن الدلالة الأصلية إلى الدلالة على المستقبل وهي الواردة في قوله تعالى "إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ * وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ * وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ * وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ * وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ"[311]، اختلف النحاة في العامل في (إِذَا) فقال بعض النحاة العامل (انْشَقَّتْ) وقال آخرون: العامل (فَمُلاقِيهِ)، وقال البعض: العامل فِعْلٌ مُضْمَرٌ، وقال بعض المفسرين العامل هو(كادح) وقدم الظرف (إذا السماء انشقت) على عامله - كادح - للتهويل والتشويق إلى الخبر وتقدير الكلام: يا أيها الإنسان إنك كادح إذا السماء انشقت إلخ. وإذا ظرف للزمان المستقبل، والفعل الذي في الجملة المضافة إليه (إذا) مؤول بالمستقبل وصيغ بالمضي للتنبيه على تحقق وقوعه لأن أصل إذا القطع بوقوع الشرط. وقدم المسند إليه على المسند الفعلي في قوله: إذا السماء انشقت دون أن يقال: إذا انشقت السماء لإفادة تقوي الحكم وهو التعليق الشرطي، أي أن هذا الشرط محقق الوقوع"[312].

---

[310] ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 209/XXX.

[311] الانشقاق 84/1-5.

[312] ابن عطية، *المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز*، 457/V؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 218/XXX.

قولـه تعـالى "إِذَا زُلْزِلَـتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَـا"[313] الزلزلـة فـي اللغـة الحركـة العنيفـة والاضـطراب الشـديد، جـاء الفعـل مبنيـاً للمجهـول، وإن الفاعـل حُـذِفَ للعلـم بـه، وجـاء الفعـل بصـيغة الماضـي لأنـه حـادث وواقـع بـلا شـك، وقـد صُـدِّرَ الفعـل بـ "إذا" فصـرفته إلـى المسـتقبل دون أن التعبيـر أثـره الـذي يـوحي بـه اسـتعمال الماضـي، بـدلاً مـن المسـتقبل الصـريح[314]. ونفـس الكـلام ينطبـق علـى قولـه تعـالى "كَـلَّا إِذَا دُكَّـتِ الْأَرْضُ دَكًّـا دَكًّـا"[315]، الـدّكُّ كسـر الحـائط والجبـل، أي كسـر كـل شـيء علـى وجـه الأرض مـن جبـل أو شـجر حـين زلزلـت فلـم يبـق علـى ظهرهـا شـيء. والتكـرار فـي قولـه: دكـا دكـا معنـاه دكـاً بعـد دكٍّ كقولـك حَسَبْتُه باباً باباً وعلمته حرفاً حرفاً أي كرر عليها الدك حتى صارت هباء منثورا[316].

وفـي قولـه تعـالى "إِذَا جَـاءَ نَصْـرُ اللَّهِ وَالْفَـتْحُ * وَرَأَيْـتَ النَّـاسَ يَـدْخُلُونَ فِـي دِيـنِ اللَّهِ أَفْوَاجًـا * فَسَـبِّحْ بِحَمْـدِ رَبِّـكَ وَاسْـتَغْفِرْهُ إِنَّـهُ كَـانَ تَوَّابًـا"[317]، نلاحـظ أن الفعـل الماضـي "جـاء" دل علـى المسـتقبل لاقتـران أداة الشـرط "إذا" بـه، وإذا اسـم زمـان مطلـق، يسـتعمل للـزمن المسـتقبل غالبـاً ولـذلك يتضـمن معنـى الشـرط، ويكـون الفعـل الـذي يليهـا بصـيغة الماضـي غالبـاً لإفـادة التحقـق، وقـد يكـون مضـارعاً كقولـه تعـالى "وهـو علـى جمعهـم إذا يشـاء قـدير"[318]. ويسـتعمل فـي الـزمن الماضـي وحينئـذ يتعـين أن تقـع الجملـة بعـده بصـيغة الماضـي، ولا تتضـمن إذا معنـى الشـرط حينئـذ وإنمـا هـي لمجـرد الإخبـار نحـو: "وإذا رأوا تجـارة أو لهـوا انفضـوا إليهـا"[319]. و"إذا" هنـا متضـمنة معنـى الشـرط لا محالـة لوجـود الفـاء في قوله فسبح بحمد ربك[320].

وثمـة مواضـع أخـرى جـاءت فيهـا الأداة "إذا" فـي سـياق يتحـدث عـن أحـداث مستقبلية، وذلـك فـي سـورة النصـر التـي يتحـدث فيهـا المـولى عـز وجـل عـن مجـيء النصـر والفـتح المبـين الـذي يعقبـه انتشـار الإسـلام "إِذَا جَـاءَ نَصْـرُ اللَّهِ وَالْفَـتْحُ * وَرَأَيْـتَ النَّـاسَ يَـدْخُلُونَ فِـي دِيـنِ اللَّهِ أَفْوَاجًـا * فَسَـبِّحْ بِحَمْـدِ رَبِّـكَ وَاسْـتَغْفِرْهُ إِنَّـهُ كَـانَ تَوَّابًـا"[321]، فظـرف الزمان "إذا" هو الذي قلب في هذه المواضع جهة الفعل من الماضي إلى المستقبل.

---

313 الزلزلة 1/99.
314 بنت الشاطئ، عبد الرحمن، عائشة، *التفسير البياني للقرآن الكريم*، دار المعارف، ط 7، I/81-82.
315 الفجر 21/89.
316 الرازي، *مفاتيح الغيب*، XXXI/158.
317 النصر 1/110-3.
318 الشورى 29/42.
319 الجمعة 11/62.
320 ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، XXX/590.
321 النصر 1/110-3.

3.3.4.2. ورود الفعل الماضي بعد أداة الشرط مَنْ

نلاحظ في قوله تعالى "يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا" أنّ الكلام مشروط بإذن الرحمن للمتكلم وبقوله الصواب، كما إنّ قول الصواب متوقف على إذن الرحمن، إذاً فزمن الإذن سابق على الكلام أي قول الصواب ولو بِبُرهة يسيرة، أي أنّ فعل أَذِنَ ماض بالنسبة لفعل قال، وكلا الفعلين جاء بصيغة فَعَلَ، ولكن السياق جعلهما دالين على أمر مستقبلي، فكلاهما يحدث يوم القيامة، يوم يقوم الروح، وفِعْلُ وقال صواباً مستعمل في معنى المضارع، أي ويقول صواباً، فعبر عنه بالماضي لإفادة تحقق ذلك، أي في علم الله[322].

[322] أبو حيان الأندلسي، محمد بن يوسف، *تفسير البحر المحيط*، دار الكتب العلمية، ط 1، بيروت 2001 م، تحقيق عادل أحمد عبد الموجود، 407/VIII؛ ابن عاشور، *التحرير والتنوير*، 53/XXX.

الخاتمة

بعد استكمال مستلزمات البحث تبين لنا مجموعة من النتائج أضعها بين يَدَي القارئ: مما تقدم نستنتج أن الأصل في الفعل الماضي أن يدل على المضي، وقد يخرج عن صيغته الأصلية ليدل على المستقبل والحاضر أو كليهما بحسب احتمالية مورِد النص في السورة القرآنية، وقد ابتكر بعض المفسرين المُحدَثين زمناً آخر للفعل الماضي ألا وهو الماضي المستمر، خُصَّ به الاستعمال القرآني.

استعمل النص القرآني في جزء عم أفعالاً ماضية كانت دلالتها على الماضي المطلق في الغالب، وقد وجدتُ أنّ هنالك أفعال ماضية دلت على الماضي القريب والبعيد تمت معرفتها من خلال السياق القرآني في كل سورة من سور الجزء.

ووجدت أفعالاً ماضية خرجت عن دلالتها إلى الاستقبال وذلك من خلال وجود قرائن لفظية ومعنوية كـ (إذا) و(مَن) الشرطيتين، وكان لـ (إذا) الشرطية المتصلة بالفعل الماضي العدد الأكبر من الآيات في هذا الجانب من البحث.

انفرد الاستعمال القرآني بالزمن الماضي المستمر وذلك من خلال النصوص القرآنية المتعلقة بالفعل الناقص (كان) المتصل بلفظ الجلالة، وكذلك حينما تتصل (كان) بالفعل المضارع، وقد تدل على الزمن الماضي أو الحاضر عندما لا تتصل بشيء، ويُفهم ذلك من خلال السياق.

ووجدت الفعل الماضي مسبوقاً بـ (قد) و (ما) النافية وأفعال المقاربة التي وردت في بعض سور جزء عم ولم تدل على تقريب الزمن الماضي إلى الحال كما قال بعض النحويين إذ لم يذكر المفسرون هذا الزمن على حسب ما اطّلعتُ عليه من المصادر.

وقد ذكر بعض النحويين أن الفعل الماضي عندما يتصل بقرينة لفظية تدل على الاستقبال كـ (الآن وغداً) فإن دلالته تتحول إلى الاستقبال ولم أجد ما يدل على ذلك في جزء عم، وكذلك همزة التسوية. وذُكر الالتفات في جزء عم حيث عُطِف الفعل المضارع الدال على المضي بدلالة عطفه على الماضي كما في سورة الشمس.

المصادر والمراجع

إبـراهيم أنـيس، *مـن أسـرار اللغـة*، مكتبـة الأنجلـو المصـرية، ط. 6، القـاهرة 1978مـ.

ابـن الحاجـب، رضـي الـدين محمـد بـن الحسـن الاسـتراباذي، *شـرح حاشـية ابـن الحاجب*، تحـ. محمد نور الحسن، دار الكتب العلمية، بيروت 1982مـ.

ابـن جنـي، أبـو الفـتح، عثمـان، *الخصـائص*، تحـ. محمـد علـي النجـار، عـالم الكتـب، بيروت، د.ط.

ابـن عاشـور، محمـد الطـاهر بـن محمـد بـن محمـد الطـاهر، *التحريـر والتنـوير*، الـدار التونسية للنشر، تونس 1984.

ابـن عطيـة، عبـد الحـق بـن غالـب بـن عبـد الـرحمن بـن تمـام، *المحـرر الـوجيز فـي تفسـير الكتـاب العزيـز*، تـحـ. عبـد السـلام عبـد الشـافي محمـد، دار الكتـب العلميـة، ط.1، بيروت 1422 هـ.

ابـن عقيـل، عبـد الله بـن عبـد الـرحمن العقيلـي الهمـداني المصـري، *شـرح ابـن عقيـل علـى ألفية ابن مالك*، تحـ. محمد محيي الدين عبد الحميد، دار التراث، القاهرة.

ابـن مالـك، جمـال الـدين محمـد بـن عبـد الله بـن عبـد الله الطـائي الجيـاني الأندلسـي، *شـرح التسـهيل*، تـحـ. عبـد الـرحمن السـيد ومحمـد بـدوي المختـون، هجـر للطباعـة والنشـر والتوزيع، ط.1، القاهرة 1990.

ابـن مالـك، محمـد بـن عبـد الله، *تسـهيل الفوائـد وتكميـل المقاصـد*، تـحـ. محمـد كامـل بركات، دار الكاتب العربي، القاهرة 1967مـ.

ابـن منظـور، جمـال الـدين ابـن منظـور الأنصـاري، *لسـان العـرب*، دار صـادر، بيروت 1414هـ.

ابـن هشـام، جمـال الـدين عبـد الله، *شـرح قطـر النـدى وبـل الصـدى*، تحـ.، يوسـف البقاعي، دار الفكر، بيروت، 2008مـ.

ابـن هشـام، عبـد الله بـن هشـام الأنصـاري، *شـرح شـذور الـذهب فـي معرفـة كـلام العرب*، تح. عبد الغني الدقر، الشركة المتحدة للتوزيع، دمشق 1984مـ.

ابـن هشـام، عبـد الله بـن يوسـف، *مغنـي اللبيـب عـن كتـب الأعاريـب*، تـح. مـازن المبارك ومحمد علي حمد الله، دار الفكر، ط.6، دمشق 1985.

ابـن هشـام، عبـد الله جمـال الـدين بـن يوسـف، *أوضـح المسـالك إلـى ألفيـة ابـن مالـك*، دار الجيل، ط. 5، بيروت 1979مـ.

بـن فـارس، أبـو الحسـين، أحمـد بـن فـارس بـن زكريـا، *معجـم مقـاييس اللغـة*، تحـ. عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، دمشق 1979مـ.

أبـو السـعود، العمـادي، محمـد بـن محمـد بـن مصـطفى، *إرشـاد العقـل السـليم إلـى مزايا القرآن الكريم*، دار إحياء التراث العربي، بيروت، د.ط.

أبـو حيـان الأندلسـي، محمـد بـن يوسـف، *تفسـير البحـر المحـيط*، تـح. عـادل أحمـد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، ط.1، بيروت 2001م.

لأزهـري، أبـو منصـور، محمـد بـن أحمـد بـن الأزهـري الهـروي، *تهـذيب اللغـة*، تـح. محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت 2001مـ.

ألب، موسى، "استعمالات ووضع حرفي الاستفهام هل والهمزة في اللغة العربية" جامعة تشوقورأووا مجلة كلية الإلهيات، ص ص. 89-118، أضنة 2017.

الألوسـي، شـهاب الـدين محمـود بـن عبـد الله، *روح المعـاني فـي تفسـير القـرآن العظـيم والسـبع المثـاني*، تـح. علـي عبـد البـاري عطيـة، دار الكتـب العلميـة، ط.1، بيـروت 1415هـ.

البغـوي، أبـو محمـد، الحسـين بـن مسـعود البغـوي، *معـالم التنزيـل فـي تفسـير القـرآن تفسـير البغـوي*، تحقيـق محمـد عبـد الله النمـر، دار إحيـاء التـراث العربـي، ط.4، بيـروت 1997 م.

البقـاعي، إبـراهيم بـن عمـر بـن حسـن الربـاط ، *نظـم الـدرر فـي تناسـب الآيـات والسور*، دار الكتاب الإسلامي، القاهرة، د.ط.

بنـت الشـاطئ، عبـد الـرحمن، عائشـة، *التفسـير البيـاني للقـرآن الكـريم*، دار المعارف، ط.7.

بوخلخـال، عبـد الله، *التعبيـر الزمنـي عنـد النحـاة العـرب*، ديـوان المطبوعـات الجامعية، الجزائر 1987.

الترمـذي، أبـو عيسـى، محمـد بـن عيسـى بـن سَوْرة بـن موسـى، *سـنن الترمـذي*، تـح. أحمـد محمـد شـاكر، شـركة مكتبـة ومطبعـة مصـطفى البـابي الحلبـي، ط.2، القـاهرة 1975م.

توامة، عبد الجبار، *زمن الفعل في اللغة العربية قراءته وحكايته*، بن عكنون، الجزائر 1994.

جلول، البشير، التحويل الزمني للفعل الماضي في اللغة العربية، *مجلة المخبر*، أبحاث في اللغة والأدب الجزائري، قسم الآداب واللغة العربية، كلية الآداب واللغات، جامعة محمد خيضر، بسكرة، العدد 2011/VI.

الحافظ، ياسين، *إتحاف الطرف في علم الصرف*، دار العَصماء، ط.1، دمشق 1996مـ.

حامد، عبد القادر، معاني الماضي والمضارع في القرآن الكريم، *مجلة مجمع اللغة العربية*، مطبعة التحرير، القاهرة 1958، العدد 10.

حسان، تمام، *اللغة العربية معناها ومبناها*، دار الثقافة، الدار البيضاء 1949مـ.

حسن، عباس، *النحو الوافي*، دار المعارف، ط. 6، القاهرة.

الحملاوي، أحمد بن محمد، *شذا العرف في فن الصرف*، دار الكيان للطباعة والتوزيع، الرياض، د.ط.

الخولي، محمد علي، *علم الدلالة (علم المعنى)*، دار الفلاح للنشر والتوزيع، صويلح، الأردن 2001مـ.

الدجني، عبد الفتاح، *الإعجاز النحوي في القرآن الكريم*، مكتبة الفلاح، الكويت، ط.1، 1984.

دغيم، سميح، *موسوعة مصطلحات صدر الدين الشيرازي*، مكتبة لبنان، ط.1، بيروت 2004مـ.

الرازي، محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي، *مفاتيح الغيب التفسير الكبير*، دار إحياء التراث العربي، ط.3، بيروت 1420 هـ.

رشيد، كمال عبد الرحيم، *الزمن النحوي في اللغة العربية*، دار عالم الثقافة، عمان 2008مـ.

الريحاني، محمد عبد الرحمن، *اتجاهات التحليل الزمني في الدراسات اللغوية*، دار قباء للطباعة والنشر، القاهرة، د.ط.

الزجاج، أبو إسحاق، إبراهيم بن السري بن سهل، *معاني القرآن وإعرابه*، تح. عبد الجليل عبده شلبي، عالم الكتب، ط.1، بيروت 1988.

الزركشي، بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر، *البرهان في علوم القرآن*، تح. محمد أبو الفضل إبراهيم، دار إحياء الكتب العربية، ط.1، بيروت 1975م.

الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، دار الكتاب العربي، بيروت 1407هـ.

الزمخشري، محمود بن عمرو بن أحمد، أبو القاسم، *المفصل في صناعة الإعراب*، تح. علي بوملحم، مكتبة الهلال، بيروت1993مـ.

السامرائي، ابراهيم، *الفعل زمانه وأبنيته*، مؤسسة الرسالة، ط.3، بيروت 1983.

السامرائي، محمد فاضل، *النحو العربي أحكام ومعان*، دار ابن كثير، ط.1، دمشق 2014مـ.

سيبويه، عمرو بن عثمان بن قنبر، *الكتاب*، تحقيق عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة 1988مـ.

السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر، *همع الهوامع في شرح جمع الجوامع*، تح. عبد الحميد هنداوي، المكتبة التوفيقية، مصر د.ط.

الشنقيطي، محمد الأمين بن محمد المختار، *أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن*، دار الفكر، بيروت 1995م.

الشوكاني، محمد بن علي، *فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية من علم التفسير*، د.م، د.ط.

الصبان، محمد بن علي، *حاشية الصبان على شرح الأشموني على ألفية ابن مالك*، تحـ. طه عبد الرؤوف سعد، المكتبة التوفيقية، القاهرة د.ط.

الطبري، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، *جامع البيان في تأويل القرآن*، تح. أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، ط.1، دمشق 2000م.

عبد القادر، حامد، معاني الماضي في القرآن الكريم، *مجلة مجمع اللغة العربية*، القاهرة 1958، العدد 10.

عبد الكريم، بكري، *الزمن في القرآن الكريم، دراسة دلالية للأفعال الواردة فيه*، دار الكتاب الحديث، القاهرة 2001.

عكاشة، محمود، *التحليل اللغوي في ضوء علم الدلالة دراسة في الدلالة الصوتية والصرفية والنحوية والمعجمية*، دار النشر للجامعات، القاهرة 2011مـ.

عكاشة، محمود، *الدلالة اللفظية*، مكتبة الأنجلو المصرية، ط.1، القاهرة 2000مـ.

عمر، أحمد مختار، *علم الدلالة*، عالم الكتب، د.ط، القاهرة 1998مـ.

الغلاييني، مصطفى، *جامع الدروس العربية*، المؤسسة الحديثة للكتاب، طرابلس، لبنان، ط. 1.

الجوهري، أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الصحاح، *تاج اللغة وصحاح العربية*، تحـ. أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين، ط.4، بيروت 1987مـ.

الفراء، أبو زكريا، يحيى بن زياد بن عبد الله بن منظور الديلمي، *معاني القرآن*، تح. أحمد يوسف النجاتي، الدار المصرية للتأليف والترجمة، ط.1، القاهرة.

فريد الدين آيدن، *الأزمنة في اللغة العربية*، دار العبر للطباعة والنشر، اسطنبول 1997مـ.

الفيروزآبادي، مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب، *القاموس المحيط*، تحـ. محمد نعيم العرقسوسي، مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت 2005مـ.

الفيروزآبادي، مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب، *بصائر ذوي التمييز في لطائف الكتاب العزيز*، تـح. محمد علي النجار، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، لجنة إحياء التراث الإسلامي، القاهرة 1996.

القرطبي، أبو عبد الله، محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي، *الجامع لأحكام القرآن تفسير القرطبي*، تحقيق أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، ط.3، القاهرة 1964 مـ.

المبرد، محمد بن يزيد، *المقتضب*، تـح. محمد عبد الخالق عصيمة، وزارة الأوقاف المجلس الأعلى للشؤون الاسلامية لجنة إحياء التراث الاسلامي، القاهرة 1994.

المخزومي، مهدي، *في النحو العربي نقد وتوجيه*، دار الرائد العربي، ط.2، بيروت 1986.

مغالسة، محمود، *النحو الشافي*، مؤسسة الرسالة، بيروت، د.ط.

المنصوري، علي جابر، *الدلالة الزمنية في الجملة العربية*، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان 2002.

النحاس، مصطفى، *من قضايا اللغة*، مطبوعات جامعة الكويت، الكويت ط 1، 1995.

نور الدين، عصام، *الفعل والزمن*، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، ط.1، بيروت 1984.

هادف، سعيد، دراسة لغوية تحليلية لفعل الكينونة، *مجلة العلوم الاجتماعية والإنسانية*، جامعة باتنة، 1995، العدد 3.

الهاشمي، أحمد، *القواعد الأساسية للغة العربية*، دار الكتب العلمية، بيروت، د.ط.

الواقدي، محمد بن عمر بن واقد السهمي، *المغازي*، تحـ. مارسدن جونس، عالم الكتب، بيروت 1984مـ.

الوزير، محمد رجب، السياق اللغوي ودراسة الزمن في اللغة العربية، مجلة علوم اللغة العربية دراسات علمية محكمة، دار غريب للطباعة والنشر، القاهرة د.ت، ص ص 9-90.